

Асыкбек Оморов

Баба салты, тарых изи
жана жөрөлгө

Асыкбек ОМОРОВ

БАБА САЛТЫ, ТАРЫХ ИЗИ ЖАНА ЖӨРӨЛГӨ

Илимий-тарыхый иликтөөлөр

«Турар»

Бишкек – 2013

КЫРГ
902.7
0-57
УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)
О-57

Китептин демоорчүсү коомдук жана жеке ишмер
Рустам Маманов.

Китепти чыгарууда сүрөттөрүн компьютерде жөнгө салган КГУСТАдагы ИНИТтин директору, Эл аралык информатташтыруу академиясынын академиги Укуев Бейшенбекке жана КГУСТАнын Эл аралык АПТЕК борборунун директору Калыбек уулу Бектурганга чоң ыраазычылыгымды билдирем.
Автор

Оморов Асыкбек.

О-57 **Баба салты, тарых изи жана жөрөлгө:** (Тарыхый-даректүү изилдөөлөр). – Б.: «Турар», 2013. – 260 б.+12 б. түстүү вкл.

ISBN 978-9967-15-254-0

Белгилүү жазуучу Асыкбек Оморов өткөн тарыхка кайрылып, кыргыз элинин хунну, усундар мезгилдеринен бери фактологиялык материалдарды жыйнаган. Ошол мезгилдерден бери эле кыргыздардын исламга чейинки жана андан кийинки мезгилдердеги унутулуп бара жаткан каада-салтына, нарк насилдине, накыл кептерине, ырым-жырымына, үрп адатына жана кыргыздардын өткөн кылымдардагы тарых барактарына да токтолот. Бул элементтердин бардыгы, албетте, кыргыздын байыртан калыптанып келген аң-сезимине, башкача айтканда, дүйнө таанымына жана социалдык абалына тыгыз байланыштуу болгондугун көрсөтөт.

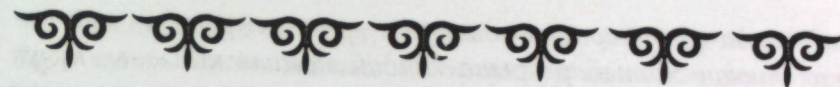
О 0503020911-13

ISBN 978-9967-15-254-0

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)

© Оморов А., 2013

664561

Китепти Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими *маркум атам Мамбетакунов Оморго жана балдарым: Кылымдар, Элбарс, Алтайларга арнайм.*

КИРИШ СӨЗ

Урматтуу окуурман! Колуңуздагы «Баба салты, тарых изи жана жөрөлгө» деген китептин биринчи бөлүмүндө алгачкы орто кылымдарда Жакынкы Чыгышта жайгашкан ошол кезде «сельжуктар» деп аталган түрктөрдүн өтүнүчү менен Византия империясына каршы 1094-жылы кыргыздардын үч жсарым миң атчан жоокерлер өз аттары, курал-жсарактары менен бир нече күн талаа-түздө, тоо-ташта түнөшүп, сельжуктарга жсардам берген тарыхый баатырлык окуялары жсөнүндө кыскача чагылдырылган. Ал баатырлардын урматына кийин Осмон империясынын экинчи султаны, Осмондун баласы Орхон газы тарабынан 1331-жылы Изник шаарына музей-мавзолей тургузган тарыхый окуяларды күбө катары фактылар менен баяндайм.

Андан кийинки элибиздин тарыхый изи катары XVII кылымдын биринчи жсарымынан баштап, XVIII кылымдын орто ченине чейин түштүк казак аймактары менен Ала-Тоо аймактарындагы кыргыз, казактар менен калмактардын ортосундагы бийлик талашуу тарыхый окуялары баяндалат. Ошондой эле XVII кылымда Енисей кыргыздары менен Жети-Суу кыргыздарынын тарыхый байланыштары, тарыхый окуялары жана кыргыздар жсашаган кооз жсерлер аталып байыркы Улус мамлекети жсөнүндө кыскача тарыхый-санжсыра окуялар чагылдырылган.

Китептин экинчи бөлүмүндө кыргыз элинин мурунку фольклордук-этнографиялык маданияты жсөнүндө ар кан-

дай каада-салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар кыргыздар баккан жаныбарларына кандай мамиле кылганы, күлүк менен жорголорду кандай таптоо сырлары тууралуу жана турак жайы болгон боз үйдүн жасоо жабдыктарынын аталыштарынан бери чечмеленип жасалды. Андан сырткары китепте кыргыз эли байыркы эл катары ата-бабалардын жыл санаты, кырк муундардын баладан жогору 40 атанын аталышы, атадан ылдыйкы муундардын дагы 40 аталыштары жазылган жана кыргыз оюулары дүйнөдө эң кооз болгондугуна байланыштуу алар кандай окулуп чечмеленгени сүрөттөрү менен кошо келтирилген. Ошондой эле кыргыздын төкмө акындык өнөрлөрүнүн бир түрү катары чечен айтыш өнөрлөрү жөнүндө жана кыргыздын дүйнө таанымы катары мурун ата-бабаларыбыз кийинки муундарын философиялык жактан аң-сезимин текшерүү максатында кандай суроолор бергендери тууралуу тарыхый окуялуу мисалдар чагылдырылган.

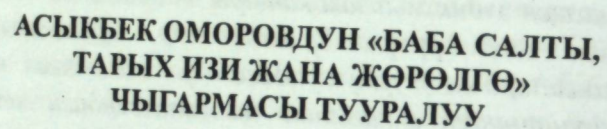
Негизи дүйнө жүзүндө ар бир эл же улут өздөрүнүн байыркы замандардан бери ата-бабаларынан калган каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдары менен жашашат. Эгер ушул жогоруда аталган улуттук каада-салттар, үрп-адаттар кийинки муундарында сакталса, ал улуттун сакталып жана калыптануусунда чоң келечеги болот. Ар бир улуттун баба-салтын кийинки муундары жакшы сактап калышса, ошол баба-салты боюнча ал элди идеологиялык жактан башкаруу оңойго тураары баарыбызга маалым.

Салттар, үрп-адаттар коомдун өнүгүүсүнүн белгилүү бир этабында пайда болгон жана турмушта колдонулган мыйзамченемдүүлүк катары адамдардын кулк-мүнөзүндөгү жүрүм-турум эрежелерин түшүндүрөт жана турмуш тиричилигиндеги жашоонун тартиби болуп эсептелет. Муну менен катар каада-салттар муундан муунга өтүп, жаңы шартка жашоого жараша кошумчалануу менен өнүгүп, жалпы адамдардын өз ара мамилесин жөнгө салуучу катары коомго, жаратылыш, табигат, үй-бүлөгө болгон көз карашты камтып турат.

Каада-салт алгачкы уруучулук доордо адамдардын бири-бири менен болгон мамилесин туруктуу абалга келтирүүдө, же ар кандай келишпеген маселелерди жөнгө салууда колдонулуп келген элдик мыйзам катары эл арасында калыптанган мыйзамченемдүүлүк. Үрп-адаттар, ырым-жырымдар болсо, адамдардын турмушундагы бул же тигил окуяларга, көрүнүштөрдүн алкагында чектетилгендиги менен түшүндүрүлөт.

Ар бир улуттун баба-салты улам коом өзгөргөн сайын өзгөрүлүп, жаңыланып кийинки жаңы коомго, жашоо шарттарга ылайыкталып туруусу керек, ошондой болсо дагы кээ бир мурункулардын бардыгын кийинки муундарда турмушта колдонуу туура эмес деп эсептейм. Мисалга алсак, ата-бабалардын салты катары кыз ала качуу адам баласын зордуктоонун бир түрү катары азыркы жаңы коомдо терс көрүнүштөрдүн бири болуп саналат. Ала качып келген кызды молдолор аркылуу нике кыйып койсо болду деген түшүнүк ата-бабалардан калган эски терс көрүнүштөрдүн бири. Мындай адам баласынын жашоо шарттары ушул убакка чейин азыркы заманбап адам баласынын цивилизациясы менен ылайыкташтырылып өзүнчө атайы бир мыйзамдаштыруу ушул көчмөн тилдүү элдерде калыптана элек.

Автор

Илгертен бабалардын маданий дүйнөсүндө жашап келген дилбаяндары, чечендик өнөрүнүн нравалык, элдик педагогикалык философиялык дүйнө таанымынын мааниси терең. Анткени канчалык цивилизациянын жогорку чегине жетип

бул боюнча Амантур Акматалиевдин укмуштуудай керемет ойду камтыган, жыйнактаган эмгектеринде көргөзүлгөн. Автор бул маселеге өз алдынча оригиналдуу пикирлерин билдирип, оюм-чийимде элдик философиянын маңызы жатат дейт.

Көчмөндөрдүн тарыхый издеринде боз үй, анын жасалгасы, эң татаал эмгектин натыйжасында өзүнчө бир технология менен жасалаары мурда кийин айтылып, жазылып жүрсө да, автор буга, боз үйдүн жасалышынын эң майда түйүндөрүнө чейин чечмелеп толуктоо киргизет. Кыргыздар эң байыртан жсоого бүткөн эле эл болбостон, көп кырдуу таланттуу эл болгон. Буга алардын табиятты таануу; жаратылыш менен тыгыз байланышы; өскөн жыгачы; аккан суусу; андагы жан-жаныбарга болгон мамилесинен көптөгөн жөрөлгөлөр, ырым-жырымдын формалары келип чыккандыгы күбө. Ал тургай түшүтү жоруунун ыкмасы, символикалык белгилерди чечмелегени кызыктуу. Түшүтүн маанисин чечмелөөдөгү аракети мурдагы бабаларыбыздын айткан, дегени боюнча да, азыркы заманбап түшүнүктөр боюнча да берилген.

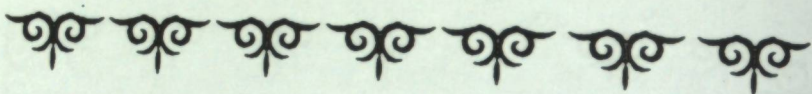
Бул эмгектин жазылыш ыкмасына келсек, тарыхый-этнографиялык фольклордук алкактан жаралган популярдуу эмгек. Себеби бул жерде тарыхый-этнографиялык, фольклордук теория иштелип чыкпаган менен фактологиялык материалдар жалтак жана жөнөкөй, жеңил тилде түшүнүктүү кылып берилген, чындыгында окурмандарга мына ушундай багыт керек.

Биздин оюбузча, бул жалпы окурмандар үчүн жеңил, түшүнүктүү окулат. Позитивдүү жагы унутта калып бара жаткан ата салты, жөрөлгөсү жана өнөрү, сөзсүз, окурманды кайдыгер калтырбайт деп ойлойбуз. Анткени бул жашоодо билгенибизден билбегенибиз көп. Эгерде жашоо эрежелерибизде автор жазып жаткан салт-санааларды ала жүрсөк жаман болбойт. Ал биздин улут катары маданиятыбызды сактап жүргөндүк гана болуп, кийинки муун үчүн өзгөчө пайдасы көп болоор эле жана улуттун калыптанышына да чоң өбөлгө түзөт.

Жылдыз ОРОЗОБЕКОВА
филология илимдеринин кандидаты,
профессор

I БӨЛҮМ

АТА-БАБАЛАРЫБЫЗДЫН ТАРЫХ БАРАКТАРЫ

I БАП

XI КЫЛЫМДЫН СОҢУНДА ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫНА КАРШЫ СОГУШКАН КЫРГЫЗ БААТЫРЛАРЫНЫН КҮМБӨЗҮНӨ САПАР

*«Башкаларга бакыт издеген адам,
Ал элге бакыт тартуулайт».*
Платон

«Асманда жылдыз көппү, жерде кыргыз көппү» – деп жаш кезимде улгайган адамдардан укканда: «Кантип эле ошондой болсун» – деп өз ичимден ишенбөөчүлүк пайда болор эле. Кийин улам убакыт өткөн сайын, мурунку ата-бабаларыбыздын айткан сөздөрү далилсиз болсо да, дүйнөнүн ар кайсы булуң-бурчтарында мурунку болуп өткөн тарых издерин өз көзүм менен көрүп, жогоруда айтылган сөздөргө аргасыздан ишенбей коё албайт экенсиң. Мен СССР убагында Саха (Якутия), Монголия, Бурятия, Туба, Алтай аймактарында инженердик-геология чалгындоо иштеринде жүрүп, кокусунан батыш Монголия аймагындагы Чынгызхан жөнүндөгү «Монголой ньюса тобшо» деген китепти таап алып окуп чыгып, жашоомдогу тарыхка болгон кызыгуум такыр башка жакка бурулду. Бул китепти окуп чыкканымдан кийин, буга чейин жазылган Ватилий Григорьевич Яндын жазган китебинин образдары жана тарыхый окуялары тескери болуп чыкты. Ушул окуядан кийин тарыхтын кайсынысы чындык деп көп жылдар бою ойлонуп, бирок өзүмө өзүм бул суроого жооп таба албадым.

Чита облусу менен Амур облусунун бириккен түштүк жагында, Кытайдын Манчжурия шаарынын түндүк тарабындагы түздүктө **«Кыргыз башы»** деген тоону көрүп, бул тоонун аталышы бир нече кылымдардан бери аталып келатканына таң калгам. Демек, биздин ата-бабаларыбыз мурун эле ушул жерлерде жашаган деген тарыхый топонимдик аталыш таң калыштуу деле эмес. Ыраактан, 25–30 км аралыктан караганда, бул тоо кыргыздын калпак кийип турган баш элесин элестетет жана аябай окшоштугун көрүп таң калбай койбойсуң. Ал эми Орол (Урал) тоосунан баштап, Кемчатта (Камчатка) тоосуна ушул убакка чейин аталган жердин географиялык топонимдик аталыштарынын 80%ы мурунку аталыштарынан эч кыйшаюусуз калганы ондоп эмес, жүздөп саналат. Жаш кезде ушул сыяктуу окуяларга күбө болгондо көп маани бербес элем, анын үстүнө бизди «Великий русский народ» башкарып, тарыхыбызды атайы окутпай, таңууланган СССРдин, КПССтин тарыхтарын окуп келдик, чыныгы тарых ушул экен деп чонубуздан кичинебизге чейин орустардын жетегинде жүрдүк.

Кийин, «Чынгызхан», «Темирлан», «Осмон империясы» жана «Аттила» (Эдил баатыр) тууралуу, тарыхый белгилүү инсандардын басып өткөн издерин жана дүйнөлүк тарыхта ээлеген орду тууралуу Европанын 8 мамлекетинин жана Азиянын 9 мамлекетинин кээ бирлерине бир нече жолу барып, эбегейсиз тарыхый мол булактарды чогулттум. Жогорудагы аталган бардык белгилүү инсандардын тарыхта калтырган издери жалаң кыргыздарга байланыштуу болуп чыкты.

Дүйнөлүк тарыхта белгилүү болгондой, VIII кылымдын аяк ченинде Орто Азия чөлкөмүндө кышкысын кар жаабай, ондогон жылдарга созулган кургакчылык болот. Мал үчүн жерде от болбогондуктан, көчмөн кыргыз эли жашоонун айынан туш-тарапка көчүп чачылат. Ошондо Бууданчаар (Бодончаар) өз уруусу менен ушул Орто Азия чөлкөмүнөн Енисей тарапка көчүп, кийин анын урпактары Монголдор талаасында жашап, Бартан баатырдын төрөлгөн үчүнчү баласы Есугей аталып, андан **Темирчың** (Темучин) туулган. Ал эми Чынгызхан өлгөндөн кийин «Улуу Монгол империясы» 3 негизги аймакка

бөлүнүп кетип, улустар бири-бирине баш ийбей жер, байлык, бийлик талашып, ич ара ынтымак, биримдик кеткенде, 1269-жылы «Манас атабыздын жолун жолдоп ынтымакка келели» дешип Талас аймагына 7 күн ынтымактын Улуу курултайын өткөзүшөт. Курултайды Өгөдөйдүн биринчи жана экинчи балдары Күйүк менен Кадаң башкарган. Ошондо Чериктин майда уруктарынан келген «баарлаш» уруусу Таластан ар кандай себептер менен Фергана өрөөнүнө өтүп кеткен. Ат-Башы менен Кытайда чериктин бир дагы *баарлаш уругунун* калбай калган себеби мына ошондон. Баарлаш уруусу тууралуу XVI кылымдын белгилүү тарыхчысы Абулгазы Бохадур өзүнүн «Түрк шежиреси» деген китебинде «баарлаш уруусу – черик башы» деп түшүндүрмө кылып жазып кеткен. Кийин баарлаш уруусунун башчысы Эрдемти Барластын баласы Сүйүнчү, небереси Алжан Ноён, чөбүрөсү Богадур, чыбырасы Илингыз, кыбырасы Баргул, кыймылдасы Тарагай, кыңылдасы Таргайдан эки бала Хаджи-Барлас жана Темир (Темир-Темирлан, Аксак Темир деген аттар менен белгилүү) туулат.

Ат-Башыдагы Катагандын хан Кошоюнун уруулары «улуу көч» деп эки багытка көчүп жылышып, биринчи багыт түндүк Казакстан аймагына чейин жылып, андан ары кээ бир үй-бүлөлөр малдын багуу ыңгайына карап Алтай тарапка чейин көчүп кетишкен. Ал эми экинчи багыт Кочкор өрөөнүнө жеткенде, кээ бир адамдардын мал айдаган аттары же жүк жүктөгөн топоздору өлүп калып, алар андан ары улуу көчтү эл менен кошо уланта алышпай, кийин убакыт өткөндө чыгышы Ысык-Көлдүн түндүк жана түштүк жээктерине отурукташып жашап калышкан. Ал катаган урууларынан элибизде белгилүү кийинчерээк Эр Табылды баатыр чыкты жана кечөөкү эле Рысбек Акматбаевдер, жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков, Жумагазы Чонаюу, Осмоналиев Темирбек, Турат Акимов ж.б. катаган урууларынан болуп эсептелет. Ал эми Нарындын батыш тарабына, Жумгалга көчүп кетишкен, азыр Түгөл-Сай менен Таш-Төбө айылдарында катаган саяк деген ат менен калгандар катаган уруусунун калдыктары болуп эсептелет. Ушул эле түндүк тарапка көчкөн катаган урууларынын айрымдары

Сары-Өзөн Чүйдүн чыгыш тарабына келгенде жогоркудай себептер менен кыйналышып, бир топ үй-бүлөлөр улуу көчтү уланта албай, Талас өрөөнүндө жашап калышкан.

Экинчи багытка кеткен катагандар батыш тарапты көздөй кетишип, Фергана өрөөнүнүн тоолуу аймактарына байыр алып жашап калышат. Кийин бир нече кылым өткөндөн соң, Чагатайдын Орто Азиядагы батыш жак аймагынын уландысы Мавереннахр империясын (Маңгытай-Сүбө. Кээ бир тарыхый булактарда Маңгалай-Сүбө деген ат менен белгилүү) Темирлан түптөп, анын негизги армияларын ушул катагандын эли түзгөн. Кийин Ооганстанга жана Индияга Темирландын бир нече жортуулдарынын негизинде ал жакта калып калышкан катагандардын элине ушул тарыхый себептер негиз түзгөн.

Ал эми Бермет Туздуу-Көлдөн баштап (Ысык-Көл) Чаткалга чейин ушул эле Улуу кургакчылыкта канды уруусунан Каабы баласы Торгун, небереси Сулайман батыштын Кичи Азия чөлкөмүнө көчүп барып, ошол кезде сельжуктардын султаны Ала-ад-Дин-Кейкубаттан жер сурап, ал жакка баарлап жашап калышат. Султан Ала-ад-Дин-Кейкубат Сулайманга Эскишехирдин (азыркы Анкара шаарынын аймагы) тегерегин берип, «сырттан душмандарды киргизбей жашай бер» деп макулдугун берет. Кийин Сулаймандын баласы Эртагрыл баатыр болуп чыга келет да, ошол кезде батышында жашашкан Византия империясынан Анадолу жана Сельчук шаарларын тартып алган. Негизи бул аймактарга кыргыз баатырларынын буту эки жолу басып кирген. Биринчи жолу 1094-жылы капырларга каршы (крестовый поход) согушканда түрктөрдүн султаны Караханид мамлекетинен өтүнүп: «Биз капырларга каршы согушуп жатабыз, бизге силердин жардамыңар керек» дегенинен, 3 миңден ашык кыргыз жоокери өздөрүнүн аттары, курал-жарактары жана тамак-аштары менен аттанган. Мына ушул согушта кыргыздардын берген чоң жардамы менен түрктөр жеңишке жетишкен. Ошентип, Византия империясынын тарыхында, чыгыш тарабында жайгашкан Изник шаар чеби эки жолу сельжук (сельжук – сол жак деген ат Европадагы Хундар империясынын «сол жак» уруулары болуп аталат, аны

батыш тарыхый булактарына «сельжук» деп жазылып калгандан сельжук аталып калган) бийликтери менен кыргыздардын биргелешкен чабуулунда жеңилип, экинчи жолу Сулаймандын баласы Эртагрыл Византия империя бийлигин биротоло жеңип алган.

Кийин анын баласы Осмон акылдуу, көрөгөч, уюштургуч, көсөм баатыр болуп чыга келди. Ал биринчи Осмон империясын 1299-жылы түптөп, өзүнүн атынан аталган империяны көзү өткүчө, 1326-жылга чейин башкарып, биринчи Осмон империясынын императору болуп калды. Осмон жаш кезинде, курч баатыр убагында, 1291-жылы аз сандагы жоокерлери менен Мелангияны басып алып, ошол кездеги Кичи Азиянын султаны Ала ад-Дин-Кейкубаттан бийлик символу катары «**барбан**» жана «**бунчук**» деген сельжук аскердик наамдарына ээ болгон.

Осмондун көзү өткөндөн кийин бийлик анын баласы Орхон бийге өтөт. Ал Осмон бийлигинин империясын 1326-жылдан 1359-жылга чейин, 30 жыл башкарган. Орхон бийликке келгенден кийин, ал дагы Византия империясынын чыгыш жак аймактарын аз-аздан басып алып отуруп, бийликке келгенден 2 жылдан кийин Византия империясынын чыгыш-түштүк аймагында жайгашкан Бруса шаарын (азыркы Бурса шаары) басып алып, 1326-жылы Осмон империясынын биринчи борбор шаары кылышкан. Осмон империясынын бийлик бутагы улам кийинки муунга өткөндүктөн, кийин жетинчи султаны Мехмед Пнин тушунда армиянын санын 12 миңге жеткиришип, жалпы аймактардагы армиянын санын 20 миңге топтоп, согуш кемелеринин санын 350гө жеткиришкен.

1453-жылы Константинополго согуш баштап, үзгүлтүксүз чабуулдун негизинде ушул эле жылдын 28-майында Константинополду жеңип алып, ал шаардын атын Истанбул (ал кезде ислам дини Арабиядан башкарылбай түрктөр тарабынан башкарылып келгендиктен «ислам бул жакта» деген сөздөн батыш диалектикасы боюнча Стамбул деп аталып калган) деп биротоло өзгөртүлөт. Шаар Осмон империясынын расмий борбору болуп дээрлик 6 кылымдан ашык кызмат кылат.

Кийин Осмон империясы толугу менен сельжуктардын бийлигин да өздөрүнө кошуп алып, бийлик муундан муунга өтүп, Осмон империясынын тарыхында бардыгы болуп 37 император 1923-жылга чейин башкарып, дүйнөлүк тарыхта 6 кылымдан ашык, тагыраак айтканда, 624 жыл дүйнөдөгү эң узакка созулган, аны түптөгөн кыргыздын канды уруусунан Осмон империясы болуп түптөлүп, дүйнөлүк тарыхта аттын кашкасындай тамга менен белгилүү болуп жазылып калды.

* * *

Эми, 1299-жылы, тарыхта Осмон империясы түзүлө элек убакта, XI кылымдын аягында ушул эле Византия империясына каршы сельжуктар менен бирдикте кыргыздардын чогуу болгон согуш окуяларына бир аз сереп салып, тарыхтык негизги окуяга кайрылып көрөлү.

VIII кылымда Орто Азия чөлкөмүндө, тагыраак айтканда, ушул азыркы Ала-Тоо аймактарынан көчмөн түрк уруулары «**Улуу кургакчылык**» мезгилинде Кичи Азия аймактарына көчүп барып, сельжуктар менен Византия империясынын Мармар жана Эгей деңиздеринин чыгыш жак бөлүктөрүнөн чектеш жерлери менен кошуна жашап калышат. Албетте, кошуна жашашканы менен диндери жана тилдери башка болгонуна байланыштуу эки эл ынтымакта жашай албайт эмеспи. Улам эки тараптуу жаңжал майда кагылышуудан чоң согуштарга чейин тез-тез болуп турат. Экинчиден, Византия империясында жалаң Европа элдеринен бийлик жана аскер курамдары түптөлүп, ислам динине каршы диндер арасында согуш ачып басмырлоо алардын негизги иш максаттары эле. Византия империясынын императору жалпы Европа элинин башкаруу өкүлдөрүнүн эсебинен шайлоо аркылуу өтүп, империяны башкарып турган. Алгачкы мындай шайлоолордун биринде Франциянын королу Франциск I Сулайман Iдин (1520–1566-ж.ж.) тушунда Осмон империясына шериктеш катары өтүп кеткен.

Анын себеби мындай болгон. Ыйык Рим империясынын императору Карл Vти Европадагы жалпы крест көтөргөн ка-

пырлар түндүгү Балтика деңизинен, түштүгү Жер ортолук деңизге чейин Нидерландиядан баштап Германия, Австрия аркылуу Испанияга чейин жана Неаполь королевствосу, Сицилия аралындагы деңиз аркылуу сүзүп келишкен Мексика менен Перунун Европадагы туруктуу пункттары бүт шайлашкан, король император катары колдоп турушкан. Карл V ушундай күчтүү болгон жана бийлик ээлик аймактары көп болсо дагы, жалгыз Осмон империясы жана анын императору султан Сулайман I ден коркуп турган.

Карл V Габсбург династия бийлиги менен бардык Европа мамлекеттерин бирдиктүү бир империя кылып бириктиргиси келген. Габсбург Австрия бийлик династиясы 1453-жылы Австрия, Венгрия королевствосун бириктирип, кийин Испаниянын королу Филипп II (1527–1598-ж.ж.) аларга коршулган. Европа мамлекеттеринин андан ары биргелешип мусулмандарга каршы кресттүүлөрдүн жүрүшүндө Франциянын королу Франциск I адегенде европалыктарды колдойт дагы, кийин «өздөн чыккан жат жаман» дегендей, бийликке шайлоодон өтпөй калганын эстеп, Осмон империясынын султаны Сулайман I ди колдоп кетет. Сулайман I анын колдоосун туура көрүп, 1533-жылы Франциск I ге 100 миң алтын тыйынын жөнөткөн. Сулайман I дин Франциск I ге жиберген акча каражаттары жеке өзүнүн идеясын куттуктаган катары эмес, боло турган келечектеги диндер ортосундагы согушка да шериктеш катары Карл I ге каршы активдүү катышууга койгон талабы эле. Франциск I ал тургай Венециан аманатына Карл 5 ке каршы жалгыз Осмон империясынын согуштук күчү үстөмдүк кыла тургандыгын айтып өткөн.

Биргелешкен европалык христиан элдеринин тобу мурун Византия империясына биригип алышып, алардын аскерлери (рыцарлары) мусулмандарга каршы IX кылымдан баштап, улам согуш иштерин уюштура беришкен.

Ушундай согуштардын биринде, 1094-жылы Константинополь шаарынын түндүк-чыгыш тарабында, сельжуктар менен чектешкен Изник шаарынын чебинде (Изник шаары Изник көлүнүн түндүк-чыгыш бурч жагында жайгашкан.) Византия

империясынын рыцарлары менен сельжуктар ортосунда диндер арасындагы катуу согуш болот. Ошол согуш күндөрүнүн биринде, Изник шаар чебиндеги сельжуктардын жоокерлери аз санда калып жеңилүүгө дуушар болуу учурунда, Византия империясынын аскерлерине каршы чыгыш жак капталдан кыргызча үн менен «чапкыла», «ургула», «капырларды кыргыла» деген ураандар пайда болгонун угушуп, атчан аскерлер капталдан качырышып рыцарларды башаламан кырып, четинен өлтүрө баштаганын көргөн. Византия империясынын армиясынан жеңилип бара жаткан түрктөр кыргызча сүйлөнгөн сөздөрдү угуп таң калышат. Мына ошондогу кыргызча айтылган ушул согуш ураандары бүгүнкү күндө түрктөрдүн архивдик тарыхында, Стамбул шаарында сакталуу турат. Бул рыцарлар менен болгон согушта кыргыздардын жардамы аркылуу сельжуктар Византия империясынын Изник шаар чебин талкалап, аларды жеңип, тарых бетинде шаарды мындан ары биротоло өздөрүнө караткан.

Түрк сельжуктар аскерлери ошол кезде: «Бул согушта кудай бизге асмандан жардам берип, мусулман жоокерлерин жиберди. Биздин ислам дини туура жолдо, ошол үчүн биз жеңдик», – дешкен. Ал эми тарыхтык чыныгы окуя мындайча болгон. Византия империясы менен диндер аралык тынымсыз согушуудан улам сельжуктардын султаны убакыт өткөн сайын алсырап, армия жоокерлери азая баштайт. Ошондо ал Орто Азиядагы Караханид мамлекетине (927–1212-ж.ж. чейин түзүлгөн) кайрылып, аскердик жардам суроо ирээтинде аманат жиберет. Ошол кездеги Караханид мамлекет башчысы дагы ал аманатты жакшы кабыл алып: «Биз силердин өтүнүчүнөргө жардам беребиз, капырлардын кудайы өзүн өзү кыйнап өлтүргөн кудай, биз ал динди колдобойбуз» – деп, Караханид мамлекетинен 3 миңден ашуун кыргыздан түзүлгөн армияны, ар биринин минген аты, курал-жарагы менен Кичи Азия аймактарына жиберген болот. Ал кыргыз армия курамы бир нечелеген күндөр талаа-туздо, тоо-таштар арасында туш келди түнөп отурушуп, биринин өлө калганда ушул Изник шаар чебиндеги согушка туш болушкан. Кыргыздардын ошол аскер курамы Византия

империясына каршы түрк сельжуктары менен бирге далай күйгөн оттордо, ар кайсы согуш чек араларында жалпысынан 4 жылдай согушуп, ошол үч миңден ашык армиянын бир жоокери да кайра артка, өз мекенине кайткан эмес. Ошондо кыргыз армиясынын негизги бөлүктөрү ушул Изник шаарында курман болушкан.

Кыргыздардын ушул келиши менен сельжуктардын биргелешкен согушчандары Изник шаар чебине бир нече жолу чабуул жасап, бирок ала алышкан эмес. Айыгышкан эки тараптуу согуш бир нече күнгө чейин созулган. Ошол шаар чебине бир нече жолу уюштурулган чабуулдардын биринде, 12 кыргыз баатыр жоокери шаардын дарбазасын талкалап, шаарды алууга аскерлерге мүмкүнчүлүк түзүп беришкен.

Окуя болгондон 237 жыл өткөндө, Осмондун баласы, Осмон империясынын 2-императору Орхон (1326–1359-жж.) 1331-жылы 12 кыргыз баатырына арнап, «Кыргыздар күмбөзү» (түркчө – «кыргызлар түрбөзү») деп, Изник шаарынын түштүк тарабына 2 бөлмөлүү музей-мавзолей курдуруп, баатырлардын сөөктөрүн атайы жасалган жыгач табытка салдырып, сыртын калың момосуй кездеме менен каптаттырып, сыртына арабча жаздырып, эстелик катары кийинки муундарга калтырган.

Бүгүнкү күндө бул күмбөз реставрацияланып, айланатегереги темир тор менен тосулуп, темир тордон кире бериш аллеясынын сол жагына бийиктиги 5 метрдей келген кыргыз баатырынын элесин берген айкел орнотулуп, ал эми кире бериштин оң жагындагы темир тактага биринчиси түркчө «Кыргызлар түрбөзү», экинчиси кыргызча «Кыргыздар күмбөзү», үчүнчү – англис тилинде «Kirgizlar Tomb» деп жазылып, ал эми ылдыйындагы түшүндүрмө текст үч тилде төмөнкү сөздөр менен коштолгон: «**XI кылымдын соңунда Изник шаарынын жеңип алынышы жана Анадолу Селчук мамлекетинин борборунун түптөлүшүнө салым кошкон кыргыздардын урматына султан Орхон Казы тарабынан тургузулган.**».

№ 1, № 2. Изник шаарындагы кыргыздар күмбөзүнүн сырткы көрүнүшү, кыргыз баатырынын айкели-

нин жанында автор. № 3. Изник шаарындагы кыргыздар күмбөзүнүн кире бериш оң жагындагы темир тактага түркчө, кыргызча, англисче жазылган тарыхый түшүндүрмө сөздөрдү «Осмон империясы жана бүгүнкү Түркия» А. Оморовдун китебиндеги сүрөттөрдү караңыз. (Сүрөттөр автордуку.)

Күмбөздүн ичине кире бериш жеринде кыргыздын кооз шырдактары төшөлгөн. Бөлмөнүн сол жана оң жак тараптары киши баскан жерден 35 см бийиктикте көтөрүлүп жасалган. Ошол оң жана сол катарда кыргыз жоокерлеринин сөөгү салынган табыттары туурасынан тизилип турат. Тилекке каршы, табыттагы арабча сөздөр эмне жөнүндө жазылганын арабча кат тааныбагандыктан окуй алганым жок.

№ 4. Түркияда кыргыз баатырларына арналып курулган музей-мавзолей күмбөздүн ички көрүнүшү. «Осмон империясы жана бүгүнкү Түркия» А. Оморовдун китебиндеги сүрөттү караңыз. (Сүрөт автордуку.)

Күмбөздүн сыртындагы айланасына, узундугу 40 метр, туурасы 30 метрдей жер тилкелерине арча карагайлары тигилген. Ошол бактардын арасында, учурунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагалары болуп иштеген, Түркияга жумушчу расмий сапар менен барган Марат Султанов (2007-жылы) жана Айтибай Тагаевдин (2009-жылы) отургузган арча карагайларынын түпкүрүнө дат баспаган сары темир такталары жазуусу менен орнотулуп турат. Күмбөздөгү бир гана кемчилик, ааламдын ар тарабынан келген канчалаган чет элдик туристтер күмбөзгө кирип, көрүп кетип жатканына байланыштуу жерге салынган шырдактардын эскилиги аябай жетип, үлбүрөп калган. Эгер мындан ары кимде-ким ушул күмбөздү барып көрөм деп ниет кылса, же азыркы кыргыз өкмөт тарабынан болобу, же жөнөкөй кыргыз инсан патриоту болобу, эки шырдак ала барып жаңыртып коюшса, мурунку баатыр кыргыз бабаларыбыздын арбагы ыраазы болуп, алып барган кишинин да иши оңолуп, алардын арбактары ал адамдарыбызды колдоп жүрөт эле деп ойлойм.

Ушул жерден бир эскермени айтуунун ыңгайы келип турат. Түгөлбай Сыдыкбеков атабыздын көзү тирүү кезинде үйүнө

2–3 казак жазуучулары келип, мейман болуп калышат. Ошондо казактар: «Түкө, бу кыргыздар качан жалкоолугуңарды коёсуңар», – деп суроо узатышат. Анда Түгөлбай атабыз чочуп кетип, «Эмне болду?» деген экен. Анда казактар: «Биз кайсы мамлекетке барбайлы, кыргыздар жөнүндө эстеликтер, тарыхтык архив материалдары, жер-суунун аттары ого эле көп, биз болсо жок жерден өзүбүздүн тарыхыбызды жазып жатабыз», – дешкен. Анын сыңарындай, бул казак боордоштордун айткан кептеринин чындыгына мына ушул Түркияга барган сапарым далил болду.

Изник шаарынан кайра артты көздөй Стамбул шаарына келе жатып өзүмчө ойлондум: «Байкуш кыргыз ата-бабаларыбыз мурун ушунча аралыкка канчалаган күндөр бою талаа-түзгө түнөшүп, бир нече мамлекеттерди кесип өтүп, башка улуттун кызыкчылыгы үчүн каны-жанын аябай, өлүмгө баштарын салып, арттарына туяк калтырбай бул дүйнө менен коштошконуна таң калбагандан башка аргаң калбайт».

* * *

Стамбулга келаткан жолдо ар кандай ойлор менен алышып атып, машиненин айнегинен сыртты карайм. Автожолдордун оң, сол жактарындагы жапыз тоолордун бардык беттерине, тоо чокуларына чейин ар кандай кооз карагайлар акыркы ондогон жыл ичинде адам күчү менен тигилгенин көрүп, жалпы түрк элинин күжүрмөн эмгекчил эл экенине аябай таң калдым. Көрсө, Түркиянын биринчи президенти Мустафа Кемаль Ата Түрктүн «**Бир карагайды өзүң үчүн кый, ордуна төрт карагай отургуз**» деген саясаты элине абдан тараган экен. Түркиянын талаасы, тоосу эмес, азыр Стамбул шаарынын ичи дагы көздүн жоосун алган түрдүү карагайга, түрдүү бакдарктарга бай, шаар ичи өтө кооз.

Ушул Стамбул шаарынан Изник шаарына жетиш үчүн 180 км аралыктагы жолду басып өтүш керек экен. Бирок узун жолду кыскартып, Эгей деңизи аркылуу паром менен сүзүп өтүп, кургактыкта 55 км жолду деңиз жээги менен бойлой өз машинасы менен Изник шаарына бизди алып

барып кайра бекер алып келген, Стамбул шаарында 14 жылдан бери иштеп келе жаткан жалал-абаддык Тажибаев Айбекке, Стамбул университетинин докторантурасында окуп жаткан котормочу кызыбыз Асанканова Аселге жана Түркиядагы Изник шаарына чейинки кыска сапарыбызды уюштуруп берген «Ата Журт» атындагы маданият жана достук форумунун төрагасы Сейитке миң мертебе чоң ыраазычылыгымды билдиргим келет!

Ошол 2010-жылы 5-майдан 9-майга чейин Стамбул шаарында өткөрүлгөн Евразия саммитине катышканыбызда, Монголиянын элчиси, тарых илимдеринин доктору **Д. Цахилгаан** жана союз ыдырагандан бери 1995-жылга чейин иштеген Монголиянын биринчи экс-президенти **К. Очаарбат**, ошондой эле 2000-жылга чейин иштеген экинчи экс-президенти **Б. Багабанди** менен тааныштым. Алар 7-апрелде болгон Кыргызстандагы окуялар жөнүндө өтө кызыгып сурап жатышты. Ал саммитте Евразиянын 45 мамлекетинин арасында тилибиз анча окшош болбосо да, мурунку түпкү аталарыбыз Көкө Теңириме сыйынган ишенимибиз бир болгонун билгизип тургансып, биз дайыма чогуу жүрдүк. Монголиянын эки экс-президенти тең мага кайрылышып: «Силердин бийлигинер биз сыяктуу курултайга баш ийиши керек, каалаган президент элдин башында бир гана мөөнөткө иштей алат, экинчи мөөнөткө курултай жол бербейт, ошол үчүн биз өз элибиздин алдында таза иштейбиз. Батыштын бийлик башкаруу модели биздин көчмөн элдерге жарашпайт, ал тургай Жогорку Кеңешибизди биз «Хурал» деп атайбыз», – деп, хуралдын Монголиядагы бир топ жакшы аткаруу жана башкаруу системаларына токтолуп кетишти.

Монголиянын эки удаа экс-президенттери өздөрүнүн жакшынакай жубайлары менен ээрчишип, жөнөкөй эл катары биз менен чогуу болуп жүрүштү. Алардын карапайым, бой көтөрбөгөн адамгерчиликтерине таң калдым. Ал эми «**эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт, эки президенттин башы бир Москвага батпайт**» дегендей, биздин эки качкын президентибиз «Манастан Чубак кем бекен» дегендей биринен бири өтүп, байлыктарыбызды жети баштуу ажыдаарлар-

дай соруп, анысы аз келгенсип кыргыз элин канга боёп, өз үй-бүлөлөрү, коррупционер кадрлары, туугандары менен бирөө Москвага, бирөө Минскиге качып жок болушту. «Ар кимдин туулган жери өзүнө мисир» дегендей, эми алар эч качан өз туулган жерлерин тирүүлүгүндө көрө алышпайт. Мындай жегич президенттер ыйык кыргыз жерибизден айлансын! Бул жашоодо тирүүчүлүктүн эң кыйын азабы – өз туулган жерин көрө албай же келе албай зарлоо.

Стамбулда монголдор менен чогуу отуруп далай жолу тамак ичип калган учурубузда Монголиянын экинчи экс-президенти Б. Багабанди мага кайрылып: «Мен мурун силердин президент Аскар Акаевди сыйлачумун, ал эми кийин Кытайга жер сатканын укканда (Үзөңгү-Кууш деп атын атай албады), менин андан симпатиям кетип калды, мурунку ата-бабаларыбыздын душманы болуп келген Кытайга кантип жер сатсын», – деп жинин келтирип айтып жатты...

II БАП

КАЛМАКТАРДЫН ЧАЧЫРАШЫ

Калмактар доору

*«Адамдарды бирдей деген болот бекен,
Анткени бармак качан соомойго тең».*

Асади Турсун

Тарыхта белгилүү болгондой, калмактар менен кыргыздардын өз ара согушу бир нече кылымдарга созулган. Калмак жана кыргыз хандары улам бири-бирине каршы күч топтошуп, бирде кыргыздар, бирде калмактар жеңип, өз ара эч бир тынчыбаган. XIII кылымда гана Чынгызхандын Хорезмдин султаны Мухаммед Ала Ад-Динге болгон жортуулунда өз ара тынчышкан. Кийин Чынгызхандын көзү өткөндөн кийин, экинчи этабында Орто Азияны Чагатай башкарып, бул убактарда эки эл бири-бирине мурдагыдай душман катары кол сала алышпай, тынч жашашкан. Кийин Чагатайдын көзү өтүп, бир нече убакыт өткөндөн кийин, бирде монголдор деп, бирде ойрот калмагы деп, улам ар кандай аттар менен кыргыз, казактарга көпчүлүк учурда кайрадан бүлгүн салып келишкен. Айрыкча, XVIII кылымда, 1727-жылында бийликке Галдан-Церен келип, 1733-жылга чейин кыргыз, казактарды катуу кыргынга учураткан. Кыргыз, казактар өз жашаган жерлерин таштап, туш-тарапка жансактоонун айласынан качышкан. Ошондон «казак кайың сааганда, кыргыз Ысар көлөпкө качканда» деген лакап эл арасында айтылып калган.

Арадан 12 жыл өткөндөн кийин, 1745-жылы калмактардын ханы Галдан-Церен өлгөн. Галдан-Церен бийлик учурунда кыргыз, казактар аймагында бийлигин чыңдап, ал тургай

кытайларга кысым көргөзө баштаган эле. Ал өлгөндөн кийин бийлик бутагы анын баласы Цеван-Дордчиге өткөн. Ал бир тууган иниси Лама Дорчжи аркылуу өлтүрүлүп, бийликти болгону 5 жыл башкарган. Ал дагы бийликте аз эле отуруп, жээни Амурсан аркылуу өлтүрүлүп, бийликке келет. Амурсан бийликти 1757-жылга чейин башкарып, бул дүйнө менен коштошкон. Ушул окуялардан кийин калмактардын кыргыз, казак аймактарында бийлиги биротоло жоголгон. Ошол кезде ысык-көлдүк, Анжиян тарапта жашаган Көкө деген чоң санжырачы болгон экен. Ал адам арадан 25 жыл өткөндө өзүнүн туулган жерин: «Ысык-Көлүмдү бир көрүп өлөйүнчү» – деп өз жерине келсе, калмактар бүт кетип, журт бош калган экен. Ошондо бирин-серин калган калмактардан сураса, алдуулар бүт көчүп кетишти, алсыздар бирин-серин калдык дешкен экен.

Экинчи бир санжырада, калмактар жайлаган жерлерде жылан көбөйүп, малдарын чагып, малдары кырыла баштайт. Ошондо калмактардын чоң дубачысы элди Түптүн Сары-Дөбөсүнө чогултуп, дубанын күчү менен ал жерге жыландарды тартып келет да: «Жыландар чогулганда бир колуңар менен өрттөгүлө, бир колуңарда кылыч болуп кыя чапкыла – деп буйрук берет. Чогулган эл жыландардын айлана-тегерегин өрттөп киришет. Ошондо жыландардын ичинен бир ак жылан Батышты карай, ал эми бир чаар жылан Чыгышты карай учуп кетет.

Бул окуядан кийин калмактар Көлдөн көчө качышат. Бирок элде айтылган мындай укмуштуу уламыштардан башка да бир нече тарыхый уламыштар болгон. Негизи, кыргыз эли Кудайдын сүйгөн баласы. Себеби биздин ыйык жерибиздин тарыхына, бир топ кылымдар артка сереп салып карап көрсөк, канчалаган баскынчылар, императорлор келип кетпеди. Бүгүнкү күндө алардын бирөөнүн да тарыхта изи жок. Кыргыз эли канчалап кырылсак да, кайра эле өз ыйык мекенибизде кайрадан чогулуп өз жерибизде Улуу Кыргыз эли жашап жатабыз. Алсак, б.з.ч. 3-кылымда Кушандар мамлекети, 4-кылымдын баш ченинде Александр Македонскийдин (Искендер Зулкарнайн) келип кетиши, 8-кылымдын экинчи жарымында ислам динин жайылтуу боюнча арабдардын келиши, 12-кылымдагы

Хорезм султанаттыгы, 13–14-кылымдарда Чынгызхан империясынын бийлик таасири жана Улуу Эмир Темирландын Мавереннахр (Маңгытай Сүбө) империясы, 14-кылымдан баштап, 20-кылымдын башына чейин Бабурдун Моголистан империясы жана Кокон хандыгы, ал эми 20-кылымдан баштап, орустар баш болгон советтик коммунисттердин же СССРдин башкаруусу – мына ушулардын бардыгын алганда, алар башкарган ар кандай улуттардын бүгүнкү күнү карааны да жок. Акыры жүрүп баягы эле өзүбүз, кыргыз эли калдык. Бийлик системасы алмашканда, сөзсүз, элге кыйынчылык болот. Мына ушундай кыйынчылыкты кыргыз эли бүтүн башынан өткөрүп жаткан учур. Ал эми ошол элди эл башчысы кандай башкарат, элин кандай багат, экономикасын кечүүсүз сазга алып барабы, же жыргал турмушка алып барабы – бул башка маселе.

Эми биз жогорку тарыхый окуяга кайра кайрылалы. Экинчи бир тарыхый санжыра булактары боюнча, Коңтаажынын бийлик мезгилинде Ташкенди *Галдан-Церен*, Таластын башын Карабаш, Чалдыбарды Бака-Байыр башкарган. Ошол мезгилде сарттардан Карабаш деген чыгып, Калмактын ханы Карабаштын кызы Олоңбайырды (Ламбайыр) сүйүп калат. Калмактын ханы Карабаш өз кызын сарттардын Карабашына бербей коёт. Эки эл ортосунда катуу чыр чыгат. Калмактар менен жергиликтүү эл кармашып, катуу кыргын болот. Калмактар сарттардан жеңилип, Семей, Кызыл-Жар жакка оошот. Андан кийин Олоңбайырды калмактын баатырлары талашып, калмак төрөсү Өлөнг-Ханглы Олоңбайырды Таластын башындагы Ак-Дөбөгө ала качат. Аны *Галдан-Церендин* балдары Табачы төрө, Дабачы жана Темирчи төрө дегендер кубалап барат. Алар бири-бири менен катуу согушушат. Согушта Өлөнг-Ханглынын 7 миң, Табачы менен Темирчинин 6 миңден ашык жигити өлөт. Алардын өз ара согушунан пайдаланып, жергиликтүү эл калмактарды толугу менен кубалап чыгышат. Өлөнг-Ханглы колго түшпөй, Таластан Ысык-Көлдү карай качат. Ошол окуядан кийин, «**Он сан жаткан калмакты, Олоңбайыр кыз бузду**» деген сөз эл арасында айтылып калган. Бул тарыхый уламышты А.Вишнегорский олуя-аталык (Тараз ш.) кыргыз Иса Баатырбековдон жазып алган.

Дагы бир тарыхый булактарда, калмактар кыргыздарды Ысар-Көлөпкө сүргөндөн кийин, Таластын башындагы Каракыштакты Ордо кылып, Коңтаажы элди бийлеп турган. Каратайлак, Актайлак деген эки бир тууганы бийликти алууга аракет кылышат. Бирок алар согушта Коңтаажыдан жеңилип, Кайыңдыга качышат. Кайыңдыдан таш коргон курушуп, чоң согушка даярданышат (кийин ал жер Таш-Акыр деп аталды). Бирок ушул учурда Коңтаажы өлүп, ордуна уулу Ажаан хан болот. Ажаан «атына жараша заты» дегендей, кара мүртөз, кайрымсыз, элге зулум чыкты. Атасынын өлүгүнө аза күтүшсүн деп, Ажаан бүткүл элге жарыя кылды. Аза убагында күлгөн кишини, үргөн итти өлтүрүп жатты. Ал Каратайлактын атагы жер жарган сулуу кызын алам деп турганда эл көтөрүлүп, аны өлтүрүп коюшат. Ошондон эл арасында «көп бириксе, Ажаанды каратат» деген сөз калган. Кийин анын ордуна иниси Шуру хан болот. Ал дагы Каратайлактын сулуу кызын алмак болот. Куду түшүп барганда Каратайлак Кайыңдыга чакыртат да, кызына: «Макулдугунду бер, бирок келгенде аны алдап, бычак менен сайып өлтүр» – деп кеңеш берет. Үлпөт учурунда Каратайлактын кызы Алтын Сары бычак менен Шуруну сайып өлтүрөт. Ошентип, Коңтаажыдан хан боло турган эркек бала калбады. Эми бийлик «биздикилеп» Каратайлак менен Актайлак Каракыштакка, Ордого кетишет. Бирок эл Коңтаажынын кызы Олоңбайырды хан кылып шайлашат.

Олоңбайыр акылдуу, амалкөй, чыныгы сулуу кыз болгон. Ал жалпы калмак элинин кызыкчылыгын ойлобостон, жеке өч алуу жолуна түшөт. Калмактардын мыкты төрөлөрүн чакыртып, бирден кабыл алып, баарына тең: «Мен сага тием, тигини өлтүр, муну өлтүр» – деп бири-бирине тукурат. Он сан жаткан калмактардын төбөлөрү чабышып, элден ырк кетет. Олоңбайырды алам деген ой менен бир топ уруу башчылары өлөт. Уруулар бири-бири менен кырылышат. Мындай учурдан пайдаланышып, жергиликтүү эл калмактарды Орто Азиядан кубалап чыгышат. Кийин Ташкенде жаңы күч пайда болот. Кокон хандыгы ээлейт. Чачылган кыргыз, казактар өз жерлерине кайта башташат.

Бардык эл санжыраларынын биринде да Орто Азиядагы калмактардын талкаланышына кытайлар менен болгон согуш себеп болгону эч айтылбайт. Ал эми академик В. В. Бартольд «Жети-Суу» жана «Кыргыздар» деген эмгектеринде калмактардын Орто Азиядан кетишине жана кыйрашына, негизинен, кытайлар менен болгон согуш себеп болгонун чагылдырат. 1755-жылы Кытайдын көп колу калмактардын ордолоруна кирген. Калмактардын ханы Амурсан талкаланып, Илеге качып барышкан. Ошол кезде казактардын ханы Абылай хан Амурсанды кытайларга кармап бергиси келген. Аны билип алган Амурсан Тобольскиге өтүп, орустардын императору Елизавета Петровна менен байланышууну ойлогон. Бирок тилегине жетпей, 1757-жылы 21-сентябрда (аяк оона айында), 35 жаш курагында чечек оорусу менен ооруп, Тобольскиде өлөт. Академик В. В. Бартольд Амурсан жөнүндө толук маалымат берген эмес. Ал болгону Амурсан калмактардын ханы экени жана кытайлар менен болгон 1755-жылы талкаланганын жазып кеткен.

Калмак доорунун акыркы мезгили жана кыйрашы В. С. Кузнецовдун «Амурсан» деген тарыхый изилдөөсүндө, «Наука» журналында («Наука». Новосибирск, 1980-ж.) көрсөтүлгөн. Калмактардын кырылышы кыргыз тарыхый уламыштарындагыдай эмес, жыландардын көбөйүшү же Олоңбайырдын амалкөйлүгүнө карата бири-бирин кырышы себеп болбой, В. С. Кузнецовдун көрсөтүүсүндө, кытайлар менен болгон согуш негизги себеп болгон» – деп жазат. Демек, илимий багытта эки окумуштуу адам далил кылып жазганы тарыхый далилдүү чындык болушу толук ыктымал.

Кайсыл заман кайсыл доор болбосун ар бир улуттун өз эли үчүн жан аябастан элинин келечеги үчүн кызмат кылган улуу адамдар болгон. Ушул жерден кыргыздардын калмак доорунда сакталып калышына чоң себеп – Бөрү баатыр жөнүндө бир аз кеп кыла кетпесек болбос. Ошол калмактардын доорунда Тогуз-Торо аймагында 1675-жылы туулган конурат уруусунан Куттуксейиттин Бөрүбай деген баласы болгон. Бөрүбай эр жеткенде жаа тартып, жылкыларга чалма

ыргытканды аябай өздөштүргөн өтө шамдагай, күрөшө келсе балбан, ат таптаса саяпкер болгон өзүнчө өзгөчө баатыр адам болгон. Ал Ат-Башыга күйөө жолдош болуп барып калып, ал жактан бир тойдо Жамангул деген балбанды жыгып, Жамангул Бөрүбай менен дос болуп калат. Кийин Бөрүбай өз үй-бүлөсүн Жумгалга кайындарына учураштырып келейин деп барып кайра келсе, ошол кезде Тогуз-Торо аймактарындагы мал-жанды калмактар кырганын кырып, калганын айдап, кыз-жигиттерин барымтага алып кеткен болот. Мындай абалды көргөн Бөрүбай баатыр үй-бүлөсүн кайра Жумгалга алып келип, өч алыш үчүн өзү жалгыз калмактарга жөнөйт. Бөрүбай баатыр ал калмактарда баш-аягы 34 жыл жашаган. Калмактарча эркин сүйлөгөндү үрөнгөн. Далай калмактардын тоюнда мурун Тогуз-Тородон калмактар кыргыздардын малын айдап кеткен Хар баатурду баш кылып жыгып, өч алып жамбы атканда ага тең келе турган киши болбой бардык тойлордо баш байгени жеңип алган. Бөрүбай деген аты өчүп, **«Бөрү баатыр»** атка конгон чоң саяпкер адам болгон. Ошол баатырдык атагы алыска тарап, Бөрү баатыр аталып турганда калмактын эрке кызы Олоңбайыр (Ламбайыр) Бөрү баатырга турмушка чыкканга аракет кылган. Аялым бар деп айтканына: «Токолуң болуп жашоого да даярмын» – деп Бөрү баатырдын энесин, үй-бүлөсүн издеп Ысык-Көл аркылуу Соң-Көлгө келсе энеси жакында эле өлүп жетилигин берип жатат деген кабарды угат. Соң-Көлдөн Абылай хандын жигиттери кармап кетип, аны 21-аялы катары токолдукка алган.

Бөрү баатырды калмактардын ханы өз ордосуна кеңешчи кылып алган. Ошол учурларда ар кайсы аймактарда салык жыйналбай калса, Бөрү баатыр барып бардык жагдайларды эл арасында чечип келген ары акылдуу жана баатыр адам болгон. Өзүнүн үй-бүлөсүн Жумгалдан Ысык-Көлдүн Жети-Өгүз аймагына көчүрүп келген.

Ат-Башыдан Жамангул досу өлүп калганда, анын балдарын издеп таап Нарындын Казан-Куйган деген жеринен алып келип, Белекти Ысык-Көл аймактарына хан кылып шайлат-

тырган. Бөрү баатыр жашы улгайып калганда калмактын ханынан суранып, өмүрү өткүчө Жети-Өгүздө жашап, 93 жаш курагында 1768-жылы бул дүйнөдөн сапар тарткан. Кыскасы, Бөрү баатыр кыргыз элинин калыптанышына жана сакталып калышына чоң салым кошкон инсан болгон. Бул кыргыздын баатыры жөнүндө анын кылган иштерин салыштыра келсек кээ бир бий, хан деген кыргыздардын тарыхый инсандарынын эмгегинен жогору болгон.

Кыскасы, Бөрү баатырдын кыргыздарга болгон эмгектерин Сабырбек Бейшембиев өзүнүн «Бөрү баатыр» деген романын жазууда зор эмгектерди жасап, толугу менен өз чыгармасында чагылдырган.

Кыргыздын кыйыры кылымга учугу уланып урпактарга калуучу Бөрү баатырдын дараметине жараша анын элге жасаган мекенчилдик иштерин кийинки муундарга даңазалоо Ысык-Көлдөгү коңурат уруусу баш болгон Ысык-Көл аймактарынын Жети-Өгүз районуна жана жалпы эле кыргыз элинин келчечектеги 2015-жылы анын 340 жылдык мааракесин өткөрүү, эстелигин Жети-Өгүз районуна тургузуу жалпыбыздын келечектеги парзыбыз деп эсептейм.

Ал эми кыргыз Ысар-Көлөпкө не себептен киргени белгисиз, кээ бир санжырачылардын айтуусу боюнча калмактар менен урушуп, кыргыздар жеңилип качып кирген дешет. Кээ бир санжырачылардын айтуусуна караганда, бир нече жыл эгин, чөп чыкпай, көр оокат жашоонун айынан Ысар-Көлөпкө чейин барышкан. Не болсо да 1635-жылдары кыргыздар Ысар-Көлөпкө көчүп барышып, көп узабай кайра тартышкан. 1625-жылы кыргыздын Эр Эшими Иле дайрасында калмактар менен урушканына караганда, калмактар качканы чын.

Калмактар Галдан-Церендин тушунда (1727–1745-ж.ж.) күч алып, 1730-жылдары кытайларга согуш ачкан. Кийин кыргыз, казактарды 1733–35-жылдары сүргөн. Галдан-Церен кийин 1739-жылы Кытай империясы менен согушуп жеңилип калган. Ошондо согуштун негизинде жарашык келишими боюнча түндүк-чыгыш Иле аймактарынан баштап, түштүгү Какшаал тоо этегине чейин кытайларга биротоло тарттырып

жиберген. Азыр ал жакта кыргыз, казактар жашап калган себеби ошондон.

1745-жылы, Галдан-Церен (Коңтаажы) өлгөндөн кийин, анын 13 жаштагы Цеван-Дордчи-Аджа-Намжие деген уулу хан болуп шайланган. Кыргыздар анын чатак, зулумдугуна карап, Аджа дегендин ордуна Ажаан деп, эжеси Улам-Баирди Олоңбайыр дешкен. Олоңбайырдын күйөөсү Сайн-Белек калмак кол башчысы болгон. Цеван-Дордчи-Аджа 17 жашка толгондо бийликти колуна алып, эжесин зынданга салып, жездесин баш кылып аны колдогондордун баарын өлтүртүп таштаган. Ошол мезгилдеги шарт боюнча жездеси Сайн-Белектин хан болууга укугу да жок болгон. Ошондуктан ханга кандаш, тукумдаш Дабачи (Даваци) менен Амурсандын ортосунда так талашуу башталат. Ошол учурда Ойрот мамлекети 4 чоң урууга бөлүнгөн:

1. Хошоттор – анын башында Банжур турган.
2. Дербеттер (Торготтор) – Тайчы төрө башкарган.
3. Чорос – буларды Дабачы (Даваци) башкарган.
4. Хойттор – башында Амурсан турган.

17–18-кылымдарда Орто Азияда Жунгар-Ойрот хандыгында калмак төбөлдөрүнүн хандык бийлик жүргүзгөн негизги мөөнөттөрү төмөнкүдөй болгон.

1. Батыр-Коңтайчы – 1634–1663-ж.ж.
2. Сенге – 1663–1670-ж.ж.
3. Очирту Цецен – 1670–1677-ж.ж.
4. Галдан Бошокту хан – 1677–1697-ж.ж.
5. Цеван-Рабдан – 1697–1727-ж.ж.
6. Галдан-Церен – 1727–1745-ж.ж.
7. Дабачи (Даваци) – 1745–1755-ж.ж.
8. Амурсан – 1755–1757-ж.ж.

Дал ушул акыркы эки калмак төрөсүнүн, Амурсан менен Дабачинин (Даваци) ортосунда хандык так талашуу башталат. Согушта Амурсан Дабачиден талкаланып, кытайларга кире качкан. Ал кезде кытайлардын императору Хун-Ли болгон. Хун-Ли Амурсандын келгенине бир чети сүйүнсө, экинчиден, алдоо жолу менен келдиби деп ишенген эмес. Амурсан болсо Дабачиден өч алып, бүт кал-

мактарды сатып, оюнда хан болуу негизги максаты эле. Амурсан Хун-Лиге жалынып жатып: – Бүт калмактарды каратып берем – деп, араң дегенде ишендирген. Акыры Хун-Ли Амурсанга ишенип, 1755-жылы Дабачиге каршы 50 миң черүү топтоп, аларга кол башы кылып Бан-Ди деген кытайды аскер башчы шайлап, Амурсанды ага жардамчы кылып, калмактарга каршы аскер жиберет. «Өздөн чыккан жат жаман» дегендей, өч алуу оорусуна чалдыккан Амурсан аларды түз эле калмактардын уюган элдүү жерине ээрчитип барат. Дабачинин көзүнчө кытай черүүлөрү жаш балдарды, кемпир-чалдарды, келин-кыздарды катары менен кыра баштаган. Амурсан өз көргөн көзүнө өзү ишенбейт. Анын оюнда кытайлар Дабачини өлтүрсө, мен калмактарга хан болом деген бийлик оорусу менен ооруган. Бирок бул арам ою ишке ашпады. Ал эми кытайлардын негизги максаты – калмактарды калтырбай кыруу. Анткени тирүү калган калмактардын келечекте кайра биригүүсү кытай эли үчүн кайра душман болмок. Мындай жашыруун аскердик тапшырманы Бан-Ди баш болгон черүүлөр Кытайдан чыгаарда Хун-Лиден алган болчу. Амурсан өз эли көзүнүн алдында кырылып жатканына чыдабай, кайра кытайдын кол башчысы Бан-Дини өзү түн ичинде өлтүрүп, бир аз калмак колу менен Илеге качып кеткен. Кытай черүүлөрү анын артынан Илеге чейин кууп барышкан. Амурсан Иледен түндүктү көздөй орустарга кире качкан. Кытайлар болсо андан ары куугунтук уюштурган эмес. Бирок Амурсан көп узабай оорудан өлөт. Кытайлар орустардан Амурсандын сөөгүн талап кылышканда, алар кытайларга анын сөөгүн беришкен. Амурсан менен кошо качып кеткен калмактар кийин Орусияда калып, эки-үч жылдан кийин эли көбөйгөндө Орусия императору Елизавета Петровнага кайрылышып (1761–62-ж.ж.), Каспий деңизинин түндүк-батыш тарабы, Дагстан аймагынын түндүк тарабынан жер бөлдүрүп алышкан. Азыркы күндө ал жактагы калмактардын борбору – Элиста шаары, президенти – Кирсан Илюмжинов.

Ошентип, 1758-жылы кытайлар калмактарды кырып жатканда, жергиликтүү эл көтөрүлгөн. Ошону менен калмактар-

дын Орто Азияда жүргүзгөн бийлик саясаты биротоло токтонгон. Калмактар бийлигинен кийин, кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларындагы жер, суу, тоо-ташындагы топонимдик аттар боюнча кээ бир аймактардагы изи бүгүнкү күндө да калган. Алсак, Дөрбөлжүн (азыркы Баетов айылы), Тогуз-Тородогу Дөдөмөл кыштагы, Боом капчыгайы, Кеминдеги Боролдой, ал эми Ат-Башы районундагы Беш-Белчир жайлоосу тууралуу элдик ыр төмөнкүдөй айтылат:

Бетегелүү Беш-Белчир,
Ошондо кудай кез келтир.
Көрбөгөнүм көп болду,
Күдөрүм үзүп кеткендир...

Белчир монгол-калмак тилдеринде эки мааниде: эки өзөндүн бири-бирине кошулган мал жайыты. Монголчо «белчир», калмакча «белчр» болуп айтылат. Жогоруда аталган аттардын ар кайсы кылымдарда коюлган өз тарыхтык окуялары бар. Калмактар мурун дини, тили башка кыргыз эли менен ар башка доорлордо чабышып, бирде жеңип, бирде жеңилип келсе, кийин тили, дини бир кытай эли менен өз элине чыккынчылык ниетте салгылашып, чилдей болуп ар кайсы жакка чачылышты. Тарых өз элине болгон мындай чыккынчылыкты кечирбейт эмеспи. Калмактар өздөрүнө өздөрү чыккынчылык кылып кырылышты, чачылды, төгүлдү, жыйынтыктап айтканда, өздөрүн өздөрү жок кылышты. Ошон үчүн бүгүнкү күндө Орусиядагы калмактар алардын динин кабыл алышып, христиан болушту. Ал эми Текестин чыгыш жагында жана Монголияда калган калмактар будда дининде, бизде калган жалпы калмак улуту паспортто 1960-жылдардан бери атайы «кыргыз» деп жаздыртышып, ислам дининде «сарт калмак» деген ат менен жашап келет. Ушул жерден бир белгилеп кетчү нерсе, уламыштарда болгон окуяга байланыштуу ак жылан Батыш тарапка, чаар жылан бекеринен Чыгышка учпаптыр. Себеп дегенде, хрещение күнүндө орустар калмактарга ак көйнөк кийгизип, аргасыздан христиан динин кабыл алдыртышкан. Ал эми чаар

жыландын Чыгыш тарапка учушу будда дининдеги кудайдын эстелиги кызыл жана көгүш чаар гранит таштарынан чегилип жасалат эмеспи.

Ушул жерден айта кетчү нерсе, кыргыздар байыркы эл болгондуктан, жаныбарларга тийбей, өлтүрбөй келишкен. Калмактар өрттөгөн жыландарды кыргыздар өрттөп кырмак турсун, кокустан бир эле жылан үйгө кирсе ак чачып, сүт же ун чачып өлтүрбөй, тийбей чыгарып жиберешет.

...Мурдагы көчмөн элдердин бири болгон калмактардын акыркы эки кылымдардагы кыскача тарыхы ушундай. Ал эми жалпы дүйнө элинин цивилизациясына чейин ар бир эл тарыхтын ар кандай себептери менен чачылды, чабылды, кырылды. Кээ бир майда элдер аймактардагы көп сандуу элдерге кошулуп ассимилизация болуп, сиңип жок болушту. **Ар бир элдин өзүнчө тарыхы бар, ал тарых нугун ар бир эл же эл башчылары өздөрү башка жакка бурууга себепкер болушат. Бүгүнкү күндө Азияда эң байыркы эки элдин бири болгон кыргыз эли – бул дүйнөдө тирүүчүлүктүн бейинши болгон мекенибиз Кыргызстанда мындан ары кандай жашоо жолуна түшөрү алигиче түшүнүксүз.** Ушул убакка чейин акыркы кылымдарда: «Жашасын Улуу Орус эли» – деп кыйкырып келдик. Биз кыргыз болуп төрөлөбүз, орус болуп жашайбыз, тиги дүйнөгө араб болуп узайбыз. Улуу орус элинен ажыраганыбызга быйыл 21 жылдын жүзү болсо да, эмдигиче улуттук идеядагы мамлекеттик программабыз жок. Казынабыз калбыр, экономикабыздын жылышы таш баканын жүрүшүндөй, сүйлөгөн сөзүбүз Көкө Теңирдин жанында.

Кыргыз эли мурун ар кандай сырткы душмандардын күчүнүн кесепетинен чачылып келсе, бүгүнкү күндө 1 миллиондой кыргыз эли кара курсактын айынан дүйнөнүн ар бурчунда жашоосун улантууда! Кыргыз эли мурда эмне деген кыйынчылыктарды башынан өткөрбөгөн. Ата-бабаларыбыз ар кандай согуштун кесепетинен ар кайсы жакка чачылган. А бүгүнкү күндө кыргыздардын эң негизги душманы башка улуттар эмес, кыргызча сүйлөбөй орусча сүйлөшүп, эл башкарган сөрөйлөрүбүз «киргиздер» болуп саналат.

Эми кыргыз, калмактар менен болгон окуялардын учурундагы айрым эпизоддордо кыргыз элинин улуттук идеологиясы кандай болгонуна бир аз көз сүртүм жүргүзөлү.

Калмак менен кыргыздар азыркы Нарынкол районунда 1685-жылы аябай катуу кармашып, кыргыздар калмактарды сүргөн. Калмактар кийин кайра кол топтошуп, черүүлөрүнүн санын көбөйтүшүп, экинчи жолку согушта кыргыз менен казактар биригишсе да калмактар жеңген. Кыргыздар калмактардан жапырт качып, кайра согушуп жүрүп отурушкан. Мындай чегинүү согушунда кыргыздардын нечен азамат баатырлары көз жумган. Алсак, багыш уруусунан Каңкы менен Аккочкор жана Чоботой менен Семетей деген баатырлары болгон. **Кочкор өрөөнүнүн Төлөктүн чатында 300 киши көчтүн арты болуп элди сактап, калмактар менен согушуп, карабагыш уруусунан Төлөк деген баатыр жалгыз 200дөн ашык калмакты кырган.** Кочкор районунун Төлөк айылынын аты ушул калмактар менен болгон кыргындан кийин кыргыз баатырынын атынан аталып калган. Ушул согуштарда 90дон өткөн абышкага эки бирдей баатыр балдары өлгөнү тууралуу кабар келет. Чабарман келип, эки баатырдын бирөөнү атасына угузуп: «Ата, мурасыңыздын бирөө Аккочкор арабыздан баатырларча салгылашып, кетип калды» – деп угуза баштайт. Анда атасы: «Аккочкорум өлсө, Каңкым бар» – деп жооп берет. Чабарман токтолбостон туруп: «Баатыр уулунуз Каңкыңыз да кетип калды» деген. Ошондо эки бирдей баатыр балдарынан ажыраган аксакал абышка мөгдүрөп туруп калбастан: **«Кантейин, Теңирим эл тагдыры үчүн мага ушуну буюрган экен, эки баатырым тең өлсө, анда ханым Кантейишим бар»** – деп жооп берген. Хан Кантейиш ошол кезде аркалык кыргыздарды башкарып турган багыш уруусунан болгон. Мына ушундай кыргын оор заманда баатыр эки уулунан ажырап турса да, мөгдүрөп баш ийип калбастан, элибиз өздөрүн башкарган ханы менен даңктанып жашап келген.

Аркалык кыргыздарды башкарууда кийин сарбагыш уруусунан Кудаянды хан көтөрүшкөн. Ушул учурда кыргыздардын

көбү Анжиянга кире качышып, колунда жоктору калмактардын колунда калып, алардын малын багып жан сакташкан. Ал эми черик элинин көпчүлүгү Какшаалга чейин көчүп кире качышкан. Дагы бир кыргыздардын тобу Кетмен-Төбө өрөөнүнө келишип, андан ары Фергана өрөөнүнө өтөөрдө, астынан калмактардын калың тобу чыгып, кыргыздарды бүт кырып салган. Калың топтун колунун кыргынынан багыш уруусундагы айтылуу Чоботой менен Семетей жана алардын таякеси Карагул деген баатырлар көз жумган. Ошондо баатырлардын энеси төмөнкүдөй кошок кошкон:

Чоң тору минген Чоботой, ботом!
 Чоюлган кыраан Семетей, ботом!
 Чын жолборсум Карагул ботом!
 Чын жашоого кетишти баатырларым, ботом!
 Кең көлдүн башы кең шибер,
 Керилип жаткан Карагул, ботом.
 Чоң төрдүн башы көк шибер,
 Чоюлуп жаткан Карагул, ботом.
 Каркылдап каздар көл сактайт,
 Кара ылаачын көл сактайт,
 Карып калган энекең,
 Кабылан качан келет – деп,
 Карай-карай жол сактайт.
 Куркулдап куулар көл сактайт,
 Куурап калган энекең,
 Кулунум качан келет – деп,
 Күндө үч убак жол сактайт.
 Карып калган бээден,
 Кайгуулга минээр ат туубас.
 Карыганда энекең,
 Карагулдай эр туубас.
 Токтолгон тугур бээден,
 Тоорулга минээр ат туубас,
 Токсондогу энекең,
 Чоботой менен Семетей,

Эки арстандай эр туубас.
 Эсилдеримден айрылып,
 Эстен тандым мен куу баш.
 Элимди экөө кайтарган,
 Чоботой менен Семетей,
 Карыганда мен калдым,
 Кароосуз калып мен как баш.
 Каргышка калган калмактар,
 Тукумуң курут болушсун,
 Күнөөсүз элди кырышкан,
 Гүлүмдүн баарын чабышкан,
 Гүүлдөшкөн калмактар,
 Элиндин баары кырылсын.
 Эми Теңирим теңдейт силерди,
 Ээси жок сайга качаарсың,
 Эси жок кандай калмаксың.
 Сай-сайга качып жок болгун,
 Салты жок айбан калмагым,
 Нары качып жок болгун
 Наркы жок жаман калмагым...

Бул эки бир тууган баатырдын каргыш кошогуна көргөзүлгөндөй, калмактар кудайдын каргышына калып, тарыхта көргөзүлгөндөй өздөрүн өздөрү кырып, чилдей чачырап жок болушкан. Ал эми ушул эле Кетмен-Төбөдөгү кыргында саяк уруусунан Табылды деген баатыр курман болгон. Бул согуштун кесепетинен элибизде багыш уруусу аз санда болуп калганы жөндүү, ал эми азыр Ысык-Көлдө, Токтогул районунда ар кандай тарыхый себептер менен «**сарт калмак**» деген ат менен элибизде жашаган калмактар бар.

1670-жылы калмактар орус падышачылыгынын макулдугу менен 4 миңдей түтүн кыргызды, тагыраак айтканда, 10 миңден ашык элди Эртышка, Алтайга сүрүп көчүрүп келишкен. Көпчүлүк кыргыз эли ал жактын жашоо шартына көнө албай, билинбей кайра көчүп келип, Талас, Анжиян, Алай тарапка өтө качышкан. Ушул учурда саяктардын көбү Нарын,

Тогуз-Торо, Жумгал тоолоруна бекинишип, кийин ылдый, өрөөнгө түшүшкөн. Анжиянга келген кыргыздар өзбектердин үйлөрүнө бекинип жашап, кийин эл тынчыганда ачыкка чыга баштаган. **Жантай элинен Боктурбай деген киши Асекеге жакын туруп калып, алыш алып, дыйканчылык менен жан баккан.** Үчүкөнүн Маматкул деген уулунун аялы Сыр дарыядан өтө качып, эркек төрөп, атын Болот койгон. Бугу уруусунун Белек уругунун көбү Кетмен-Төбөгө бир нече жыл туруп калышып, акыры малдары калбай калып, кыздарын саяктардын «түнкатар» уруусуна арзанга сатышып, «Белектердин белен кызы» деген лакап калган. Ушул кезде Белектин аттуу-баштуу кишиси калмактын ханы менен тил табышып, Нарын өзөнүнүн башында Оттук, Казан-Куйган жерлерине көчүп келишкен. Кийин калмактардын ханы Бөрү баатырдын таасири менен Белек уругун улук кылып, кыргызды сен сурагын деп деп таш сайган. Ал кезде калмактар эгин айдаган. Элдер туш-тарапка качып, аштык жок болгондуктан, бир ууч аштыкты – улакка, бир чеңгелди – чебичке, бир карууну – койго, табакты – тайга алмаштырып жашашкан. Ошондо Белек кыргыздын үстүнөн улук болду деп угушуп, Солтонун Талкан деген урук башчысы калмактын ханына келип, жүгүнүп салам бергенде, калмак ханы «Белектин бутунан өпкүн» дегенде, Белек: «Менин бутуман өппөгүн, биз төрт-беш атадан кийин баарыбыз бир Тагайдын кулуну элек деп айтканга жараган жок, кантейин, арбакка койдум» – деп ичинен Талкан арман кылып, Белекке таарынган.

Кийин бир топ убакыт өткөндө Талкандын Байболот деген баласы бир гойдо Коңтаажынын балбанынын мойну менен бутунан кармап туруп көтөрүп, омурткаларын бүктөп чыгарып салган. Коңтаажы Байболотко өчөшүп калып аны өлтүрөөрдө, күндөп-түндөп качып отуруп Анжиян тарапка качкан. Ошондо Чаткал тараптан бир белден аты чарчап аша албай калганда, Байболот белге чейин жаныбарын көтөрүп чыккан.

Коңтаажы ушундай чоң чөлкөмдү сурап хан болуп турганда, солтонун бир кыргыз кызын сүйүп калып, аны зордоп

токолдукка алган. Ал кыз канча жолу качканга аракет кылса дагы, майнап чыккан эмес. Кийин эркек бала төрөгөн. Баласы бир жашка чыгып калганда, короосундагы бир кыргыз жигит менен таанышып, түн жамына жашыруун ат минишип түштүк тарапка качышкан. Коңтаажы билип калып, жигиттери менен куугун салган. Кыз-жигит таңга жуук бир дайрадан кечээрде, куугунчулар кубалап жетишет. Жигиттер аларды атаарда, Коңтаажы жигиттерди токтотуп: «Атпагыла» – деп бир жашар баланы көргөзөт. Ошондо кыз колундагы жааны алып: **«Коңтаажы, калмак сен болсоң, сенден чыккан бала кыргыз элине жакшылык кылмак беле»** – деп, өзүнүн бир жашар баласын жаа менен өлтүрө аткан.

Кыргыз эли менен калмактар 16-кылымда бири-бири менен айыгышкан катуу согуштарды баштарынан көп өткөрүштү. Эки эл бири-бири менен элдешкис катуу душман болушту. Ошондуктан, кыргыздын кызы 9 ай кыйналып жүрүп эркек бала төрөсө дагы, ошол өзүнүн ичинен тууган баласы келечекте кыргыздарга баары бир жамандык кылат деген ойдо өзү атып отурат. Биз жогору жакта белгилеп кеткендей, Кетмен-Төбөдөгү окуядан кийин 90го чыккан кемпирдин кайгылуу каргыш кошогу Теңириме жеттиби, же Түптөгү окуя уламыштардагыдай жердеги жан-жаныбарлардын да каргышы бул түбүң кургур калмакка жеттиби, айтор, ошол кезде күүлдөгөн калмактардын бүгүн изи да жок.

Уламыш болсо дагы ал окуялардын үлүштүк чындыгы бар, – деп аргасыз ойлобой койбойсуң. Мурунку ата-бабаларыбыз ушундай оор заманды баштарынан өткөрүп жашап, бүтүндөй уруулар ар кандай согуштарда кырылып жок болушса да, баатыр жигиттерибиз эмес, кыздарыбызга чейин калмактардан тууган балдарын кечип, балага болгон энелик мээримден улуттун идеологиясын жогору койгон жаш кыздарыбыз болгон үчүн, бүгүнкү күндө кыргыз эли, кыргыз улуту, мамлекеттүүлүгү сакталып отурат. Жерибиз – тирүүчүлүктүн бейиши. Ошол үчүн бир нече кылымдар бою канчалаган душмандар жерибизге көз артып, элибиз канчалаган согуштарды баштарынан өткөрүп, чачылып-төгүлүп кы-

рылып келишсе да, жерибизди сактап келдик. Учурда, кыргыз эли мурункудай улуттук идеологияга суусап турат! СССР ыдырагандан бери 21 жылдын жүзү болду. Бирок элдин келечегин ойлогон эч ким жок. Эл башындагылар – бийликке, байлыкка кумардарлар. Азыр элдин башында тургандар өздөрүнүн жеке материалдык байлыктарын гана ойлоп калышкан. Келечекте элдин духун, руханий байлыгын арттыралы, маданиятыбызды башка элдерге жайылтып, сактап, аны мындан ары дүйнөнүн ар тарабындагы элдерге тараталы, тааныталы деген түшүнүк жок! Бийлик башындагылар элдин кулу эмес жалаң материалдык байлыктардын кулу! Буларды атка минерлер дебеш керек, «танкага минерлер» деп аташ керек. Себеп дегенде алар элге тийиштүү байлыктарды уурдашып, ок өтпөс «бронированный» машиналарды минншет!

III БАП

ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ МЕНЕН ЖЕТИ-СУУ КЫРГЫЗДАРЫНЫН XVII КЫЛЫМДАГЫ ТАРЫХЫЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ

*«Улуттун тарыхы, келечеги эл
башкаруучуларга жасараша болот».*

Тарыхта белгилүү болгондой, Енисей кыргыздары азыркы хакастар болуп эсептелет. Чынгызхандын заманынан кийин, 1399-жылы монголдордун Элбек деген ханын ойроттордун ханы (улуту кыргыз) Өгөөчү Хашим өлтүрүп, зор Ойрот хандыгын түзгөн. Тарыхчылар жана санжырачылар ойрот калмактары бир эле улут деп белгилешет. Бул туура эмес. Мурун кыргыздар ойроттор менен жакын болушкан, калмактар менен эч убакта жакын болушкан эмес. Биздин оозеки чыгармаларыбызда ойротторду мактоо менен айтышат. Маселен, «ойротто жок сулуу – сулуу экен, оң далысы кең экен, ойротто жок эр экен» ж.б. Ал тургай, «Манас» эпосу бузда ойроттор душман эмес экендиги айтылат. Ойроттор менен кыргыздар саясый жактан биргелешип эриш-аркак жашашкан. Кыргыз менен ойроттор Эртыш дайрасында кошуна жашашкан көчмөн эл болгон. Жеңгисхан (Чынгызхан) бийликке келгенде Алтайдагы кыргыздар Саян («Сайы аң» деген сөздөн чыккан) аша үч топко бөлүнүп кетишкен. Монголдордун армиясы Орто Азия чөлкөмүндө 1219–1224-ж.ж. согушуп бийлигин орноткондо, Алтайдан Мамык хандын баласы Тайбука Жеңгисханга келип, өз бийлиги тууралуу жарлык алып Алтайга кеткен.

Сибирь тарыхын биринчи жолу Г. Миллер 1750-жылы келип изилдеп жазып кеткен. Кийин орус тарыхчысы, профессор 1921-жылы өткөн кылымдардагы тарыхтарды тастыктаган жана бул тарыхый далилдерди орус окумуштуу тарыхчысы

Н.Н.Кузьмин дагы улантып, кыргыздар мурун Алтай аймагында Тобо, Эзер, Алтыр жана Алгысар деген төрт хандыкка бөлүнүп турганын жазып кеткен (*«Кыргыз тарыхы»*, В.В. Бартольд. 41-бет). 1618-жылы ошол кездеги орус элчиси Иван Петлиндин жазганына караганда: «Томскиден Орто Азиядагы кыргыздарга он күндүк, ал эми Томскиден Абаканга алты күндүк жол». Иван Петлинден мурун кыргыздарга орустардан келген элчилер Василий Туманец жана Иван Петров болгон. Бул эки элчинин убагында кыргыздардын ханы Немек болгон деп жазышкан. Немекке бийлик хандыгы атасынан калган, ага чейин Нанчу жана Кору деген хандар Алтай аймагын башкарышкан. Ал жазууларда кыргыздардан ары Табын эли болгон деп көрсөтүлөт. Туманецтин айтуусунда, булар дагы кыргыздардын жери болгон деп жазган. Бирок бул табын эли кыргыздарга салык төлөп турган. Эки элдин ортосундагы аралык бир жарым күндүк жол болгон. Туманецтин жазганына караганда, «Табын эли кой, уй кармаган эмес, жылкы малы менен гана жан сакташкан».

Орустар жаңы келе баштаганда кыргыздарда Алтыр хандыгы бийлик кылып турган, ошондо орустардын биринчи тобу 1618-жылы Енисей аймагына, 1627-жылы Кызыл-Жар шаарына келип отурукташа баштаган. Кыргыздардын Номчу жана Көчүбай деген бийлери үй-бүлөсү, өз кызматкерлери менен Томскиге келип, орустар менен сүйлөшүп, бир топ убакыт жашап кетишкен. Ошондо Көчүбай өзүнүн биринчи элчилерин Томскиге, орустарга жиберген. Ал эми Номчунун аялы Көчүбайга атаандашып, бийлик алгысы келген. Колунан эч нерсе келбегенде, Номчу аялынын тилине кирип, Кытайга өткүсү келет. Бирок ал жакка да кете алган эмес. Айласы кеткен Номчу кол топтоп, орустарга каршы чыккан. *Орустар кыргыздарды эсеңе алышкан эмес.*

1614-жылы кыргыздар Том (Томск) шаарына чабуул жасаган. 1615-жылы орустар кол топтоп кыргыздарга уруш салган, бирок максаттарына жеткен эмес. 1616-жылы орустардын элчилери Иван Петлин жана Владимир Туманский Алтай кыргыздарын аралап, орус падышачылыгына баш ийүүсүн

суранышып, андан ары Монголия жерине чейин жетишкен. Бирок Алтай кыргыздары орустарга баш ийген эмес. Ушул эле 1618-жылы орус падышачылыгынан орус көпөсү Василий Ананийинге Лука деген тилмечти кошуп, аларды Алтай кыргыздарынын бийи Корон Алтанга жиберген. Корон Алтан өз элчисин орустарга кошуп Москвага жиберип: «Тынчы жок кыргыздарды басып беремин» – деп орустарга убада берген. Бул орус, кыргыз элчилер тобу 1619-жылы Тобольскиге келип, 1620-жылы Москва шаарына келген. Алтан хандын элчилери кайра Москвадан Том шаарына чейин аларды 1620-жылдын октябрь айында узатып келишкен. Алтан хан кийин сүйлөшкөн боюнча кыргыздарды баш ийдирип каратам деген максаты ишке ашпай, кыргыздар кайра орустарга каршы көтөрүлө башташат. Орустар менен болгон алтайлык кыргыздардын сырткы каршылыгы 1630-жылга чейин созулуп, кыргыздардын колу күчтүү экени далилденген. Ошентип, Алтан хандын кыргыздарды орустарга каратам деген чыккынчылык ою ишке ашкан эмес. Акыры, 1634-жылы Алтан хан өзүнүн жакын адамдары жана кеңешчилери менен орустарга өтө качкан.

1634-жылы кыргыздар менен ойроттор орустардын Кузнецк шаарына кол салган. Кыргыздар ойротторго ишенип, кийин өкүнүчтө калган. Себеби ойроттор чыккынчылык арам ой иштерин жасап, кыргыздардын кол башчысы Батур орустарга 1643-жылы жеңилип калган.

1648-жылы Алтан хандын баласы Ложан кыргыздарга чабуул жасаган. Алтан хан тирүү кезинде орустарга берген убадасын аткара албагандан кийин, убаданы анын баласы аткарган. Ошентип, Ложан орус-кыргыз согушун кайра жанданткан. Бул Алтан хандын баласынын орустар менен бирге кыргыздарга каршы согушу 1660-жылга чейин созулган.

1653-жылы Алтай кыргыздарынын башчысы өлгөнүнө байланыштуу, кыргыз элинин колу алсырай баштаган. Учурдан пайдаланып, ошол кезде Орто Азияда калмактардын ханы Сенге 1666-жылы орустарга кошулам деген ниетин билдирип, өз элчисин Том шаарына жиберген. Бирок ошол кезде кыргыздардын Номчу бийинин небереси Эрнек эл арасында күчтүү

кол башчы болуп чыга келген. Ал баштаган кыргыз колу Кызыл Жар, Ача, Кузнецк, Том, Канск, Энисейск шаарларын кармап турган. Тилекке каршы, Эрнек алдуу, күчтүү жаш кезинде эле 1680-жылы чечек оорусунан каза болгон. Ошентип, Алтай кыргыздары кайрадан алсырай баштаган. Ошол кезде Жети-Суу кыргыздары менен Алтай кыргыздарынын ар кандай тарыхый себептери менен өз ара байланыштары болгон эмес. Себеби эки жактагы кыргыздар өз жерлеринде бийликке көз каранды болуп турушкан. Ушул жылдары калмактардын башкаруу борбору Иленин боюнда эле. Калмактардын ханы Галдан Бошокту орустарга элчи жиберип: «Кыргыздарга тийбегиле, мен аларды тынчытып берем» – дейт.

Ал эми Алтайдагы кыргыздар ойроттордун жардамы менен 1673–74-жылдарда орустар менен согушкан. Согуштан тажаган орустар 1678-жылы Алтай кыргыздарына өз элчисин жиберген. 1684-жылы кыргыздар кайрадан Том, Кызыл-Жар, Энисей орустарына согуш ачарда, орустар Москвадан экинчи жолу элчилерин жиберип, боло турган согушту алдын-ала токтотушкан. Ал кезде кыргыздардын кол башчысы Шандык деген баатыр болгон.

1703-жылы калмактын ханы Цеван-Рабдан Алтай кыргыздарынан 2500 адамды айдап кеткен. Кийин 18-кылымдын тарыхчысы Миллер, 19-кылымда Радлов: «Алтайдан кыргыздардын жарымы кетип калган» – деп өз эмгектеринде жазышкан. Ал эми ал жерде калып калган кыргыздар кийин «хакастар» деп аталды дешкен. Кандай тарыхый билдируүлөр болсо дагы, Енисей кыргыздарынын согуш ишин жакшы билген баатыр адамдары өлгөндөн кийин, алардын орустарга болгон согуш иш-аракеттери ушуну менен токтогон. Ошол кездеги тарыхый окуялар жөнүндө Омбудагы архивдин кабары боюнча, Чокан Валиханов мындай деп жазган: «1746-жылы калмактар 25 миң түтүн кыргызды Духар, Сандык, Чынбан деген аймактарга күч менен алып кетишкен».

Радловдун шакирт тарыхчысы Майнекишевдин кабарында, Абакан суусунун төмөн жагында кыргыз элинин Орто Азиядан келген «качы» уруусу бар экени жазылган.

17–18-кылымдарда калмак доорунун учурунан кыргыз менен калмактардын ортосундагы болгон кырчын окуяларынан кийин кыргыздардын жеринде калган калмактар бга бөлүнүшөт:

1. Калмактар менен кыргыздар согушканда кыргыздар жеңилген, ошондо калмактар кыргыздардын кыз-келиндерин олжолоп алып кетишип, алардан төрөлгөн балдар 20–30 жылдан кийин кайра кыргыз элине качып келген калмактар, же тагыраак айтканда, **эзелери кыргыздар**.

2. Кыргыздар Анжиян, Алай тарапка көчүп келгенде калмактардын малын багып жан сактаган кыргыздар. Кийин калмактар сүрүлгөндө ал кыргыздарды аргасыздан чогуу ала кетишкен. Ошол кыргыздардын көпчүлүгү кайра өз жерине көчүп келишкен, булардын теги эзелер жагынан дагы кыргыздар болуп, бирок «**калмакты**» деген уруу менен арабызда жанашат.

3. Калмак менен кыргыздар согушканда тирүү калгандардын тукуму – булар **таза калмактар** деп саналып, чачкын республиканын ар бир облусунда, андан сырткары Өзбекстандын Фергана өрөөнүндө жана Казакстандын түштүк аймактарында он миндеп, билинбей арабызда жанашат.

4. Калмактар акыры жеңилип, Текестин белин аша качканды, баатыр кыргыздар калмактардын кыз-келиндерин олжолоп ала келишип, алардан пайда болгон калмактар, булардын **аталары кыргыз, эзелери калмак** болуп эсептелет.

5. 17-кылымда Эртыш, Энесайдан келген бир нече миң түтүн кыргыз Иле суусуна, Талас боюна туруп, туш-тарапка көчүп кетишкен. Мына ошолордун тукуму мурун Эртыш, Энесайда жашаганда ойроттор, калмактар менен кыз алышып, кыз беришип жашагандар. Алардын ата-теги же кыргыз, же ойрот, же калмак. Мындайлар «**аралашкан калмактар**» деп аталат. Мындай калмактар кыргыз урууларын кабыл алышып, кыргыз жергесинде өтө эле көп болуп саналат.

6. 19-кылымда, тагыраак айтканда, 1884-жылы Момун (атасы сокто уруусунан, энеси калмак), Керем (атасы соодагер уйгур, энеси калмак), Мерче (атасы соодагер уйгур, энеси

калмак) баш болгон 60тай түтүн Кытай тараптан көчүп келишип, Каракол уездиндеги орус, казак-орустарга кыргыздарды жамандап: «Биз силердин жүргүзгөн саясатыңарды колдоп беребиз» – деп, Ысык-Көлдүн түштүк жээгинен Челпек, Бөрүбаш, Таш-Кыя деген жерлерди бөлдүрүп алышып, жашап калышкан. Булар «**сарт калмактар**» деген ат менен баарыбызга белгилүү.

Жалпы калмактардын салты боюнча, «келиндди жүгүнтүү», «отко май салуу», «чырак жагуу», «мазарларга чүпөрөк байлоо», «арак тартуу», «калмак алыш», «калмак күүсү» ж.б. расимдери аталат. *Мурун кээ бир аттар жогоруда аталган калмактардын арасында калмакча ат коюшкан.* Мисалы, Ашрахан калмактары 17-кылымда Эртышка көчүп барган. Алардан 1624-жылы *Мончок* деген туулуп, 1724-жылы өлгөн. Алтайдагы Аюке деген хан бул жакка 18-кылымда келип кеткен. Ошол Аюке бул жакка келгенде, сарбагыш уруусунан Бөрүчөктүнүн аялы эркек бала тууп, калмактын ханынын урматына деп атын Аюке койгон. Бул Аюкенин тукумдары Чүй боорунда 70 түтүнгө жетет. Ал эми жалпы кыргыздарда калган калмактардын майда тарыхын жазып отурса өтө эле көп. Кээ бир кыргыздардын арасындагы калмактар ата-теги жана эзелери тараптан деле кыргыз болуп, бирок жогорудагы төртүнчү пунктта аталгандай калмак деген атка конушуп, арабызда кыргыз эли менен камыр-жумур ынтымакта жанашат. Мындай калмактар Ат-Башыда, Нарында, Алай-Кууда, Таласта, Кара-Кулжада жашап, кыргыз калмактары болуп саналат. Калмактардын кыскача тарыхы мына ушундай.

IV БАП

КЫРГЫЗДАР ЖАШАГАН ЖЕРЛЕР

*«Он дербиш бир кичинекей килемдин
үстүнө жатып уктай алат, ал эми
эки ханга эки өлкө тардык кылат».*

Мушрифаддин Саади

Ар бир улуттун кайсы жерди жердеп, кайсы жердин суусун ичип, буга чейин кай жерде мал багып күн өткөргөнүндө талаш жок. Мындай тарыхтык чоң убакытты камтыган ааламдын эпизоду жалгыз гана көчмөн элдерге таандык. Өсүп-өнгөн туулган жериң баарынан ыйык, аны эч нерсеге алмаша албайсың, ал эми Ата Журтун улутуң үчүн андан да кымбат нерсе. «Ар кимдин жашаган жери өзүнө мисир» – деп ошол үчүн эл арасында акылмандар аркылуу айтылып келген. Ушул убакка чейин өздөрүнүн какшыган чөлүн, гүлдөгөн жайыттуу жайлоолорго алмашпаган элдер ушул бүгүнкү күнгө чейин бар. Адамдар туулган жеринде өмүр бою кала беришет, бирок аларды турмуш-тиричилик, коомдогу күрөш *тынымсыз сүрүп* турат. Ошондуктан коомдогу абал жана эл башкаруучулардын жүргүзгөн сырткы жана ички башкаруу саясатынын кеспетинен элдердин ич ара жылышып, көчүп-конуп, сырт жакка чыгып кетүү зарылчылыгы пайда болуп келген. Ушундай таасирге карабастан, тарыхта миндеген жылдарды басып өтүп, катуу кыргын-сүргүндөрдү башынан өткөргөндөрүнө карабай, улуттун бир ядросун түзүшүп, уюткусун жоготпой улут, уруу, эл деген наамды ата-бабаларыбыз сактап келишкен. Бул биримдиктүү бирдикте жашап келген жеке гана тил бирдиги, дил бирдиги, кан бирдиги, уруу бир-

диги болбостон, жалпы улуттун каада-салтын, ырым-жырымдарды да сактап, кийинки муундарына үйрөтүп, ал тургай кээ бир жашоо-салттарын өркүндөтүп келишкен. Жашоо-турмуш шарттын айынан өз мекенинен сыртка чыгып кетсе, же жалпы замандын оор запкысынан сүрүлүп, чачылып бир канча убакыт сыртта жүрүшсө да кайра өз туулган жерлерине кайтышып, чогулуп келишкен. «Өз жеринин топурагы алтын, суусу керемет» дегендей, эми ошол ыйык жер жөнүндө сөз кылалык.

Кыргыз эли ушул мезгилге чейин ондогон байыркы уруулар болуп эбегейсиз чоң аймакта чыгышы Манчжурия, Хадкин-Голдон баштап, батышка чейин жашап келген байыркы эл. Мурунку замандар тарыхындагы аз эл ассимиляция болуп, башка көп сандуу элдерге чачырап кирип сиңип, алар менен биригип, бүгүнкү күндө алардын уруусунун, улутунун аты жок болуп калды. Ал эми кээ бир элдер бүгүнкү күндө канча кырылышса да кайра чогулушуп, элин бир канча кылым өтсө да чогултуп жашап, бийлик башка улуттун таасири менен болсо дагы бирдиктүү улут деген атын сактап келди.

Жогоруда айтылгандай, ушул эбегейсиз аймактарда жашап келген жерлерде жалаң кыргыз ата-бабаларыбыз койгон жерлердин топонимдик аттары күнү бүгүнкү күнгө чейин сакталып келет.

Азыркыга чейин кыргыздардын байыркы Ата Мекени жөнүндө эл арасында ар түрдүү пикирлер айтылып келе жатат. Булардын эң негизги кыргыз жашаган жерлер Орхон, Енисей сууларынын башкы агымдары, Саян, Алтай бөксө тоо аймактары, Кемер облусу, Халкин-Гол көлүнүн түндүк-чыгыш жагын да Чита облусу менен Амур облусунун бириккен жериндеги **«Кыргыз башы»** деген аймактар (ыраактан караганда калпак кийип турган кыргыздын башына окшош) жана ортолорунда абдан чоң кеңдикте жаткан Иле суусун бойлогон Какшаал тоосунан Тянь-Шань тоо кыркалары, Сары-Өзөн Чүй өрөөнү, Ысык-Көл (Бермет туздуу көл), Памир, Ат-Башы, Алай, Фергана жана Орол тоосунан Өрөөндүү Куюш аймактарына чейин айтсак жетиштүү болот. Бул айтылган жерлердин ортолору чоң

ажырымда тургандыктан, «Кыргыздын байыркы жери кайсы жер? Алтай, Енисей, Орхон жериби же Тянь-Шань, Орто Азия аймактарыбы?» деген суроо туулат. Бул суроого жооп бериш үчүн, кыргыздын тарыхы менен үзөңгүлөш, ошол кезде элдик маданият болуп келген уламыштар, жомок, эпостор элдик чыгармачылык жана санжыралар, аларда айтылган каармандар менен кыргыз ата-бабаларыбыз койгон эзелки топонимдик аттарды атасак жетиштүү.

Ал эми белгилүү тарыхчы Н. Н. Кузминанын жазганы боюнча, байыркы кыргыздар төрт хандыкка бөлүнүп, **биринчиси** – Туба (Дөбө) мүрзөлөрү дөбөлүү болгондуктан Дөбө хандыгы, **экинчиси** – Эзер, Алтысар, **үчүнчүсү** – Алтай, Енисей аймактары, **төртүнчүсү** – Жети-Суу, Алай, Бадахшан аймактары эсептелген. Алтай, Енисей аймактарында ушул убакка чейин «**Кыргыз булак**», Ширенин жанындагы «**Жети храм**», «**Миң өзөн**» (Минусийск), Евразиядагы *беш* Токмок шаарлары, «**Кыргыз жери**» аттары ушул убакка чейин өзгөрүүсүз келе жаткандыгы буга далил. 17-кылымдан 18-кылымга чейин, же тагыраак айтканда, 1634-жылдан 1757-жылга чейин Орто Азиянын чыгыш тарабын калмактар басып алып, башкарышкан. Ошондо алтынчы ханы Галдан-Церен (1727–45-ж.ж.) Кытай менен согушуп, Иле суусунан баштап Какшаал тоосуна чейин кытайларга жарашуу келишиминин негизинде тарттырып жиберген. Бул согуш 1739-жылы болуп, эки жактуу согуштун жыйынтыгындагы келишимге калмактар жарашуу келишиминин негизинде кол коюп беришкен.

Биз жогору жакта атап кеткен ушундай жерлердин көпчүлүгүндө Байкөлдүн тегерегинен баштап, Асман-Тоо (Теңир-Тоо), Сары-Өзөн, Бермет туздуу көл (Ысык-Көл), Иле суусу Какшаал тоосуна чейин, Ат-Башы, Алай, Тоолуу Бадахшан аймактарында илгери Сак деген элдер мал чарбачылыгы менен күн көрүп, көчмөн эл болуп жашап келген.

«Сак» деген сөз «**куштун канаты**» деген маанини берет. Ошол кезде эл башчысы же кол баштаган жоокерлер куштун сагын канатын тагынып жүрүшкөн. **Сагын канат** деген – куш-

тун канатынын түпкү эң узун, чоң, жоон жети тал канаты аталат. Аларды сырттагы элдер «**сактар – куштун канатын тагын-гандар**» деп аташкан. Сактар урууларга бөлүнүп, уруу башчыларына баш ийишкен. Алар бири-бири менен ич ара достошуп, касташып дагы келишкен. Ушундай эл арасында бири-бири менен ынтымак-ырк кеткенде алардын бардыгын **Улус** деген адам бириктирген. Улустун кадыры бүткүл элге тараганда сактын эли чогулушуп, аны ак кийизге отургузуп, хан көтөрүшкөн. Үйүнүн түндүгүнө туу көтөрүшкөн. Улустун баш кийимине, таажыга бүркүттүн, ак куунун сагын канатынан аралаштырып тагышкан. Ошентип Улус хан болгондон кийин той өткөрүшөт. Той берген күндү «**Улустун улуу күнү**» деп аташат. Ал күн жалган курандын (март айы) он бирине туура келет. Кийин улуу күнүн жыл сайын жалпы той кылышып тосуп турушкан. (*Кыргыз ССР ИАнын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазма фондусу, инв. № 5193, 164-бет*). Бул маалыматтарга караганда, кыргыздардын ата-бабалары болуп эсептелген сактар Асман-Тоо, Бермет туздуу көл, Сары-Өзөн, Ат-Башы, Алай, Тоолуу Бадахшан, Иле суусу, Какшаал тоолорунун тоо кыркаларынын түштүк жагында сактар жайгашкандыгын баян этет.

Ал эми сактардын уруу союздарынын биздин заманга чейинки 5–7-кылымдарда Орто Азия аймактарында жашаганын билебиз. Мындан башка Усундардын аталышы жана анын тукумдарынан, «Узун калпак Шоңур», «Узун калпак» дегендердин чыгышы тарыхый маалыматтарга айкалышып турат. Тарыхта сак уруу союзунун турган жерине же кийген кийимине карата парадайлар (деңиз жээгиндеги сактар узун калпактуулар) деп аталышы да жолугат. Анын үстүндө «**сак**» деген сөздүн персче аталышы «**мург**», б.а., «**канаттуу**» дегенди түшүндүрөт. Сактардын тарыхы тууралуу бүгүнкү күндө Тегеран жана Мешхед шаарларынын тарых музейлеринде калпак кийген кыргыздын «сак» аталышы тууралуу кеңири маалыматтар бар. Байыркы убактарда алар Асман-Тоодон Памирге чейин Орто Азиянын түштүгүн бойлоп Түркмөнстанга чейин таралган элдер болгон. Мына ошондуктан бул жерлерде **Мур-**

габ, башкача айтканда, **Мург-об**, сөзмө сөз которгондо, «**Куш суусу**» деген жердин аттары кокусунан келип чыккан эмес. Мургаб деген жерлерибиз бүгүнкү күнгө чейин өз атын сактап келүүдө.

Сактардын жашаган аймактарынын биринде Памирден Ак-Бейит деген көрүстөн табылган, анда канаттуулардын сүрөтү чегилген таш табылып, мурун сактар жашаган аймак экенин далилдеп турат (*Кыргызстан тарыхы т.1 Фрунзе, 1958 48-бет*).

Ошентип илимий фактылар менен элдик санжыра уламыштардын бирдей дал келиши адамды ынандырбай койбойт. Мындай тарыхый жалпылык ар түрдүү формада болсо да, бирдей экени көрүнүп турат. Ошондуктан элдик санжыраларда, эпостордо, лирикалык чыгармалардагы фактыларга көңүл бурбай коюу жарабайт.

Орус элинин улуу жазуучусу Максим Горький: «Элдин оозеки чыгармасын билбей туруп, анын тарыхын билүүгө болбойт» – деп жазып кеткен. Эл чыгармаларында тарыхый далилдөөлөр сөзсүз эле, дал өзүндөй болгон формасындай тактыкта орун албайт. Көркөм чыгарманын мыйзамына ылайык апыртылып, кооздолуп айтылат.

Кыргыздын элдик оозеки чыгармасында байыркы жоокерчилик заманын чагылдырган мындай деген ыр бар:

*Адыр, адыр, адыр тоо,
Арсайып турган аска тоо.
Томсортуп турган жеримди,
Боздотуп кыргыз элимди,
Караган чаңды булайтып,
Каршыккан элди сулатып,
Кайдан чыктың калың жоо,
Көбөйтүп малын жайытта,
Урушпай койсо не болот,
Журт менен журт жоолашып,*

*Кырышпай койсо не болот.
Эзелтен бери кыргындуу,
Замандын мойну тар экен,
Ат тепсеп уулу жанчылса,
Эненин көөнү зар экен.
Көгөрүп жаткан кең асман,
Сурданган бийик Ала-Тоо,
Элиңди куубас койнуңдан,
Дүрбөлөң салып келбес жоо,
Көшүлгөн заман бар бекен?...*

Ыр арман формасында айтылганына карабастан, кыргыздын асман тиреген аска зоолору Ала-Тоосунда жашаган элдин кыргын-сүргүндө калганы айтылып калган. Дал ушул ырдын өзүнө эле кыргыз эли эзелтен Ала-Тоону жердегенин айгинелейт.

Кыргыздын Алтай өрөөнүнө көчкөнүнүн биринчи себеби болуп, арабдар VIII кылымда ислам динин киргизебиз дешип, Талас өрөөнүндө эки жолу чоң кыргын болот. Кыргыздардын көпчүлүгү ал динге кирбейбиз дешип, Алтайга найман хандыгына сүрүлүшкөн. Экинчи себеби болуп, Орто Азияда бир нече ондогон жылдар кышкысын кар жаабай «Улуу кургакчылык» болгондо Ат-Башыдагы катагандардын ханы калып, элинин саны эки багытка: биринчи тобу азыркы Казакстандын түндүк аймактарына чейин журт которушуп, андан ары Алтай жергесине көчтөрүн улантышкан. Ушул эле катаган уруусунун экинчи тобу Теңир-Тоодон батыш тарап Фергана өрөөнүн көздөй жылышып, кийин Улуу эмир Темирландын Мавереннахр (Маңгытай сүбө) империясынын негизги армия бөлүктөрүн түзүшүп, империя күчөгөндө Ооганстанга, Индустанга жортуул жасашып, ал жакта ар кандай себептер менен калып калышкан.

Ал эми кыргыздардын Чаткал, Ала-Бука аймактарындагы Сулайман баш болгон канды уруусу төрт жүздөн ашык үй-бүлөлөрү менен Кичи Азияга көчүп барышып, ошол кез-

де сельжуктардын султаны Ала-ад-Дин Кейкубаттын «сырттан душман киргизбей жашай бергиле» деген шарты менен Эскишехир (азыркы Анкара шаары) аймагында жашоолорун уланта беришет. Бирок Сулаймандын баласы Эртагрыл баатыр чыгып, сырттан душмандарды киргизмек турсун, тескерисинче, Византия империясынан Анадолу, Изник шаарларын тартып алышканын, кийин Эртагрылдын баласы Осмон (перси тилинде Асман) дагы баатыр болуп, ал өзүнүн атында Осмон империясын түптөп, 1299-жылдан 1326-жылга чейин башкарып келгенин, кийин анын урпактары, 37 султан 1923-жылга чейин башкарып келишкенин «ХІ кылымдын соңунда Византия империясына каршы согушкан кыргыз баатырларынын күмбөзүнө сапар» деген бөлүмүндө айтып кеттик.

Ошондой эле Бууданчаар (монголчо Бодончаар) балдары менен Енисейге көчүп кетишип, кийин анын 12 урпагынан тыбырасы Монголия аймагынан Есугейден Темирчын (Темучин) кийин 1206-жыл монголдордун Улуу курултайынын негизинде Жеңгисхан деген атка конгон. Ошол VIII кылымда кыргыздар чоң кыргындан чачырап Алтайга көчкөнү жөнүндө элдик оозеки чыгармада төмөнкүчө айтылат:

Арам Ороз өлгөндө,
Кайра келбес чын жайды,
Кайран киши көргөндө,
Калың жаткан кыргыздын,
Кереге-уугун кыйратып,
Келин-кызын ыйлатып,
Алооке деген хан чыгып...
Бирөө тентип Алтайга,
Бирөө тентип Кантайга,
Бирөө тентип Эренге,
Бирөө түшүп кетти тереңге...
Кайран балта Жакыпты,
Айылы менен көчүрүп,
Алтайды көздөй айдады, ...

(«Манас». 1-китеп, 8–10-беттер.)

Алтайда ошол кезде кыргыздардын **найман, дөөлөс, төбө, бурут, черүү, канды** уруулары жашап турган. Алар мурун Улус мамлекетине карап турган, андан кийин Оторхандын үлүшүндө болуп, Алтай – Найман хандыгы деп аталып турган. Ошондуктан согуш мезгилинде батыштагы түрк уруулары чыгыш жагына ооп, эгер согуш чыгыш жагынан чыкса, батышка сүрүлүп турушкан. Элдин мындай жылыш себептери бардык эле согуштарда мыйзамченемдүүлүк болуп эсептелген.

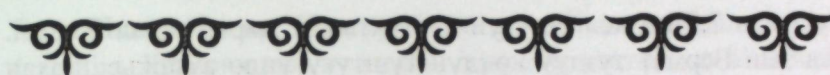
Көпчүлүк эл качан тынчтык өкүм сүргөндө өз туулган киндик кан тамган Ата Мекенине кайра көчүп келе беришкен. «Манас» эпосунда бул Манастын элге кайрылып турган сөзүндө ачык берилген:

– Арбагы бийик Ала-Тоо,
Барбай кантип коёюн,
Атамдан калган эсеримди,
Албай кантип коёюн...
Алтымыш уруу журтумдун,
Азганы болсо жыйыын,
Арбак урган калмакка,
Азапты мындай кылайын.
Ала-Тоо менен Алайдыр,
Арка жагы Самаркан,
Ата конуш анда экен,
Абалтан журтту самаган,
Жердин кени Илени,
Жети өзөндө суусу бар,
Жер соорусу ушулар,
Жердебесе билеби?
Ат-Башы, Нарын ортону,
Эсиңе алгын ошону,
Ысык-Көл менен Соң-Көлдү
Сүргөн экен бул калмак
Ошондогу көп элди,

Азыр турган жериңер,
Алтай тоонун арасы,
Ала-Тоого жетпесек,
Элиңдин кетээр чамасы...

(«Манас». 1-китеп, Фрунзе, 1958, 89-бет.)

Ошентип кыргыз элинин байыртадан берки тарыхын чагылдырган «Манас» эпосунда кыргыздардын негизги жашаган жерлери Ала-Тоо, Алай, Ат-Башы, Талас, Самаркан, Иле, Нарын, Ысык-Көл, Соң-Көл, Алтай аймактары экенинде талаш жок.

V БАП

КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУС МАМЛЕКЕТИ

VIII–IX кылымдарда жалпы кыргыздардын Улус (Усун) мамлекети пайда болгон. Улустар мамлекетинде жалпы кыргыз эли 42 тамгалуу алфавиттен турган руний каты менен таштарга: мраморго, гранитке, аска тоо беттерине, атактуу адамдардын өлүк коюу салтында мүрзөлөргө таштардан жызып калтырып кетишчү. Андан сырткары жасалгоолоруна, сары алтындан ар түрлүү буюмдарына зергерлеп жазып калтырышчу. Күмүш бел курду зергерлеп, оюу салып кооздоп жасаган үчүн «кемер» кур деп аташат. Зергерлеп деген сөздүн орусчасы бүгүнкү күндө «чеканить» дегенди билдирет. Кыргыздардын Усундар мамлекети буга чейин бир нече кылым жашаган. Ушул кыргыздар жашаган Усундар мамлекетинин убагында биздин 7 ири көлүбүз болгон. **Биринчиси** – Байкөл. Бүгүнкү күндө орус алфавитинде «ө» деген тыбыш жок, ошондуктан Байкал деген термин менен белгилүү. **Экинчиси** – Терең көл (азыркы Балхаш көлү). Айланасында эч бир жакын жерде көлдөр болбогондуктан, Терең көл деп аталып келген. **Үчүнчүсү** – азыркы Казакстандын аймагындагы Арал көлү. **Төртүнчүсү** – Бермет туздуу көл. Бул көл кийин Ысык-Көл деген ат менен жакынкы жети кылымдан бери белгилүү. Аксак Темирдин бийлиги Мавереннахр империясын түзө баштагандан баштап, ошол кездеги жер титиреген окуяга кайрылсак, 1383-жылы Темирлан Камар ад-Дин кезектеги бири-бири менен салгылаштарда жеңилип, жоокерлери эки багытка качып кетет. Ошол убакта Камар ад-Дин кайсыл бөлүктөр менен качканы белгисиз болуп, Бермет туздуу көлдүн башына чейин кубалап, бөлүндү болбойлу деген ниетте кайра артка тартышып, Кара-Ой суусунун Бермет туздуу көлгө куюла бериш жеринен жолугушат. Азыркы Күрмөнтүнүн түштүк тарабында узундугу 2,5–3,0 км,

туурасы 2,0 км келген узун кургактыкта жарым арал болгон. Ал эми Бермет туздуу көлдүн түштүгүндө азыркы Дархан кыштагынын жанында «Чыгуу» деген шаар болгон. Бул шаар жөнүндө 1387-жылы Испаниянын Мальорка деген аралында жашаган белгилүү картограф Авраам Крескес Белгилүү чыгыштын «Каталон картасы» деген аймактык картасын түзөт. Ал картада Ысык-Көлдүн түштүк аймагындагы «Чыгуу» деген шаарды «Чигу» деп картага түшүрүп, бул карта бүгүнкү күндө Франциянын Париж шаарында Лувр деген музейде сакталып турат.

Темирлан ушул жарым аралга кармалып, курулушун көркөндүрүп курдурган. Ошол кезде Темирланга кытай улутундагы, будда динин туткан сулуу кызды тартуу кылып алып келишет. Темирлан адегенде ал кызды ислам динин кабыл алдыртып: «Каада-салтты мусулманчылыктын шарияты боюнча бардык жактарын үйрөнүп кабыл алсын, анан үйлөнөм» – деп шарт коёт. Кыз ушунчалык сулуу болгондуктан, анын баш кийиминин өлчөмүн алып, таза алтындан ханыша таажысын жасаттырат. Ал ханыша таажысын кийгизип үйлөнөөр күнү көл аймагында жер катуу титиреп, Күрмөнтүнүн жанындагы узун жарым арал бүт бойдон сууга 4–6 метр тереңдикте чөгүп, суунун астында калат. Ал эми Бермет туздуу көлдүн түштүк жагындагы «Чыгуу» (Чигу) шаары дагы бүт талкаланып кулап, шаар суунун жээгинде болгондугуна байланыштуу бүт чөгүп, суу астында калат. Эгер бүгүнкү күндө учак менен 500 же 1000 метрге чейин бийиктикте көлдүн үстүнкү бетинен көтөрүлсөң, бул чөккөн уранды шаар суу астында узун-туурасынан кеткен көчөлөрү менен кошо даана көрүнүп турат. Ушул жер титиреген окуядан кийин көл бир аз жылымык болуп, мурунку Бермет туздуу көл деген аты эл арасында унутулуп, Ысык-Көл деген атка айлана баштаган. **Бешинчиси** – Соң-Көл. **Алтынчысы** – Ат-Башыдагы Чатыр-Көл. **Жетинчиси** – Тоолуу Бадахшан аймагындагы Хорог ашуусунан өткөндөн кийин жолдун батыш жагында жайгашкан Кара-Көл болуп эсептелет.

Ал эми ушул аймактарда, андан бери бир нече кылымдар өтсө дагы, Ыраакы Түштүк Сибирде, Чыгыш Түркстанда,

Тянь-Шань, Памир, Тоолуу Бадахшан, Казак талааларында, Алтайда, Хакасия толугу менен, Үрүмчү, Кытайдын Иле даярасынын аймактарында, Турпанда, Кашгарда, Артыш району, Орто Азия республикаларында толугу менен «кыргыз» деген атты алып жүргөн мекендештерибиз буга далил. Ошол үчүн кыргыз элинин этникалык курамы да ар кырдуу, көп түрдүү узак тарыхый процесстерди баштарынан өткөргөнү көрүнүп турат. (Абрамзон С.М. «Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи». Ленинград, 1971, стр.19). Ал тургай ушул аталган аймактарда байыртан бери эле кыргыздар жашап келгенин казак окумуштуусу А. Х. Маргулан бир топ далилдүү жыйынтыктар менен жазып кеткен. Ал эми эл санжыраларын изилдеген Чохан Валиханов, Н. А. Аристов: **«Манастан баштап бир топ элдик оозеки чыгармалар жалгыз гана ушул кыргыз элине таандык»** – деп жазып кетишкен.

Алардын далилдүү жазгандары боюнча, VIII–IX кылымдарда ал кезде кыргыздардын Усундар мамлекетинин тушунда саясий борбору Турпандын түндүгүндө Үрүмчү шаары аталып турган. Кыргыздардын байыркы урууларынан элдик топтору Тянь-Шань (Теңир-Тоо) аймактарына көчүп келишип, уюткулуу журтка айлана башташкан. Ушул тарыхый окуя тууралуу А. Х. Маргулан өзүнүн тарыхый экспедициясын андан ары кеңири улантып, («Труды Киргизской археолого-этнографические экспедиции», Фрунзе, 1959) 3 томдук эмгегин жазган. Бул эмгегинде кыргыз, казак бир эле улут болгон, – деп эскертет. Казак деген уруу Алача хандын тушунда Борбордук Тянь-Шандан түндүктү көздөй көчүп кеткени далилденген. Негизи каалаган нерсени чогултуу же кайрадан жаңы куруу аябай оор ишти талап кылат, ал эми курулган нерселерди талкалоо заматта ишке ашырылат эмеспи. Ушундай Алача хандын тушунда кыргыз ичинде байыркы уруулардан болгон каңгы, найман, дөөлөс, черик, маңгыт, кутай, коңурат, кыпчак, катаган уруулары ушул Кыргызстан, Казакстан аймактарында көп жолугушат. Казактар өздөрүн XX кылымга чейин кыргыз деп аталып келгенин ким жашырып айта алат. Ал түгүл илимий адабияттарда XX кылымга чейин «кыргыз-кайсак» деп аталып келген.

Ошентип биз «кыргыздын Ата Журту жайлаган жерлери кайсы жер болгон?» деген суроону койгондо элдик санжыраларда Ала-Тоо аймагы, Сары-Өзөн Чүй, Ысык-Көл, Анжиян, Самаркан, Ысар-Көлөп, Иле бойлото жээктери болгонун так, даана келтирип айта алабыз. Ал эми Енисей, Орхон өрөөндөрүндө, Алтай Саян тоолорунда малы менен жайлоолоп барышып, калып калган эл массасы айтылат. Бул аймактарда жашаган элдердин санжырасы болобу, элдик оозеки чыгармалары же илимий жактан тарыхый далилденген каада-салттары, ал тургай мурунку өлүк коюу салттары болобу, баары бир окшош жалпылыктары бирдей. Экинчиден, Орто Азия кыргыздары менен Енисей кыргыздарынын бардык жактан байланыштары болгону көрүнүп турат. Деги булардын кимисиники туура? Каада-салттарынын, элдик чыгармаларынын жалпылыктары бирдей мына ушул маселелерди чечүүдө эл санжыраларына кайрылып көрөлү.

Мурунку убактарда Асман Тоо (Теңир-Тоо), Бермет туздуу көл (Ысык-Көл), Сары-Өзөндө (Чүй) Баймырза деген санжырачы болгон. Ал санжырада Улустар мамлекетинде Улусхан бийликке келгенден кийин «Улустун улуу күнүнөн» кийин түрк урууларынын жаңы жыл саноосу башталат. Бул эски ай саноо боюнча алганда жалган курандын он бирине туура келет. Азыркыча март айынын он бири. Дал ушул күндөрү жети даамдан тамак жасап, чоң көжө кылып Улустун бала күнкүдөн берки чежиреси айтылган. Ошондуктан жыл айрылышынан чоң от жагып «Алас-алас» ырын ырдашкан:

– Алас-алас,
Ар балээден калас.
Эски жыл кетти,
Жаманчылык кетти,
Жаңы жыл келди,
Жакшылык келди,
Алас-алас,
Айдан аман,
Жылдан эсен бололук!.. – деп ырдашчу.

Байыркы кыргыздардын отко табынган мезгили, арча түтөтүп аластаганы, жаңы келин алганда жети же тогуз күндөн кийин үй ээси отко киргизгени. Бир кыргыз үй ээси малы жаны менен башка жерге көчүп барса, үй тигилип бүткөндөн кийин үйдүн ичин аластап, аны дагы ырымдап арча түтөтүшчү. Байыркы кыргыздар эле эмес, азыркы кыргыздар жаңы машина же үй сатып алышса арчалап түтөтүшөт. От жаман ойду, үйдөгү жабышкак нерселердин баарын жок кылат. Оттон кийин адам баласы жаңыланат, жашарат.

Улустун тушунда санжыра айткан адамга «чечен» деген наам берген. Андай адамдар эл арасында урмат-сыйга ээ болушчу («чечен» деген урмат-сыйлуу адамдар Улуска чейин да болуп келишкен). Ал санжыраларда Улус карапайым малчынын баласы катары сүрөттөлөт. Улус аюу, жолборсту тирүү кармап алган баатырдыгы, ар нерсенин ажатын ача билген акылмандыгы менен элге алынып «сак» элин башкарууга жетишет. Сактар болсо В. В. Бартольд, А. Н. Бернштамдын изилдөөлөрүнө караганда, Орто Азиядагы Жети-Суудагы эң байыркы элдерден болгон деп жазып кеткен. Сактар менен усундар кыргыздардын байыркы ата-теги катары тарыхта далилденет. Улус хандын тушунда көп уруу болду, тынч жашап өмүр сүрүштү. «Биз Улустун кумга ойногон кулундарыбыз» – деп ырдап жүрүштү. Улустун акылмандуулугу жөнүндө эл арасында көп ырларды чыгарышты, жомок айтышты.

Улус хан карылыкка моюн суна баштагандан тартып, ойчул боло баштайт. Кулаалы таптап куш салганын эстеди: «Кумга ойногон кулундарым көзүм өткөндөн кийин эмне болот», – деп алардын келечек тагдырын ойлоду. Ал күн-түн ойлонуп жатып, уйку-соонун ортосунда сүйлөнүп да жиберчү болду. Күңгүрөнүп басып, ойго чөгүп, элден да качып калды. Анын аялы «жин ооруга чалдыкты» деп 3 уулун, жалгыз кызын чакыртты. Энесинин чакыруусу менен келген улуу баласы атына келип:

– Жандуу оору болуп калыпсыз, бакшы, эмчи чакыртайынбы? – дейт.

Анда Улус:

– Акылдуу болуп ой ойлонуп, карыганда жинди атка конгуча, өз жанын баккан өгүздөй кемакыл болуш абзел экен го?! Акыл жаш өтүп картайганда ала чымын болуп асманга учат. Ачка ала чымын жерге жакындап келип өкүрүп мурдун сасыткан буканын мурдуна конот, мурдунун чимкиригин тоё жейт, же жоон курсактын чычкан богуна конот. Ошолорду көрүп тынчым кетет. Кумга ойногон кулундарымдын келечек жайы кандай болот деп, кыска түндө тогуз ойгонуп тогуз толгоном, анан мен арык болбогондо ким арык, мен жинди болбогондо ким жинди болот? – деп, ичинен баласынын кемакыл болгонуна нааразы болот. Улус баласынын толук түшүнбөй калганын ичинен сезип, бир нече сап ыр айтат:

*– Аласкан Кең-Сары-Өзөн, кенен чөлүм,
Азоо бермет, Асман Тоо, туздуу көлүм.
Суусаган кара курттай черүү келсе,
Кан менен сугардым да каздым көрүн.
Кулундар кумга ойногон кантээр экен,
Мага да жакын калды чиркин өлүм.
Араңдан чыгып калса бир даанышман,
Уяңды бузбас беле, билсе жөнүн...*

Улустун бул ыр саптары үч баласын, кызын ойго салган.

Бул ырда айтылган Сары-Өзөн (Чүй өрөөнү), Асман Тоо (Тянь-Шань), Бермет туздуу көл (Ысык-Көл) – тарых боюнча алганда сактар биздин заманга чейин 2-кылымга чейин ырда көрсөтүлгөн жерлерде жашаган. Кийин ал аттар унутулуп, мамлекеттин башчысы Улусту аташып, ал жерден тарыхый ар кандай себептер менен чачыранды болгондон кийин сактардын калдыгы болуп азыркы саяк уруулары эсептелет.

Көчмөн элдерде байыркы замандан бери бийлик мурасы улуу баласына тийиштүү болуп келген. Бирок Улус баласынын кемакыл экендигин баалагандан кийин, келечекте элимди жакшы багып кете турган, элим кыйналбай ынтымактуу жашашсын деген ойдо элинин баарын чакыртып, сөз баштап: «Калайык калкым, карыдым, сапарым арыды, бийликке ке-

рээз катары баарыңа жети суроо коём, ким суроону туура тапса, хандык тактымды ошол тапкан кишиге берем» – деп, элге төмөнкү суроолорду узатат:

– Дүйнөдө эмне күчтүү?
Дүйнөдө учкул кайсы?
Баатыр деген эмне?
Коркок деген эмне?
Жакшы деген эмне?
Жаман деген эмне?
Жаманга дабаа кайсы?

Анда Улустун улуу баласы обдулуп туруп: «Бул дүйнөдө күчтүү – төө, учкул – кайкып учкан канаттуу, баатыр – согушта ким жоо өлтүрсө ошол адам баатыр, коркок – коён, жакшы нерсе – алтын, жаман – ушакчы, жаманга дабаа – ушакчыга жардамчы» – деп жооп берет. Анын сонунан ал жердеги катышкан адамдар да ар кандай туура эмес жоопторду беришет. Ошондо, эл өз билгенин айтып ызы-чуу болуп, анан алар бир аз тынчый түшкөндө, акылдуумун деген эркектердин астына озунуп чыкпай, жибектей созулуп, Усундун кичүү кызы Салыйман эл арасынан бөлүнүп: «Ата, эми мага уруксат бериңиз, мен жооп берейин» – деп ал бул суроону төмөнкүчө чечмелеп жооп бере баштайт:

Биринчиси: Дүйнөдө падыша күчтүү, падышага кол астындагылар, эл баш иет. Ага жандуу-жансыз бүт багынат.

Экинчиси: Дүйнөдө учкул – даанышмандын касиеттүү сөзү. Даанышмандын сөзү өлбөйт. Эл арасында айтылып жүрө берет.

Үчүнчүсү: Баатыр – даанышмандын оң колу жана элдин бактысы жана келечеги.

Төртүнчүсү: Коркок деген – эки көзү бар сокур, кулагы бар, бирок укпайт, дүлөй, тили бар дудук, элге-журтка пайдасыз адам.

Бешинчиси: Жакшы деген – даанышмандын булагынан суу ичкендер.

Алтынчысы: Жаман деген – өпкөсүн колуна кармап көккө ыргыткан мактанчаак, көйрөңдөр.

Жетинчиси: Жаманга дабаа – алдап катарга кошуу же коркутуу, андан башка дабаа жок.

Улус табышмактын жообун туура тапкан кызына ыраазы болот. Бирок анын улуу баласы тура калып: «Атам табышмакты кызына үйрөтүп коюп, бизди сынап жатат» – деп сөз баштады эле, аны калган инилери коштоп кетти. Эгер кызыңыз тапкыч болсо, анда мен суроо берем, ошону тапсын деп суроо берет:

– Он сегиз миң ааламдын энеси ким?

Он сегиз миң ааламдын атасы ким?

Он сегиз миң ааламдын ардагы кайсы?

Кыз токтолбой төмөнкүчө жооп берет:

– Он сегиз миң ааламдын энеси – Жер, эмчеги – жел, атасы – Күн, ардагы – суу.

Бул тарыхый окуя боюнча атактуу окумуштуу В. В. Бартольддун изилдөөсүндө, ошол мезгилдерде усундар кытай элин коркутуп турган эл болгон. Алгачкы борбору Үрүмчү шаары, кийин азыркы Ысык-Көлдөгү Дархан айылынын жанындагы Чыгуу шаары (Авраам Крескестин картага түшүрүлүшү боюнча Чигу деп аталып калган) болгон. (В. В. Бартольд. т.2. соч.2. часть 1. Стр. 27, Москва, 1963).

VI БАП

КЫРГЫЗ ЖҒРИ – БЕЙИШТИН ТӨРҮ

Тоолордун аталыштары

«Элдин оозеки чыгармаларын билбей туруп, алардын тарыхын жазуу өтө кыйын».

М. Горький

Ажайып көркү чыккан, экология жактан эң таза, жаратылышы мал-жан, адам баласы үчүн жашоого жыргалчылыкты түзгөн, жашай келсе өмүрүндү узарткан эң кооз жерлерди Теңирим бизге, кыргыз баласына берген экен.

Тоолорубуз асман тиреп, Теңир тоо десе Теңир-Тообуз, Улуу тоо десе Улуу тообуз, Ала-Тоо десе Ала-Тообуз, жада калса адыр тоолорубуздан өйдө көрктөнүп, ушул тоолордун төрт түрүн Теңирим аябай элибизге ыроологон экен. Ушул жерден, байыртан эмне үчүн тоолор мындай аталып калганын чечмелеп кетейин.

Биринчиси, «Теңир-Тоо» деп аталганы – тоо чокулары асмандагы булуттарды тешип өтүп, андан ары учтары көрүнүп турганы үчүн Теңириме жакын тоолор дешип, **«Теңир-Тоо»** деп атап калышкан. Мындай тоолордун катарына Сары-Жаз өрөөнүндөгү Хан-Теңири тоосун атасак жетиштүү болот. Мунун эң бийик **«Победа» чокусу 7439 м.** Теңир-Тоонун калган тоолордон айырмасы – жайкысын башка тоолордун чокусундай болуп мөңгүлөрү ала темгил болуп эч эрибей, тоо чокуларынын бүт аппак кар мөңгүлөрү каптап турат. Кыргыздын негизги байлыгы – ак мөңгү.

Экинчиси, «Улуу тоо» дегенге деңиз деңгээлинен беш миңден жогорку тоо чокусу бар тоолор кирет. Мындай тоо кыркаларына Кыргызстандын түштүк чек аралары болгон

Ак-Суу, Жети-Өгүз, Нарын, Ат-Башы, Алай тоо кыркаларын атасак жетиштүү.

Үчүнчүсү, «Ала-Тоо» деп аталышынын себеби, Кыргызстандын жалпы аймактарында тоо чокулары күнгөй бети ала темгил болуп мөңгүлөрү эрип, ал эми күн тийбеген жерлери алыстан апкак болуп тоо чокулары ала көрүнгөнү үчүн «Ала-Тоо» деп аталат.

Төртүнчү, «бөксө тоо», «бучук тоо», «адыр тоо» деп, жалпы жонунан жапыз тоолор аталат.

Жерибиз тоолуу болгондуктан, анын кен байлыктарынын түрлөрү санап түгөнгүсө. Башкача айтканда, орустун улуу окумуштуусу, химик Д. И. Менделеевдин түзгөн таблицасынын ичиндеги бардык химиялык заттар бар бай өлкөбүз. Ак кар, көк муздан жайы-кышы дебей эрип түшкөн бир канча таза дайраларыбыз сан жеткис. Алардан чогулган суу бассейни ак мөңгүдөн жылына 38 млрд. метр кубдан ашык агып түшөт.

Башка мамлекеттерде жаратылышы кооз жерлер жок дегенден алыспыз. Көркөмдүү жерлери толтура, бирок ал жерлерде малга жайыты ылайыксыз же адам баласынын жашоосуна ылайыксыз жерлер көп. Мындай жерлерге Кытайдын жерлерин, Түштүк Азия мамлекеттеринин жерлерин жана Борбордук Америка континенттериндеги мамлекеттердин: Колумбия, Никарагуа, Парагвай, Уругвай, Чили, Бразилия жана Амазонка дайраларын бойлото, же болбосо Африка континентинин ысык, эң жаткан эрме чөл аймактарын санап айтсак болот. Мындай жерлерди биздин кооз, ыңгайлуу жерлерибизге салыштырып болбойт.

Учурунда кыргыз элинин патриот, көсөм, сөзгө чечен жеткисси орусча, тажикче, кыргызча, өзбекче бирдей сүйлөгөн, элдин алдында эч качан кагаз жазууларын колдонбой доклад жасаган Исхак Раззаков Кыргыз Республикасынын биринчи катчысы болуп иштеп турганда, кыргыздардын кооз жерлерине Өзбекстандын ошол кездеги биринчи катчысы Юлдашевдин көзү түшүп, биздин Арсланбаб токоюбузду бир жолугушууларда И. Раззаковдон арендага Арсланбаб токоюн сураган

экен. Ошондо капиеттен карматпаган, чукугандай сөз тапкан сөзгө чечен Исхак Раззаков атабыз токтолбостон ошол замат Юлдашевге кайрылып: «Сиздей жакшы кошуна достордон жерлер айлансын, Арсланбаб эмес бүтүндөй Кыргызстанды деле берсек болот», — деп жооп берген экен. Ал эми кийинки биздин жетекчилерибиз элдин кызыкчылыгынан өздөрүнүн жеке материалдык кызыкчылыктарын жогору коюп, Үзөңгү-Куушту, Каркыраны коңшу мамлекеттерге сатып, качып кетиппедиби.

Кыргыздын кооз жерлери

Жогоруда тоолор жана бийик тоолуу мөңгүлөр туурасында айтып кеттик. Мына ошол мөңгүлөрдүн астында миндеген чарчы километр карагайлуу токой жерлерибиз бар. Мындан тышкары, жети облусубуз тең токойлорго бай. Бардык аймактарында мамлекеттин көзөмөлүнө бир нече токойлуу коруктарыбыз алынган. Атүгүл, байыртан жаңгактуу токойлор бар. Ушул жерден, Арсланбаб жаңгак токою тууралуу айта кетели. Бул боюнча тарыхта мындай нерсе айтылат. Айтылуу Александр Македонский Орто Азия чөлкөмүнө биринчи жолу келгенде, ал кезде Кушандар мамлекети болгон. Ал анын борбор шаары Мараканда шаарын (азыркы Самаркан) басып алгандан кийин, Ош шаарына келет. Андан азыркы Арсланбабдын жаңгак токоюн көргөндөн кийин жаңгак багынын көчөтүн алып, Римге, Грецияга таратып өстүрүп, ошондон соң кийинки кылымдарда эл арасында биздин жаңгак «грек жаңгагы» деп аталып калган.

Ушул ажайып Арсланбаб жергесине, токоюна биздин жазуучуларыбыз жана акындарыбыз ыр арнап, кара сөз менен чыгарма жазып, тарыхта из калтырып келишкен. Акын жана тарыхчы Абдыкалык Чоробаев өз чыгармаларынын биринде:

«Не дейли ал кездеги үрп-адатка,
Антесе калат экен жаман атка.
Ал кезден ушул убакка дейре кыргыз,
Сыйынын келе жаткан Арсланбабка» — деген.

Ал эми жазуучу агабыз Шабданбай Абдраманов: «Биздин атактуу кооз Арстанбабтын аймагын дин өкүлдөрү кылымдар бою өз максаттарына пайдаланышкан: бул жерди пайгамбар саабалардын жүргөн кадам жайлары деп жарыялашып, ыйыктардын аттарына байланыштырышат, караңгы динчил элди аларга сыйынууга-табынууга чакырышат. Анан алардын тапкан-ташыгандарын «бул жердеги шейхтерге назир» деп алышкан.

Арстанбаб токоюнун абасы кислородго бай, 1945-жылдан баштап, Кыргыз Өкмөтүнүн чечими менен мамлекеттин жаратылышты коргоо коругуна айланган. Жалпы аянты 265 миң гектар. Жылына орто эсеп менен 8 миң тонна алма, 500 тонна мисте жана башка миваларды берет. Токойдун жалпы узундугу – 106 км.

Арстанбабтын түпкү аталышы «Арслан баба» деген ат менен белгилүү. 1103-кой жылында *Сайрамга* жакын кыштакта туулган Кожо Ахмеддин чыгармасында Арслан баба, «Арслан бобо» болуп эки түрдүү айтылган. Ал эми аталышынын жаралыш тарыхынын эл оозундагы уламышына кайрылсак, мындай: илгери ошол замандарда Арслан баба деген ак ниет адам болгон экен. Ал адам белгисиз жактан жаңгак көчөттөрүн алып келип, ушул аймактарга олтургуза берет. Ошол адамды Даниял пайгамбар көрүп калып, Кудай Тааладан: «**Ушул адамдын өмүрүн узун кыл. Мухаммед пайгамбар чыкканга чейин жашасын**» – деп суранган экен. Ошентип, Даниял пайгамбардын тилеги кабыл болуп, Арслан баба узун өмүр сүргөн экен. Ал эми уламыштагы Даниял пайгамбардын өзү тууралуу мындай делет: Ал чөп-дарактардын тилин билген, ааламда эмне окуялар болуп жатса, андан кабар алган көзү ачык киши болгон. Анын чөп өсүмдүктөрү боюнча оорунун сырын ачкан укмуштуудай китеби болгон. Ал китепти ачып туруп эле, бул өсүмдүк бул ооруга дары, бул өсүмдүктүн жан-жаныбар, адамдар үчүн мындай касиети бар деп, жер үстүндө болгон өсүмдүктөрдүн жакшы касиеттери тууралуу сырларын айтып берчү экен. Кудай Тааланын күнүчүлүгү келип, Жебрейил периштесин жиберип, Даниялдын китебин сууга түшүрүп жибериптир. Китеп агып отуруп, арпа айдалган аңызга сиңип кетет. Ошондон кийин арпа өсүмдүгү

дары катары саналып, олуялар, шайыктар, адам баласынын баары арпаны танбаган тамак катары жеп калганы оңондон экен.

Арстанбаб сыяктуу касиеттүү жерлерибиз өтө эле көп. Алардын айрымдарын мисалга алсак: Ат-Башы районундагы Кошой-Коргон, Таш-Рабат, Чатыр-Таш, Чатыр-Көл, Сары-Тал; Ак-Сай өрөөнүндөгү Нарзан, Арашан суулары; Балык-Суудагы узундугу бир нече чакырым келген, бийиктиги 9–10 метр, деңиз деңгээлинен 3850 м. жайгашкан жер астындагы тоо үңкүрү; Кочкор, Нарын районундагы Соң-Көл, Нарындагы Ала-Мышык тоосундагы үңкүр, Ноокаттагы Апшыр-Сай; Тогуз-Тородогу бийиктиги деңиз деңгээлинен 4099 м. келген мазар Жылаңач-Бугу, Манас кокту, Үңкүрлүү-Көндүк, сырдуу Кан-Ачуу капчыгайындагы түнт токой; Аравандагы Падыша-Ата, Кара-Кулжадагы Кулун-Ата көлү; ордолуу Оштогу Сулайман тоо; Ак-Талаа, Тогуз-Торо районуна чектеш Макмал тоосунун чыгышындагы Эчкилүү үңкүрү жана Беш-Көл; Жумгалдагы Ак-Көл, Ак-Суу районундагы Хан-Теңири тоосундагы Сары-Жаз дайрасынын башталышындагы киши кийик үңкүрү; Баткендеги Айгүл-Тоо; Кадамжайдагы Шахемардан көлү жана Рабат айылынын түндүгүндө 12 км аралыкта жайгашкан Кани Гуд (Жердин таги); Алай менен Тоолуу Бадахшандагы тоо үңкүрлөрү; Аксыдагы Сары-Челек, Беш-Арал жаратылыш коруктары. Барскоондун түштүк жагындагы керемет тоолор, аскалары менен. Ал эми Ысык-Көлүбүздүн кооздугунун жана табигый жаралышынын сырлары ушул күнгө чейин ачыла элек.

Булардан тышкары, кооз жана жаратылыштын түрдүү сырларын камтыган жерлерибиз өтө эле көп. Кыскасы, кыргыздын жерлери – Кудайдын берген тирүүчүлүктүн жашоодогу бейиши. Бирок ушундай сырлуу жерлерибиз четинен чет мамлекеттерге сатылып, садага болуп кетип жатканы жалпы кыргыз эли үчүн кейиштүү нерсе, «Кыргыз!» деп соккондордун жүрөгү кемип, кысылууда!

VII БАП

БИШКЕК ШААРЫБЫЗДЫН СЫРДУУ КУРУЛУШТАРЫ ЭКСПРЕЗИДЕНТТЕРИБИЗДИН ИДЕОЛОГИЯГА БОЛГОН КӨЗ КАРАШТАРЫ

*«Улугдун идеологиясын тузбой туруп,
ал элди башкаруу ото кыйын».*

Эгемендүү мамлекет болгонубузга бүгүнкү күндө туура 21 жылдын жүзү болду. Тилекке каршы, ушул күнгө чейин улуттук программабыз жок. Ал эми буга чейинки бийлик ээ-лери Акаев, Бакиев баш болгон президенттерибиз кыргыздын улуттук программасын түзмөк турсун, тескерисинче, элибиз-ди ата-бабаларынан бери калган душманы катары санап, кыр-гыз элинин байлыгын колдоруна келишинче, урук-тууган, үй-бүлөлөрү менен жапа тырмак тоноп, анысы аз келгенсип кыргыз элинин жерлерин – Акаев Үзөңгү-Куушту Кытайга сатса, «Манастан Чубак кем бекен» дегенсип Бакиев Каркыра-ны жана Ысык-Көлдөгү бир нече пансионаттарды Казакстанга кыска убакытта, 5 жылдын ичинде сатканга үлгүрүшүп, **кач-кын президенттер** катары дүйнөлүк тарыхта калыпты. Бул жерлерди сатууда жана мыйзамдаштырууда ошол кезде иш-теген Жогорку Кеңештин спикери Адахан Мадумаровдун да эмгеги зор.

Дүйнө жүзүнүн тарыхында – эки удаа президентибиз тең өз элин душман катары талап-тоноп, акыры карматнастан ка-чын кеткени, Кыргызстандын качкын президенттери болуп аталып калгандары – жалгыз дүйнөдө бизде болду.

Кыргыздын байыркы тарыхынан бери көз чаптырасак, эч убакта бир да бек, бий, хан, каган болобу, эч кимиси жер са-тышкан эмес. Элибизде, ата-бабаларыбыз: **«Жерин саткан жекеур, жети тукуму курут болот»** дешкен, же тагыраак айт-

канда, баласы, небереси, чөбүрөсү, чыбырасы, кыбырасы, кыймылдасы, кыңылдасы, кылгындасынан кийин булар-дын тукуму соолот.

Кыргыз эли дүйнөдөгү эң байыркы эл дедик. Дүйнө жүзүндөгү БУУнун тизмеси боюнча 217 мамлекеттин ичинен, үйгө келген кишиге жалгыз гана биз: **«Үйгө кир, нан ооз тий»** деген сөздү айтабыз. Ал эми элибиз байыртан, он миндеген жылдардан бери жапайы малдарды акырындык менен багып, колго үйүр алдырып багып келгендиктен, малды багуу, таптоо, асыроо, дарылоо ж.б. касиеттерин билгендиктен, малды тушап же казыкка байлоодо **«күрмөн байлаганды»** жалгыз көчмөн элдерден биз, кыргыз эли гана билебиз. Ар бир айда **«ай то-гошту»** деген сөздү биз гана айтабыз. Ай тогошкондо сөзсүз аба ырайы бузулат. Жаш наристени бешикке бөлөгөндө майда жандыктын жилигинен **шимек** жасап колдонгон – дагы да бол-со кыргыздар. Себеби сөөктүн курамында металлдын уулуу заттары жок, андыктан, баланын келечекте таза чоңоюшуна, дененин тез өсүшүнө жардам берет. Жалпы көчмөн элдердин ичинен айлап ынталган сабаага кымыз ачытып, ыш жыттан-ган жана даамданган кымызды кыргыздар гана ичишет. Ай-тор, кыргыз элинин байыркы эл экенин далил кылып **«ордо»**, **«унайдан»** баштап, боз үй жабдыктарына чейин жазып отур-са, ото эле көп мисалдарды келтирсе болот.

Күнүмдүк жашоо турмушубузда колдонуп келген шыр-дак, ала кийиз, жер тошок, туш кийиз, боз үйдүн ички оюулуу өрмөк жабдыктары, эрди күмүш менен зергерлеп кооздоо, куржундарда колдонулган дүйнө жүзүндө эң кооз өрмөк оюу-лар дагы биздин кыргыздардыкы.

Элибиз бүгүнкү күнү улуттук аталыштарды так, даана бил-бей, буюмдарын колдонбой, байыртан келе жаткан үрп-адат, каада-салт, ырым-жырымдарды колдонгон турмуштук жолунан тайып, нарк-насилибизди билбей, кийинки муун кыргыз бол-бой, эл арасында **«киргиз»** аталып, жашообузду улантуудабыз.

Кийинки муундарды тарбиялоодо, бала бакчадан тар-тып мектеп, окуу жайларына чейин улуттук программада окуу программаларыбыз такыр жок. Анткени эл башкаруучу

сөрөйлөрүбүз мындай улуттук багыттагы иш-чараларын алып барышмак турсун, өздөрү эл алдында кыргызча сүйлөгөндүн ордуна орусча сүйлөшүп, эл башкаруунун эң маанилүү жагы ушул улуттук программа экенине маани дагы беришпейт. Элибиздин келечекте оңолуунун негизги багыты – ушул улуттук программаны кабыл алуу болуп турат. Мектептерде адеп сабагынын программасы жок, бул багытта мугалимдерибиз дагы окуучулардын алдында тыңгылыктуу иш алып бара алышпайт. Ошондуктан мектептерде окуучулардын тартиптүүлүгү боюнча да көңүлгө алаарлык иш талап кылынат.

СССР ыраматылык болгондон бери эгемендүү мамлекет болдук деп сайраганыбыз менен, республикабыздын бардык жерлеринде иш башкаруу дагы да болсо орусча алып барылууда. Ал тургай шаарда көрнөк-жарнактар жалаң орусча жүргүзүлүп, шаарда жүргөндө өзүндү Россиянын бир анклав аймагында жашап жаткандай сезесиң. Мындай көрүнүштөр жашоо-турмушубуздун сырткы бир багыттагы эле практикалык көрүнүштөрү болуп саналат.

Ал эми мекеме жетекчилерден баштап, шаардык, аймактык эл башкаруучу адамдарыбыздын кыргыз дүйнө таанымына кандай көз караштары бар жана түшүнүктөрү кандай, элибиздин каада-салттарын, үрп-адаттарын, майда колдонулуучу буюм тарыхтарын, жогоруда көрсөтүлгөндөй оюулар туура-луу, тарыхый эстеликтер жөнүндө түшүнүктөрү кандай деген суроого алардын эч бир түшүнүгү жок деп жооп берээр элем. Буга мисал болуп, 2009-жылы кыргыз элинин ички дүйнөсүн дүңгүрөткөн, элибиздин жүрөгүнүн үшүн алган көрүнүш болуп, Ала-Тоо аянтына калмактардын Нескара, Шыпнайдар жана Жолойдун эстеликтерин Бишкек шаарынын ошол кездеги мэри Нариман Түлеев, Кыргыз Эл Баатыры аталган скульптор агабыз Тургунбай Садыков баш болгон адамдарыбыз орното коюшуп, кыргыз эли буга кандай реакция кылаар экен деп, элибизди сынаганын кантип унуталы.

Эл башкаруучулардын мындай мамилесин биздин эл кыжырдануу менен кабыл алды. Же бул адамдар жалпы кыргыз эли улуттук багытта тарбиялоо каада-салттарын билишпейт

дегендей мамиле кылды, же болбосо алар өздөрү кыргыз элинин үрп-адат, каада-салттарын билишпейт деген тыянакка аргасыздан келесиң.

Бакиевдин заманында, Ак үйдө, бир ооз кыргызча сөз билбеген Оксана Малеваная деген еврей аял идеологияны башкарып турду. Анын камчы чабар арзыматтары – кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал журналист адамдарыбыз. Мурун «оппозициядамын» деп өзүн эр сезип жүргөн адамдарыбыз ошол идеология бөлүмүндө иштешип, «хоппозицияга» өтүшкөндө жан дили менен жанталашып бийликтин камчысын үрөп, кыргыздын идеологиясына тескери келген иштерди иштешти. Алар азыр да болсо сууга салган парафиндей болуп чокпой, терилери хамелеондой өзгөрүлүп, дале болсо бийликтин жакшы кызматтарында, май-талканда иштеп жатышат. Мындай адамдардын иштешкенине ичи тардык жок, аларга нааразы болгонубуздун негизги себеби, алар кыргыз улутундагы адамдар болушса дагы, элибиздин байыртан келген үрп-адат, каада-салт, нарк-насилибизди билбегенинде болуп жатат.

Бакиевдин заманында, негизинен, биздин республиканы мейли маданият, мейли өндүрүш тармактары болобу, бирин-экин еврейлер башкара баштаган. Алар иштеп турганда «бул кыргыз элинин маданияты күчтүү, каада-салттын, үрп-адатын да сактаган, дүйнөдө көлөмү жагынан теңдешсиз «Манас» эпосу бар» деп, маданият министрлигин атайы жоюп дирекцияга айлантып, ички сасык саясаттарын жүргүзө баштаган. Эми ошол иштердин башында турган еврей улутундагы О. Малеваная, А. Елисеев, В. Белоконь, Ширшов, Е. Гурьевичтердин бүгүн Кыргызстанда жыты да жок. Булар өздөрүнүн сасык иштери биллинип калбасын деп, 7-апрелде эле Кыргызстандан биротоло «сүф» болушкан.

Бишкек шаарындагы сырдуу курулуштар

Ушул күндөгү шаарыбыздын өндүрүштөрүнүн бир тармагы болгон курулушубузга кайрылалы. Алсак, акыркы жылдары шаардын ар кайсы жерлеринде элиталык кабат үйлөр пай-

да болууда. Ушул кабат үйлөрдү курууда жалаң чатырлардын үстүнө калмактардын калпактарын, Нескаранын согуштарда кийген баш кийимин, буддалардын храмдарынын чатыр түзүлүштөрүн элестеткен имараттардын негизги фасаддары пайда боло баштады. Мындай көрүнүштөрдү шаар ичинен көргөндө, өзүндү Кыргызстандын борбор шаарында жашап жаткандай сезбестен, Калмакстандын бир шаарында жашап жаткандай сезесиң. Эгер сенин мекенчилдик сезимиң бар болсо, «Ушул курдурулган имараттардын курулуш иштерине кимдер кызыкдар? Ким мындай иштерге жол берген? Тийиштүү курулуш иштеринин долбоорун баштаарда кайсы акылы тайкы адамдар уруксат берген?» деген суроолор өзүнөн өзү пайда болот. Же болбосо, мындай жолго атайы уруксат берген адамдар акчанын кулу болуп, кыргыздын келечек тагдырын уруп ойнобой, өздөрүнүн материалдык кызыкчылыктарын жогору койгон курулуш көзөмөл башчылары жана шаар бийлик башчылары деп гана түшүнсө болот.

Сөзүбүз куру болбос үчүн шаарыбыздын төмөндөгү курулган объектилерин атап кетейин: **Байтик баатыр көчөсүнүн № 17/2 (№ 5. Байтик баатыр – Медеров көчөлөрүнүн кесилишиндеги сүрөт)** жаңы курулуп бүткөн элиталык 12 кабат жаңы үйдүн эң үстүнкү бурчунда калмактардын тебетейи монтаждалып турат. Азыр курулуп жаткан ушул эле Байтик баатыр көчөсүнүн Бөкөнбаев менен кесилишиндеги түндүк-батыш тарабында, мурунку эски үйлөрдүн артында дагы 12 кабат жаңы үйдүн **(№ 6. Үй номуру азырынча белгисиз, курулуп жаткан сүрөт)** чатырчасына будда храмын элестеткен курулуш конструкциясы тургузулган, чатырдын ортосуна болсо дагы эле калмактардын калпагы монтаждалып, курулуп бүтүүнүн үстүндө турат. Ал эми мындан 5–6 жыл мурун курулуп бүткөн **№ 7. Эркиндик бульвары, № 71-үй, 9 кабаттуу «Золотая корона»** деген аталышта болуп, эң үстүнө диаметри 6 метр, бийиктиги 3,0 метр келген чулу темирден жасалган калмак баатыры **Нескаранын** согуштарда кийген баш кийими монтаждалып, бетон менен бекитилген жерине 36 миллиметрлик болттор менен бекем бекитилген **(№ 7. 9 кабат үй курулушунда Нескаранын баш**

кийими менен курулган үйдүн сүрөтү). Ал эми Советтер Союзунун учурунда курулган «Ала-Тоо» кинотеатрынын түндүк-батыш тарабында нарктуу, барктуу аксакалдарыбызга арналып **«Аксакалдар чайханасы»** деп аталган кафе **Максим Бакиев** аркылуу менчиктештирилип, **«fashion»** (кыргызчасы – «жаңы мода») деп аталып, атайы элден акча чогултуу максатта түнкү оюн-зоок ойноочу казино болуп кайра курулган. Бул имараттын кайра жасалгасы бир тең... Негизи, идеологиялык көз караш менен терең карап көрсөк, боз үй формасындагы «Аксакалдар чайханасынын» сырткы көрүнүшүн атайы кара мармар ташы («габро» деп аталат) менен бүт жасалгалап, **«бул кыргыздардын келечеги жок, күнү түнгө айлансын»** деген мааниде Максим Бакиев курдурткан **(№ 8. Бишкек шаарындагы Ала-Тоо аянтындагы кара габро менен курулган үйдүн сырткы көрүнүш сүрөтү).** Кыргыздар эч качан кара боз үй тигишкен эмес, кара боз үйдү колунда жок кедей-кембагалдар гана тигишкен. Ал эми ошол боз үйдүн түндүгүнөн атайы өңү кара, бийиктиги 1,4 метр келген цилиндрди түндүктөн өйдө көтөртүп, асманды көздөй күчтүү прожектор жарыгын бериш үчүн ал жерге монтаждап бекиттирген. Бул түнкү казинону кайрадан мамлекеттин менчигине берип, ак түскө реконструкциялап, **«Аксакалдар чайханасы»** деп атап, элдин карамагына өткөрүп беришибиз зарыл. Негизи, Максим Бакиевдин кыргыздарга ушунчалык тескери көз карашы өзүнчө түгөнгүс узун сөз.

Шаарыбыздын ушул курулуштарына жана курулаардан мурун курулуш долбоорлоруна жол берген шаардын ошол кездерде иштешкен мэрлери, мамлекеттик архитектура жана курулуш агенттиги, анын ичиндеги мамлекеттик эксперт кызмат бөлүмү жана Бишкек шаардык Башкы архитектура бөлүмдөрүнүн башчыларынын түздөн-түз күнөөлөрү бар деп эсептейм. Себеп дегенде, ушул аталган мамлекеттик курулуш кызмат бөлүмдөрү атайы чийилип курула турган долбоорлорго конструкциялык бышыктык эсептөөлөрүн, архитектуралык долбоорлорунун ички, сырткы пландарынан баштап генералдык планга чейин, ал түгүл сырткы фасад көрүнүштөрүнө дейре атайы мөөр басышып, тийиштүү акчаларын мамлекеттик

курулуш жана архитектура агенттигинин эксперт бөлүмүнө төлөттүрүп туруп, андан кийин курулуш иштерине уруксат беришет.

Ушундай курулуштарга уруксат берген мамлекеттик чиновниктерибизди улуттун идеологиялык келечек кызыкчылыгынан өз кызыкчылыктарын жогору койгон, материалдык байлыктын кулу болгон **«ач көз, көркоо адамдар»** деп гана атоого болот. Мындай адамдардын эл арасында иштөөсүнө жол бербешибиз керек. Булар кыргыз идеологиясына атайы тескери иштеген, кыргыздын каада-салттарын, үрп-адаттарын, нарк-насилдерин билбеген, ички руханий байлыктар жөнүндө түшүнүгү да жок адамдар.

Эми, кыргыздын идеологиясына тескери багыт берген, шаарыбыздын ар кайсы аянттарына тургузулган айкелдер жөнүндө кеп кылып кетейин. Тургузулган каалаган айкелдердин бардыгы улуттун идеологиясын өз элине чагылдырып турат. Шаарыбыздын так чордонуна, Ала-Тоо аянтындагы В. И. Лениндин айкелинин ордуна түндүк кармаган аялдын айкели турду. Кыргызда эч убакта кыз-келиндер боз үйдү тигээрде түндүк көтөрүшкөн эмес, көтөрө да алышпайт. Түндүктү кыргыздын жигиттери гана көтөрөт. Биздин чыгармачыл топтун арасында, паспорту боюнча «кыргыз» деп жасалган калмак улутундагы адамдарыбыз бар. Алардын билинбеген жашыруун ою боюнча, «биз акыры жүрүп кыргыздардын эркектерин жок кылабыз, аялдарына түндүк көтөртөбүз» деген чакырыктары болсо керек деп аргасыздан ойлоносуң. Ошол себептен Ала-Тоо аянтына атайы ушул айкелди орнотушкан. Бул – улутубуздун идеологиясына тескери келет. Ал эми жогоруда мен атап кеткен оюулардын окулуштары боюнча **«куш канат»** деген оюу белгиси ушул эле түндүк кармаган аялдын айкелинин постаментинде жерден 3 метр бийиктикте тескери чегилип турду эле. «Эмне үчүн тескери?» – деп, окурмандардын арасында суроо туулушу мүмкүн. Себеби куш, чымчыктан баштап, бүркүткө чейин жерден асманды көздөй зымырылып учат, ал эми бул тартылган «куш канат» оюу асмандан жерди көздөй учуп бара жатат. Демек, бул оюунун максаты – **«кыр-**

гыздар келечексиз, максаты жок» деген мааниде атайы гранит плитасына тартылган эле (№ 8).

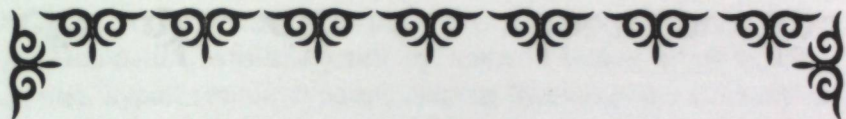
Ал эми Нариман Түлеев Бишкек шаарынын мэри болуп турганда жалпы кыргыз элинин ички жандүйнөсүн дүркүрөткөн, жүрөктүн үшүн алган 2009-жылы жаз айларында Ала-Тоо аянтына жалаң калмактардын баатырларынын эстелигин орнотконун бүт кыргыз эли билет. Нариман Түлеевдин бул жоругун кыргыз элинин ички руханий жана маданий байлыктарын сынаганы деп гана түшүнөбүз.

Бишкек шаарынын Ала-Тоо кинотеатрынын жанында эл баскан баскылыкка Бишкек шаарынын курулуш мекемелери аркылуу жасалып, дүйнөнүн төрт тарабы менен шамал багыты көрсөтүлгөн кыргыз элинин жети аймак дубандарынын аралыктары менен көрсөтүлүп, «жакынкы убактарда Нарын, Талас, Чүй, Жалал-Абад, Ош, Баткен шаарлары биздин башкаруу карамагыбызга өтөт» деген мааниде чулу аянтча темирден баскылык жерге атайы жасалып монтаждалган дүйнө жүзүндө жалгыз гага биздин шаар болуп эсептелет (№ 9). Мындай идеяны кимдер жасаганын өзүңүздөр баамдаңыздар. Ал эми дүйнөнүн эч бир жеринде эл баскан баскылыкка мындай белги жасалган эмес. Себеби ар бир облустук, райондук же эл жашаган пункттар жана дүйнө жүзүнүн башка шаарларынын аралыктары почта имаратынан эсептелет. Анткени дүйнөлүк эл аралык стандарт боюнча элдер бири-бири менен каалаган билдирүүлөрдү кат, телеграмма, телефон, телефонограмма-лар байланыштары мурун элдүү пункттарынын почталарынан башталган, ошондуктан элдүү пункттар аралыктар жалгыз гана почта имаратынан башталсын деген эл аралык стандарт кабыл алынган. Дубандардын аралыктары атайы карталарда белгиленип, ал эми дүйнөнүн төрт тарабы көрсөтүлгөн атайы географиялык белги шаар аралыктар менен жасалса почта имаратынын дубал бооруна кастарланып бекитилиш керек. Мамлекеттик идеологиянын жоктугунан элибиздин майда чиновниктеринин эл аралык стандарт эмне экендигинде түшүнүгү жок жана улуттун идеологиясынын багыттарында кабары жок акылсыз адамдар элибизди башкарууда деген ойго келесин.

Ушундай эле айкелдердин бири, Чүй менен Манас проспектилеринин кесилишиндеги мамлекеттик филармониянын алдындагы Манас атабызды бээге мингизип, ошол эле айкелдин оң жагына Бакай атабыз менен Каныкей апабызды 9 метр деңгээлде атайы ылдый түшүрүп коюшкан. Дүйнөлүк стандартта, айкелдер бир гана деңгээлде тургузулат, бири-биринен ылдый монтаждалбайт. Ал эми айкелдер бирөө бийик, бирөө жапыз болсо, бул башка сөз, мындай абал чыгармалардын образдарына жараша болот. Бу да болсо биздин тарыхыбызга шек келтирип, кыргыздарга шылдың катары атайы жасалган нерсе деп түшүнсө болот. Ушу сыяктуу айкел, темир жол вокзалынын алдындагы советтик полководец М. В. Фрунзе чыныгы айгырга минип турганын алыстан эле байкаса болот, ал аттын умасы даана көрүнүп турат.

Ушул айкелдерди жасаган жана тургузулган иштердин башында жүргөн Кыргыз Эл Баатыры Тургунбай Садыков кыргыз элинин келечегине тескери көз карашта болсо керек деп ойлонбой койбойсуң. Анын жасаган иши менен кыргыздын дүйнө таанымы тескери шайкеш болуп турат!

Акырында, жеке оюм, «түндүк кармаган аялдын» айкелинин ордуна Манас атабыздын «Аккулага» минген айкели орнотулду. Эми Ала-Тоо аянтына тынчтык орнойт, улам-улам төңкөрүштөр болбойт. Ал эми мамлекеттик филармониянын алдында мен Бакай бабабыздын эстелигин гана көрүп турам, себеп дегенде, филармония имаратында дайыма ар кандай чогулуштар, кеңешмелер жана Улуттук Курултайлар өткөрүлүп турулат, ошондо Бакай бабабыз кыргыз элине өз кеңешин берип турушу керек!

II БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ФОЛЬКЛОРДУК-ЭТНОГРАФИЯЛЫК МАДАНИЯТЫ

VIII БАП

КЫРГЫЗ ОЮУЛАРЫНЫН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Кыргыз эли дүйнөдө эң байыркы эл, тагыраак айтканда, Азия континентиндеги муз доорунан кийинки эң байыркы төрт элдин бири болуп саналат. Андыктан, элдин маданият багытында түптөлгөн, калыптанган, эл арасында муундан муунга бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келген оюуларын кеп кылып кетели.

Кыргыз, кыргыз болуп жаралгандан бери ата-бабаларыбыздан келе жаткан үрп-адат, каада-салттарыбыз, ырым-жырымдар өзгөрбөй, жашоодогу күнүмдүк турмуштун бир багыты болуп колдонулуп келген оюулар, боз үй жасалгалоодогу жыгач, туурдук, өрмөк согулуштары, чий согулуштарынын жүн менен оюу сүрөттөр аркылуу кооздолушу, кийиз, шырдак, туш кийиз жана жер төшөктөргө чейин жасалган оюу колдонулуштары, ошондой эле улуттук кийим катары калпак, чепкен, кемсел, кементай, нооту чепкен, шалбар шымдар, көйнөктөр, ат жабдыктарында ат жабуусунан баштап, тердик, көрпөчө жана жүгөн, ээрге чейин күмүштөн чегилип кооздолуп колдонулуп келген кыргыз оюулары бир караган адамдын назарын бөлбөй койбойт.

2005-жылы Американын искусство таануучулары ал жакта уюштурулган көргөзмөдөн кийин дүйнөдөгү көптөгөн байыркы элдердин ичинен кыргыздар өз мурастарын баштапкы абалында сактап калган улуттардын катарында жапон элдеринен кийин эле экинчи орунда турарын аныктап чыгышкан. Ал эми улуттук буюмдардын кооздолуп жасалгаланышы боюнча, кыргыздын буюмдары дүйнөдө **биринчи** орунда турат деп белгилешкен.

Алсак, кыргыздын айтылуу боз үйлөрүнүн кооздолуп жасалгаланышы, кийиздердин ар кандай калыңдыктагы жасалышы, курак төшөк түрлөрү, зергер буюмдарына колдонулуп келген оюм-чийимдер, туш кийиздерге түшүрүлгөн кооз саймалар, ала кийиз менен шырдактардын оюуларынын кооздугу байыркы замандан бери муундан муунга өтүп сакталып гана калбастан, улам убакыт өткөн сайын анын кооз жасалышы элибиздин чыгаан уздары, зергерлери, усталары, оймочулары менен бычмачылары аркылуу кийинки муундарга өнөрлөрү үйрөтүлүп, сакталып келгендигинде.

Кыргыз элинин байыркы эл экенине дагы бир далил – жалпы көчмөн түрк элдеринин ичинен, биз, кыргыз эли гана боз үйдүн жыгач жасалгалоолорунда жыгач уукту, түндүктүн айлана жыгачтарын малдын заңына суу аралаштырып чылап, аны 3 ай аралыкка кармап, андан кийин керегеге кошула турган жерин «арка» катары жарым айлана кылып матап ийип жасалышын жашыруун турмуштук сыр кагары билебиз. Себеп дегенде, бул ийилген жыгачтан кийин майда жарака пайда болбойт. Башка көчмөн түрк тилдүү элдердин ууктары ийилбей түптүз боюнча керегеге кошулуп, ичке жип менен байланат. Керемет оюулардан баштап, боз үйдүн жыгачтарынан бери табигаттын сырткы күчтөрүнүн бири шамалга туруктуу жасалышы, кар жааганда жүк көтөрүмдүүлүгү – байыртан келаткан өнөр өзгөчөлүгүбүз.

Кыргыз оюуларынын кооз жасалыштарынан кыргыз дүйнө таанымын, жашоодогу жамандык-жакшылык, кайгы-сүйүнүч, кубануу-күйүнүү жана жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн элестерин байкаса болот. Тилекке каршы, азыркы муундар мындай оюу, зергер жумуштарын кооз жасалыштарын, окулуштарын түшүнүшпөйт, түшүнсө да жалпы Кыргызстан боюнча аларды манжалап санаса болот.

Илгерки энелерибиздин колунан жаралган шырдак, ала кийиздерди көрүп, биздин зергерлер, усталар, темир усталар ар кандай улуттук буюмдарды жасашкан, ал эми комузчу, кыякчы, чоорчулар ар кандай күүлөрдү жаратышкан. Ошентип, энелерибиз, апаларыбыз өз чыгармачылык иштермандыгы аркылуу кыргыздын музыкасын жаратууда, бири-бирине үндөш

кыргыздын келечегинин калыптанышына жана маданияттын сакталышына чоң салымдарын кошушкан.

Адам баласынын генофондунун сакталыш касиетине ылайык, азыркы учурда кийинки муун архитектуралык жактан дубалга туруштук катары үй курулуштарынын ички конструкциясын арка катары долбоорлоп, ички бир бөлмөлөрдү, сөзсүз, кыргыз дүйнө таанымына ылайык кылып курулуш жүргүзүүдө. Мындай жаштарга биз жол болсун деген тилегибизди гана айтмакчыбыз. Улуттук мындай көрүнүштөр жаш муундарыбыздын патриоттук аң-сезимин аз да болсо жогору көтөрмөкчү. Мындай көрүнүштөр үйдүн ичинде гана эмес, сырткы жашообузда да көп колдонулса, азыркы дүйнөлүк глобалдаштыруу саясатында кыргыздын улут болуп сакталып калышына чоң көмөк болот.

Ал эми акыркы жылдар ичинде жаныбыздагы коңшулар – казак, өзбек, тажик элдери – улуттук колориттик жакшы оюуларыбызды өздөрүнүн ар кандай имараттарына чегеришип, менчиктеп алып колдонуп жатышат. Советтер Союзунун учурунда болсо кыргыздын оюм-чийимдеринин баркы басмырланып, улуттук деңгээли такыр көтөрүлгөн эмес.

Азыркы учурда узундугу 3,5 метр, туурасы 2,0 метр келген шырдакты уздарыбыз, тагыраак айтканда, 1 киши жеке эмгеги менен 1 жылда араң бүтүрөт. «Колдо бар алтындын баркы жок» дегендей, өзүбүздүн ички соодада 1 п/м шырдак 2000 сомго араң бааланат же болбосо ичи-сырты шырылган бир жакшы шырдак болгону 8 миңден 10 миң сомго чейин араң бааланат. Ушундай мыкты жасалган шырдактарды Батыш элдеринен келгендер бир көрүп эле жактырып, соодалашпастан Американын миң долларына сатып алып жатышат.

Ал эми шырдактарды даярдоодо, анын жасоо технологиясында адегенде жүндү сорттоп, тытып, боёп, кийиз жасап, кийизди кесип оюп, андан кийин алардын ортолоруна чыйратылган жээк коюп тигип, андан кийин оюунун ичи-сыртын бышык шоона менен жөргөп чыгыш канчалаган уздун убактысын алып, көз майын жейт. Бул ар бир кыргыз баласына түшүнүктүү иш го деп эсептейм.

Акыркы жылдары биздин кыргыздын буюмдары биринсерин болсо да Батыштын соода түйүндөрүндө пайда боло калып, ал жактан биздин колго жасалган улуттук буюмдарыбыз, аттын ээр-токум жабдыктарынан баштап шырдактарга чейин токтоосуз сатылып жатат. Мисалга, Нарын районунун атуулу Сартыматов Курманбектин жасаган ээрин Америкадагы көргөзмөдө мурунку экс-президенти Джордж Буш 5 миң долларга сатып алганы кубантпай койбойт. Эгерде ушундай улуттук көргөзмөлөр Өкмөт тарабынан каржыланып, ар кайсы мамлекеттерге уюштурулуп, биздин улуттук ар кандай буюмдарыбыз дүйнөнүн туш-тарабына көп сандап сатылып тарап турса, улутубуздун экономикасын көтөрүүдө жана Бүткүл дүйнөлүк улуттардын арасында маданият жаатындагы багытыбыздын, кыргыз элибиздин аброю да көтөрүлүүдө болмок.

Ал эми сүрөтчү уз кыздарыбыздын арасында Бурул Жакеева чийген, тарткан оюуларынын кооздугу, жайгашышы, түзүлүшү, бири-бирине кыналып чиелениши чет элдик коңшу гана атуулдарды эмес, ар бир кыргыз атуулун таң калтырбай койбойт. Анын түзгөн оюуларына коңшу казактар миллиондогон акча сунуштап, «бизге сат» деген өтүнүчтөрүн Бурул Жакеева четке каккан. Бул кызыбыздын жасаган оюуларын Кыргыз Эл сүрөтчүсү Жоомарт Кадыралиев: «Кыргыз сүрөт искусствосунун феномени» – деп атаган.

Бурулдун оймолорунун көлөмү, түзүлүшү, татаалдыгы, салттуулугу, көбүн эсе көгүчкөн куштарынын элесин түшүрүшү – бул ааламдан берилген кокустук эмес. Бул анын интеллектуалдыгында, профессионалдык чеберчилигинде. Эң негизгиси, кыргыз дүйнө таанымын жогорку деңгээлде билишинде. Эгер ушундай адамдарыбыз арабызда көп болсо, элибиздин улуттук маданиятынын деңгээлинин өсүшүнө көп салым кошулмук.

Илгери ата-бабаларыбыз кийинки муунга арнап, уруу аймактарынын болжолдуу негизги аттары аталган, азыркы сөз менен айтканда, картасын кийизден жасап, ал кийизди балдарына ата салты катары жасаттырып, мурас катары калтырышчу. Ал кийизде кыштоосу, жайлоосу, суу ичкен кудугу, көлү жана тоосу белгиленип берилип, улуттук салт катары жердин

аттары менен атадан балага калчу. Ал эми кыз балдарга мындай жасалган кийиздер берилчү эмес. Кыргыз улутунун мындай салты акыркы 3—4 кылымдан бери, сырткы күчтөрдүн таасири жана кагылышуусу менен, же болбосо, ар кандай сырткы саясий таасирдүү күчтөрдүн кесепетинен жасалбай, муундан муунга өтпөй унутулуп калды.

* * *

Дүйнө жүзүндөгү элдердин ичинен жалгыз кыргыз эли оюм-чийимдерди чечмелеп, өз аттары менен окуй алышат. Кыргыздын байыркы искусство жаатында башка улуттардан айырмабыз мына ушунда. Ал оюм-чийимдердин аттары да кыргыз элинин байыркы 40 уруусунан болгону бекеринен эместир. Байыркы ата-бабаларыбыз бардыгын тең санап, ар бир урууга бирден ырымдап 40 деген санды ар кандай улуттук салтка колдонуп келишкен. Мисалга, жаңы төрөлгөн баланын кыркын чыгаруу, өлгөн адамдын кыркын белгилөө ж.б. толуп жаткан салт эл арасында бүгүнкү күнгө чейин сакталып келүүдө. Ошондуктан, оюуларды чечмелеп окууда да, байыркы эне-апаларыбыз 40 негизги оюу аталыштарын белгилеп окуп келишкен.

Эми ошол кыргыздын байыркы оюм-чийимдерин сиздерге чечмелеп окуп берейин: **бычак учу, куш из, уй мүйүз, аркар мүйүз, теке мүйүз, илбирс куйрук, тоо чоку, жээк оюу, көл толкуну, гүл, тогуз төбө гүл, ай гүл, кызгалдак гүл, булут, мажүрүм тал, киши кашы, бармак боо, кулжа таяк, суусар таман», тойгон жылан, аттын башы, жылан куйрук, улар көз, куш канат, шумкар таяк, жагалмай, толгонай кан, таман, көөкөр, көнөчөк, көнөк, көл жээги, умай оюу, комуз тепкек, куш тырмак, көгүчкөн тумшук, уй эмчек, эчки эмчек, жылкы изи, уй изи, найза учу, карапа ж.б.** аттар менен айтылат. Жогоруда аталган кээ бир оюулардын сүрөттөрүн төмөн жактан караңыздар:

IX БАП

КЫРГЫЗДАРДЫН КУДАЛАШУУ САЛТЫ

Кыргыз эли эң байыркы эл болгондуктан, кырдан ашык уруулар Азиянын чыгышы Манчжуриядан баштап, Днепр (Делбирим) дайрасына чейин жашап, ар кайсы сырткы күчтөр болгон уйгур, кытай, калмак элдери менен ар кылымдарда ар кандай убактарда согушуп, бирде жеңип, бирде жеңилип, оомалуу-төкмөлүү дүйнө дегендей, ар кайсы багытка чачылып, бирде толукталып, бирде бөксөрүп, элибиз азайып келген. Ал эми канчалаган башка согуштарды кеп кылбаганда эле, XI кылымдын аяк ченинде 3 миңден ашык жоокерибиздин Кичи Азияга барып сельжуктар менен кошо Византия империясына каршы согушун Батыш тараптагы тарыхый окуя катары мисалга алсак, ал эми Чыгыш тарапта VII кылымдын орто ченинде, азыркы Чита шаарынын жанында 20 гектардай жерде манчжурлар менен кытайлар биригип, кыргыздарды кырган. Азыр ал жер «**Кыргыз талаасы**» деп аталат жана ушул убакка чейин арадан канча кылымдар өтсө да, ал жерге кишилер отурукташкан эмес. Ал түгүл ыйык жер катары айдоо да айдалбай келет. Ушундай сырткы душмандардын кагылышуусунда, ар кайсы кылымдарда кыргыз жоокерлеринин көп санда кырылган тарыхый мүрзөлөрү Монголияда, Манчжурияда, Кытайдан мурунку Тан империясынын аймактарында сакталып калган. Ошондуктан: «Кайың барбы кыргыз балта чаппаган, тоо-таш барбы кыргыз сөөгү жатпаган» – деп бекеринен эл арасында сөз айтылбаган. Ушундай согуштуу жылдарда байыркы кыргыз жоокерлерибиз өз үй-бүлөлөрүн кудайдын буйругуна таштап, ар дайым согушуп келген. Ал кездерде жоокерлерибиз согуштан акыры кайтпаганда, жесир келинди, биринчиден, балдары жетим калбасын деп бир тууган жакын кайнисине же өлгөн адамдын

жакын туугандарына алып беришип, экинчиден, кыргыз элинин ушундай согуштуу жылдарында тукумун сактап, жоокерлердин санын көбөйтүү максатында турмуштук зарылчылыктын негизинен улуу аксакалдарыбыз кеңешип, мындай жашоо-шартты элдик салт катары бардык уруулар арасында кабыл алышкан. Ошондуктан, байыркы кыргыз элинде жетимчиликтин запкысын көргөн, багуусуз калган балдар жокко эсе болгон. Ал эми жашоонун күнүмдүк турмушун баштарынан өткөргөн кыргыз ата-бабаларыбыз «кийин мен кокустан согушта мындай болуп калсам, же мерт болсом, балдарыбыз аркылуу сөөктөшөлү» дешип, бири-бири менен ок тиштешип, шилекей алышып, чыпалактарынын канын сорушуп, же чыбык кармашып кыркышып, бири-бири менен кудалашкан. Мындай куданы элибиз «**бел куда**» деп аташкан. Кийин элдин социалдык жактан абалы жалпы оңоло баштаганда, «**каада-сыз салт болбойт, калыңсыз кыз болбойт**» дегендей, бойго жеткен боз уландын ата-энеси ак маралдай керилген кыздын ата-энесине кол куушуруп, кулдук уруп барып, той болоор алдында атайы кызга «**калың**» бычышкан. Жаңыдан төрөлгөн балдары үчүн куда түшүшкөндө бири-бирине мал беришкен. Бел кудалыкта «сүттүүдөн – **сүрөгүмдү**, атандан – **лөгүмдү**, туу бээ тукур **атымды**, **аксарбашыл** коюмду аябаймын» дешкен (аксарбашыл кой – койдун жакшысы, эл көчкөндө малдын астында эчки менен кошо бир короо койдун баштап берет). Кокустан мындай адамдар бир тараптан же эки тараптан тең бала көрбөй калышса, анда «**анттуу дос**» же «**акыреттик дос**» деп аташкан.

Кудалашкан өспүрүм жаштар 14–15 жашка келгенде, келечектеги күйөө баланы келечек кайындарына барып учураштырып, кыз менен тааныштыруу, бири-бири менен жакын мамиле түзүү иретинде жеңелери обочодо атайы тигилген боз үйгө экөөнү киргизип сүйлөштүрүшчү. Мындай боз үйдү «**үй жаны**» деп аташчу. Кудалашкан бала кызга үйлөнөөрдө кыздын атасы баладан «жети атанды айтып көрчү» дечү. Эгер бала аталарын атап айта албай калса: «Сен үйлөнгөнгө даяр эмессиң» – деп кызын убактылуу берчү эмес. Кийин бала

жети атасын атап бергенде, аларды кабыл алыш үчүн кудаларга атайы өргөө тигишип, конок катары тосушкан. Муну кыргыздар «**өргөө көтөрөөр**» деп аташчу. Куданы кыргыздар ар кайсы жерде, 2–3 күндөн 5–6 күнгө чейин жакын туугандары менен тосушуп, ар кандай каада-салт боюнча оюн-тамашалар ойнотулган.

Жаңы кудалар кабыл алынгандан кийин болочок күйөө баланы кудалашкан кызга кошуп, айылдагы жаштар өзүнчө тигилген «**үй жаны**» деп аталган обочо боз үйгө кабыл алынып, кеч болобу, күндүз болобу, кыз-күйөө тараптагы жаштар өзүнчө оюн-шоок өткөрүшчү. Ар бир жигит чыгып ырдаарда, кыз тараптан атайы учу түйүлгөн жоолук менен күйөө баланы жонго бир чаап туруп, анан жаштар арасында ырын ырдашчу. Күйөө бала унчукпастан, канча киши чыгып ырдаса да жылмайып туруп берчү. Мындай тамашаны «**кыз ойнотоор**» деп аташып, буга дагы «**өргө көтөрөөр**» ырымы менен мал алышкан.

Кызды узатаар түнү кыз-күйөөнү обочо тигилген атайы боз үйгө жаткырышып, кыз даражасын билиш үчүн төшөк текшерешкен. Кокустан кыз даражасы жок болуп калса, анда тескерисинче, кыздын ата-энеси төөдөн баштап тогуздап мал менен айып тартышкан. Эгерде кыз даражасы болсо, анда кыздын жеңелери келип, «**сүйүнчү**» деп жарыялашып, кыздын жакындары – жеңелери, энеси кошок түрүндө ыр менен ыйлашып, кызды аябай мактап узатышкан. Мындай той аземин «**кыз узатаар**» деп аташкан. Кыз узаардан бир күн мурун мал баккан малчыларына жеңелеринин коштоосу менен барып, малдарын аман асырап бергендери үчүн аларга ыраазычылыгын билдиришип, тамак беришкен. Муну кыргыздар «**жылкычы шыбага**» деп аташкан.

Кыз узаарда энеси себи үчүн жасалган буюмдарды: ар кандай кештелердин ичинен туш кийиз, жууркан, жүк жапкыч саймасы менен, көшөгө, эшик парда, кийим жапкыч, аркага коёр көпчүк, чыканак жаздык, ала кийиз, колго жасалган терме чадар (жер шырдак), чылапчын жана жыгач идиштерден өйдө берилчү. Той күнү аяктаарда бала тарап кыздын

энесине бир кой жетелеп келип, бир чоң баштыкка толтура салынган дагы бир койдун ич эти менен кошо чоң баштыктын үстүнө колго токулган килемди жаап, кыздын энесине арнап беришчү. Муну кыргыздар «**кайнене чыкпас**» деп аташчу. Каптын ичинде бышырылган бир койдун толук жиликтери, быжы, майга куюлган өпкө, жеңе сиңдилери үчүн тогуз шакек, энесине эки алтын сөйкө, 2 күмүш билерик салынган болот. Чоң баштыктын оозун ачканда ошол эттен баштап, жыйнаган буюмдарга чейин көргөзүп, «**баштык ачуу**» деп атап, көрүндүгүн кыз тараптан алышкан.

Кыз узаарда башына калак-элечек кийгизишип, бетине шөкүлө жаап, кыздын бара турган жери жакын болсо жеңелери коштоп алып жөнөшөт. Ушул убакта кыздын үйү аңгырап бош калып атса, жигит тараптын башына баш кошулуп, келин келет деп тойго даярдана башташат. Кыздын жеңелери үчүн булар дагы бир үй тигишип, **жалчиман (жалчиман – нан, сары майы менен кошо)** кылып, коңшу аялдар менен кошо күтүп турган болот. Келинди жаңыдан алып келгенден кийин, келин үйгө бетин эки колу менен басып кирет. Келинди кайненеси жалчиман менен оозандырып, бетине май сүйкөп, «майлуу, сүттүү бол, каалаган тилегиңе жет, астыңды мал, артыңдан бала ээрчисин» деп каалоо-тилегин айтып, шөкүлөнүн пардасын аччу. Муну «**келин баш баккан**» дешчү. Андан кийин кайненеси келинди колдон алып, ашкананын жогору жагын дагы тартылуу көшөгөгө жетелеп кирип, келинди отургузуп этегин туз, күрүч менен бастырып: «Таш түшкөн жерде оор, ушул жерден өнүгүп-өсүп, бактап-шактап отуруп кал» – дешчү. Жеңелери болсо алып келген чоң баштыкты ачып көрсөтүп, келиндин кайын тараптарынан алып келген арноо буюмдарын таратып берчү. Ушул расмилер бүткөндөн кийин айылдын келин көрүү расими башталып, келин көшөгөнүн артында 9 күн отурчу.

Айылдагыларга жана ыраактагы туугандарга ушул тогуз күндүн ичинде кабар барып, келинди баарысы ыраак жактан бери келип көрүп бүтүштү деп, анан келинди «**отко киргизүү**» аземи башталчу. Ал күнү келин сырттан отун алып келип, боз

үйдүн ичиндеги коломтого атайы от жакчу. От күйүп бүткөндөн кийин, боз үйдүн ичинде оң жагында отурган кайненеси туруп, келиндин тутам болуп өрүлгөн узун чачын күйөөсүнүн узун кемселинин этегине байлап койчу. Андан кийин күйөөсү этегине чачы менен байланган келинчегин ээрчитип коломтону тогуз жолу *жаргылчакка* тескери айлантып, боз үйдүн улагасына жакын төр жакты карап турар эле. Эмне үчүн тогуз жолу? Себеби кыргыз эли байыртан «7» жана «9» деген сандарды ыйык санап келген. Анткени бала эненин курсагына тогуз ай жаткан үчүн ырымдап, кыздын калыңына же киши өлтүргөндө тогуздап мал төлөп келишкен, тогуз коргол ойношот, сүттөн жалпы «ак» деп тогуз түрдүү тамак (сүт, айран, каймак, сары май, чөбөгө, эжигей, быштак, сүзмө, курут) жасашат, ар бир айдын тогузунда Ай толот, Ай толгондо үч күн жайы-кышы болобу аба ырайы эч бузулбайт, ата-бабларыбыз ар айдын тогуздарында ыраак жолго чыкса жолу болот дешчү, жетинин бири кыдыр ж.б. толуп жаткан кыргыздын ырымдары ого эле көп.

Андан кийин келиндин кайненеси коломтого жакын басып келип, эңкейип бир чымчым оттун күлүн алып: «Эми мындан ары бөлөк элде жашайсың, ушул элде маңдайың ачык, бетиң жарык болсун» – деп, күлдү келиндин маңдайына жана бетине сүйкөп, «ички денең таза болсун» деп мурдунун кырына, «ички дүйнөң таза болсун» деп этегине сүйкөп коёр эле. Ошондон кийин ал үй-бүлө жакын туугандары менен чогуу тамак ичип, кыргыздын келин алуу аземи бүтчү.

Кокустан куда түшүп жүрүп, ала турган кыздын болочок күйөөсү өлүп калса, анда ал кызга кара кийгизип, чачын өрдүрбөй жайдырып, бетин тырматып, ал кызды «**өлүү кыз**» деп аташып, андай кыздарды жарды, кембагалдардын балдарына аялдыкка беришкен. Ал эми, тескерисинче, кудалап жүргөн, күйөөгө тие турган кыз өлүп калса, кызга тиешелүү буюмдарын күйөө балага беришкен. Мындай жигиттерди «**кара жолтой**» же «**жолсуз**» деп аташкан.

Эгер ата-энелери жок кыз-жигиттер өз ара бири-бирин алам, тием дешсе, эң катуу антташкан шерттин белгиси катары

бири-бирине жоолукка түйүп ок беришкен. Муну кыргыздар «**ок түйүп берүү**» деп аташкан.

Кыргыз эли эзелтен жоокер эл болгондуктан, чоң салгылаштарда жаанын огун жеген жарадар адамдар болуп калса, андай учурларда такыр күйөөгө тийбеген, эч бир эркек менен төшөккө жатпаган кызды таап алып келишип, ок жеген жоокердин үстүнөн аттаттырышканда огу түшүп айыгышкан. Мындай учурду «**ок аттоо**» деп аташкан.

Ал эми орто жашаган үй-бүлөдө бойго жеткен келиндерибиз өз көңүлдөрүнө жаккан жигиттер менен түнкүсүн жолугушкучу келсе, ал жаштарыбыз кездешүү убактарын эч кимге билгизбей жасаган. Мындай учурларга, келиндин күйөөсү өзүнөн бир топ жаш улуу болгон жагдайлар кирет. Андай кыз-келиндер күндүзү бир аппак жоолукту боз үйдүн туурдугунун көлөкө жак бетине бакан менен жайып коюшаар эле. Ыраактан, 2–3 чакырым жерден караңгы көлөкөдө жоолук аппак болуп көрүнүп, алыстан байкаган кишиге даана билинер эле. Демек, кыз болобу, келин болобу, өзүнүн көңүлдөшүнө: «**Кечинде бошмун, же болжол-кон жерден жолугалы**» деген белги болуп келген. Мындай белгини кыргыздар «**ак жоолук**» деп аташчу. Мындай учурларда кокустан жол жүрүп келе жаткан адамдар тобу болобу, же кербен баштап бара жаткан топ болобу, ыраактан боз үйдүн көлөкөсүндөгү ак жоолукту байкап калышса, анда алар «жаштарга тоскоолдук кылбайлы» деген ниетте ал жерге түнөккө кайрылышчу эмес.

Кыргыздарда, эгерде кокустан күйөөлөрү өлсө, келинчектери сөзсүз кошок кошуп сөөктү узатышчу. Ал эми тескерисинче, ооруп же дагы бир себептер менен келинчегин өлүп калса, улуу кишилер жаш күйөөсүн тыйып, «**катып өлсө кайгырба, кайра төшөк жаңырат**» дешип, эркектерге кайрат-көңүл сөздөрүн айтышып, ал тургай кошок да айттырышкан эмес. Кыргыздарда эркектерден жалгыз гана, жаш келинчегин өлүп калганда, 1840-жылы Туяна деген келинге күйөөсү кошок кошуп сөөктү узатканы эл арасында айтылып калган. Ошол кошоктон үзүндү:

жети атасын атап бергенде, аларды кабыл алыш үчүн кудаларга атайы өргөө тигишип, конок катары тосушкан. Муну кыргыздар **«өргөө көтөрөөр»** деп аташчу. Куданы кыргыздар ар кайсы жерде, 2–3 күндөн 5–6 күнгө чейин жакын туугандары менен тосушуп, ар кандай каада-салт боюнча оюн-тамашалар ойнотулган.

Жаңы кудалар кабыл алынгандан кийин болочок күйөө баланы кудалашкан кызга кошуп, айылдагы жаштар өзүнчө тигилген **«үй жаны»** деп аталган обочо боз үйгө кабыл алынып, кеч болобу, күндүз болобу, кыз-күйөө тараптагы жаштар өзүнчө оюн-шоок өткөрүшчү. Ар бир жигит чыгып ырдаарда, кыз тараптан атайы учу түйүлгөн жоолук менен күйөө баланы жонго бир чаап туруп, анан жаштар арасында ырын ырдашчу. Күйөө бала унчукпастан, канча киши чыгып ырдаса да жылмайып туруп берчү. Мындай тамашаны **«кыз ойнотоор»** деп аташып, буга дагы **«өргө көтөрөөр»** ырымы менен мал алышкан.

Кызды узатаар түнү кыз-күйөөнү обочо тигилген атайы боз үйгө жаткырышып, кыз даражасын билиш үчүн төшөк текшерешкен. Кокустан кыз даражасы жок болуп калса, анда тескерисинче, кыздын ата-энеси төөдөн баштап тогуздап мал менен айып тартышкан. Эгерде кыз даражасы болсо, анда кыздын жеңелери келип, **«сүйүнчү»** деп жарыялашып, кыздын жакындары – жеңелери, энеси кошок түрүндө ыр менен ыйлашып, кызды аябай мактап узатышкан. Мындай той аземин **«кыз узатаар»** деп аташкан. Кыз узаардан бир күн мурун мал баккан малчыларына жеңелеринин коштоосу менен барып, малдарын аман асырап бергендери үчүн аларга ыраазычылыгын билдиришип, тамак беришкен. Муну кыргыздар **«жылкычы шыбага»** деп аташкан.

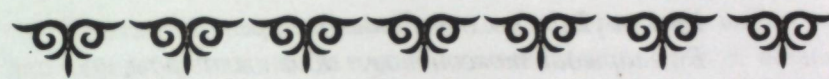
Кыз узаарда энеси себи үчүн жасалган буюмдарды: ар кандай кештелердин ичинен туш кийиз, жууркан, жүк жапкыч саймасы менен, көшөгө, эшик парда, кийим жапкыч, аркага коёр көпчүк, чыканак жаздык, ала кийиз, колго жасалган терме чадар (жер шырдак), чылапчын жана жыгач идиштерден өйдө берилчү. Той күнү аяктаарда бала тарап кыздын

энесине бир кой жетелеп келип, бир чоң баштыкка толтура салынган дагы бир койдун ич эти менен кошо чоң баштыктын үстүнө колго токулган килемди жаап, кыздын энесине арнап беришчү. Муну кыргыздар **«кайнене чыкпас»** деп аташчу. Каптын ичинде бышырылган бир койдун толук жиликтери, быжы, майга куюлган өпкө, жеңе сиңдилери үчүн тогуз шакек, энесине эки алтын сөйкө, 2 күмүш билерик салынган болот. Чоң баштыктын оозун ачканда ошол эттен баштап, жыйнаган буюмдарга чейин көргөзүп, **«баштык ачуу»** деп атап, көрүндүгүн кыз тараптан алышкан.

Кыз узаарда башына калак-элечек кийгизишип, бетине шөкүлө жаап, кыздын бара турган жери жакын болсо жеңелери коштоп алып жөнөшөт. Ушул убакта кыздын үйү аңгырап бош калып атса, жигит тараптын башына баш кошулуп, келин келет деп тойго даярдана башташат. Кыздын жеңелери үчүн булар дагы бир үй тигишип, **жалчиман (жалчиман – нан, сары майы менен кошо)** кылып, коңшу аялдар менен кошо күтүп турган болот. Келинди жаңыдан алып келгенден кийин, келин үйгө бетин эки колу менен басып кирет. Келинди кайненеси жалчиман менен оозандырып, бетине май сүйкөп, «майлуу, сүттүү бол, каалаган тилегиңе жет, астыңды мал, артыңдан бала ээрчисин» деп каалоо-тилегин айтып, шөкүлөнүн пардасын аччу. Муну **«келин баш баккан»** дешчү. Андан кийин кайненеси келинди колдон алып, ашкананын жогору жагын дагы тартылуу көшөгөгө жетелеп кирип, келинди отургузуп этегин туз, күрүч менен бастырып: «Таш түшкөн жерде оор, ушул жерден өнүгүп-өсүп, бактап-шактап отуруп кал» – дешчү. Жеңелери болсо алып келген чоң баштыкты ачып көрсөтүп, келиндин кайын тараптарынан алып келген арноо буюмдарын таратып берчү. Ушул расмилер бүткөндөн кийин айылдын келин көрүү расими башталып, келин көшөгөнүн артында 9 күн отурчу.

Айылдагыларга жана ыраактагы туугандарга ушул тогуз күндүн ичинде кабар барып, келинди баарысы ыраак жактан бери келип көрүп бүтүштү деп, анан келинди **«отко киргизүү»** аземи башталчу. Ал күнү келин сырттан отун алып келип, боз

*Кара айгыр найман, кыпчак – деп,
Кайтараардан уялам.
Катынын кошуп ыйлайт – деп,
Калктан жасаман уялам.
Тору айгыр, найман, кыпчак – деп,
Толгон элден уялам.
Керкашка найман, кыпчак – деп,
Келген элден уялам.
Чогуу жашап баштай элек деп,
Чогулган элден уялам.
Балалуу боло элек – деп,
Баарлашкандардан уялам.
Туяна жаным таптадың,
Турмушумду неге сыздаттың.
Туяна жаным туйлаттың,
Турмушумду неге сыздаттың.
Туяна жаным туяк калтырбай,
Туурдугумду сыйрып кыйнаттың.
Туянам кеттиң дүйнөдөн,
Туйлап жалгыз мен калдым.
Туянам туяк калтырбай,
Таянычы жок мен калдым...*

Х БАП

КЫРГЫЗДАРДЫН АШ БЕРҮҮ САЛТЫ

Кыргыздарда аш-той берүү эң эски, байыркы замандан бери келе жатат. Уруу бийлери, хандар, бектер, бай-манаптар кедей-жардыны эзип, алардан пайдаланып байлык чогултуп, ал байлыктардын эсебинен аш-той берүү улуттук салтка айланып калган. Аш-той берүүнүн негизги максаттары – баланча кара мал союлду, мынчалаган бозо, кымыз ичилди деп урууларга мактанышып, өз байлыктарын даңазалоо болгон. Кыргызда аш-той берүү аземи качан, кайсыл мезгилден баштап жандандырылган салт катары тарыхка кирип, качан калыптанып калганына эч ким так жооп бере албайт. Тарыхта мындан бир нече миндеген жыл мурун жер жүзүнүн далайын алган гүн калкынын падышасы Уузхан (Өгүзхан) той бергени маалым. Эң байыртан, хан-феодал, манаптардын эски заманынан баштап, 1917-жылга чейин аш-той берилип, кийин жалпы улуттук салтка айланган. Азыр болсо колунда бары деле, жогу деле бири-бирине намыстанышып, «коёнду камыш, кыргызды намыс өлтүрөт» дегендей, күз башталгандан жазга чейин аш-тойдон башың чыкпайт.

...Эми ошол айтылуу Уузхандын (Өгүзхандын) той бергени тууралуу эл оозунан алынганы мындай: «Уулдарым жана элим, мен аман-эсен жоо сапарынан кайттым» – деп, ал той каражаттарын даярдап, бир сарай салдыртат. Бүткүл жыгачтарынын башына алтын орнотот. Андан сырткары сарайды кооздоп: лагыл, жакут, зумрат, фируза, мрамор, агат жана башка таштарды чапталтырат. Ошол кооздолгон сарай тууралуу төмөнкүдөй ыр саптары бар:

*Бир үй тикти алтындан ал шаар яр,
Тогуз жүз жылкы, тогуз миң кой өлтүрттү.
Тогузуна арак, токсонуна кымыз толтуртту,*

*Ким ол үй фалак оюнун кылдыңар.
Булгаарыдан токсон тогуз абиз кылдырды,
Барча нөөкерлерди чакыртып келтиртти.*

Бул жерде кыргыздын байыркы диалектикасы менен айтылганы даана билинип турат. Жогоруда, кыргызда байыртан эле тогуздап иш жүргүзүү расмийи бар экени көрүнүп турат. Кийин, бир нече миндеген жылдардан соң Көкөтөйгө аш бергенде анын баш байгесинин эсебин ырчылар төмөнкүдөй ырдаган:

*Сан сарыча төө саят,
Калыдан килем жаптырып,
Шурудан буйла таптырып,
Ойроттон тандап он сулуу,
Кызды тандап да саят,
Сан кулундуу бээ саят,
Кырк кызыл куйрук нар саят,
Ал байгени аз десе,
Кытайдан тандап кырк сулуу,
Кызды тандап да саят...*

Мында байгеге бөлөк улуттардын кыздарын сайгандыгы да көрүнүп турат. Ал эми санжыранын үчүнчү этабы Долон бийден баштап, манап Таштанбек Атаке уулунун ашына чейинки эки ортодо аштар кандай берилгендиги маалым эмес. Ал эми Эсенгул байдын ашын берээрде жерди казып, чоң үй кылып, асты-үстү тегерегин бышкан кирпич менен каптап, шак кайнатып, ичин толтуруп, күнүнө беш казан шакты үстүнө куюп, жаңыртып турасың деп, анын жанына бир үйүрлүү кулун багып турууга киши калтырып, балдары жайлоого көчүп кетишкен. Күзүндө жайлоодон түшүп аш бергенде, баягы бозодон бир кеседен ичкен киши четинен жыгылып турган. Жалаң гана бозо даярдаганы мынчалык аракет менен болгонуна караганда, анын ашына кеткен башка чыгымы кедей-кембагалдарга канчалык чоң зыян келтиргендигинде эч шек жок.

Таштанбектин ашында байгеге баланча киши сайылган деп бардыгына жете эл оозунда келе жаткан сөздүн аныгы мындайча болгон. Таштанбек Атаке уулу манап болгон, кедей-кембагалдарды эзүүчүлөрдүн бири. Ал 1834-жылы өлгөндө, атасы менен бир тууганынын баласы Карабектин хан Жантайы (Шабдандын атасы) кырк жашта болуп, бүткүл сарбагыш уруусу кыргызда Ормондон соң биринчи феодалдан саналып, зулумдук атагы чыгып калган кезинде баягы хан феодал бийлик манаптын кыла келген кесиби үчүн бүткүл өзүнө караган элин бир жерге кондуруп, элден ылоо жыйдырып, кедей-жалчы кулдарга нечен күнү отун ташытып камынып, ашка казак, кыргызды, өзбектердин бегин сарбоздору менен кошо конокко чакырган. Кедейлерден жыйдырып, союлган малдын эсеби жок болгон. Күрүч менен чайды Кулжадан төөлөргө жүктөтүп алып келишип, өрүк, мейиз, алма ж.б. түштүк жемиштерин Анжияндан алдыртып келген. Кыз-келин, аялдар үчүн өзүнчө тамаша уюштуруп, алардын байгеси башкача болгон. Байгеге малдын үстүнө кошуп киши саямын деп, Жантай элди чакырып, жантай уругу төрт киши, тастар төрт киши, молодой-чечей төрт киши, асык-моңолдор төрт киши, баарысы 20 киши болсун, калган кишилерди тынайдын кулдарынан аламын деп, тиги айтылган кишилерден 20 кишини четтен кармап алып, кишилер жетпей калганда калың кемегеде эт бышырып жаткан кишилерден он кишини (мунун бешөө калмактар болгон) айдап барышып сайган. Жалпысынан, байгеге сайылган адамдардын саны 65ке жеткен, алардан кайра кайтып келген элдер Чүй районунда, Кашкелең айылында туруп калышат. Сарбагыш уруусунан бир адам саяктарга кеткен. Кеминдеги Бейшеке кыштагынын **өсүк уругунан Назаров Дүйшө Таласка кеткен.** Таластагы сарбагыштар ошондон тараган.

Эсенгул бий сегиз катын алып, алардын биринен туулган Ниязбек бий (Ормон хандын атасы) Ысык-Көлдө өлгөндө, кыштын күнү анын сөөгүн сегиз уулу сегиз күн кыдырып, кышында кайтаруучу койдуруп, жазында бел ачылганда күнгөйдөн алып келип, сөөгүн Чоң-Кеминдин талаасы **Кашка Жолбактынын** оюна койгон. Көрүн казганда **Ак-Бекеттен**

(Атаке) өзбек усталарын алдыртып келип, кендигин 8 канат үйдөй кылып, таманына жана капталына тегерете бышкан кыштан каптап коюп, сөөгүн булгаарыга салып, алдына ак төшөп койгон. Эл жайлоого чыкпастан, жайында коргон сала баштап, коргонун төрт бурчтуу кылып, бышкан кыштан салдырган. Ар бир бурчун төрттөн баласы ээлеп (эки аялынан он алты, бир аялынан он жети баласы болгон), салдырган коргондун кендиги жарым гектар жер болуп, бийиктиги **эки жарым кез** (бир кез жарым кулач), эни бир кез болгон. Жайлоого чыкпаган элдин баары, кедей-кембагалдар улоо союш, отун алышты бүт мойнуна алган. Ал Ниязбектин коргону салынып бүткөндө казак, кыргыз бай-манаптары катышып, ат чабыш болгон. Аттын сүрөөсүн Чоң-Кеминдин тескей жагы Орто-Кайындынын оозундагы Кара-Дөбөгө сайып, атты Чоң-Кеминдин суусун кечирип, кашка жолду ашырып, Кичи-Кеминдин суусунан Чүйгө куйган жеринин ошол кезде Каштек кыштагынын күн батышы Атайке кыштагынын (азыркы Кең-Булуңдун) тушунан коё бергенде, чыгып келген ат Ормондун бир тууганы Бердикожонун жаңыдан бычылган Кулкашкасы болгон. Кулкашка артында келе жаткан аттан бир чакырым алдыда келген. Марага жеткенде, жаңы бычылган бышты Кулкашканын эки такымы тең туягына чейин кан менен жуулуп калган. Мунун байгесине канча жылкы алганы белгисиз боюнча калган.

Ал эми Ниязбектин ашы болгондо чыгып келген така байгесине жүз жылкы алат. Ошол эле Ниязбектин баласы Чоконун чоң атасы Ырыскулбектин ашын бергенде кедейлер төрт күн конок алышып, чапкан күлүктөр Кочкордон кырк чоронун күмбөзүнөн чыгып, Кескен-Таш, Топурак-Бел, Көтмалды, Коңур-Өлөңгө келип, болжол менен 100 чакырым жол басып, байгесине 100 жылкы, 500 кой алган.

1868–1870-жылдар арасында Кочкордо манап Абайылда уулу Төрөгелдинин ашында ат чабылганда, Ормондун баласы Үмөталынын аты алдыга чыгып келе жаткан. Анан эле орто жолдон абыла уругунун манабы Рай уулу Боромбай жолдон ат кошуп: «Менин атым чыкты» – деп баш байгени тартып ал-

ган. Себеби бир тентектик кылганы үчүн Үмөталы аны аябай сабап, ал Жантайдын уулу Шабдандын айылына көчүп кеткен эле. Бул ат чабыш Соң-Көлдүн чатында, суунун сол жагынан баштап айланта айыл тигилген көлдүн түндүк жагына чейин болжол менен 80 км.ге чабылып, баш байгеге 80 жылкы коюлган. Ошентип, Боромбай Үмөталыдан ушундай жол менен өчүп алган.

1883-жылы Ысык-Көлдүн түндүгүндө саяк манабы Ырысмендинин ашы берилген. Келген коноктор үчүн 800 боз үй тигилген. Аттарды чабаарга жакын калганда, бугу уруусунан Абылай деген манаптын кичи катынынан Жаныбек сынчы солторлдун манабы Байтиктин Керкашкасын көрүп: «Бул атты чаптырбагыла, тулпардын турган жеринен туулган экен, баары бир биринчи орунда келет» деген экен. Кийин күлүктөр чабылып, орто жерге келгенде бир күлүк атты кошуп, айдап жибершет. Бирок Керкашка баары бир ал күлүк атты да жолдон басып өтүп, марага биринчи келген. Байгесине 100 жылкы, 50 уй алган.

Ошол эле жылдары казактарда бир чоң ат чабыш болуп, ушул эле Жаныбек сынчы мындай деген: «Бул чоң күлүк ат байтал бээден туулуптур, жаңыдан биринчи тууган үчүн сүтү аз, кунары жок болуп, бул күлүк кулун кезинде бетеге жеп чоңойгон экен. Ошондуктан, күлүккө чапканда такыр жер менен чаап, бетегеге жакын жолотпогула. Эгер бетегеге жакын же бетегенин үстү менен чапсаңар, бетегенин жыты мурдуна уруп, күлүк бетеге жегиси келип, алаксып калат, анда эле калган күлүктөр ашып кетет» деген. Сүрөөчү Жаныбектин сөзүн угуп: «Ушундай дагы сөз болобу» – деп, көңүлү кош бастырып кетет. Кийин күлүктөр чабышка түшкөндө, биринчи келе жаткан чоң күлүк бетегенин үстү менен чаап, күлүктүгү сээлдей токтоп бетеге оттогондо, артынан келе жаткан күлүк андан ашып кеткен. Ошондо текеберленген сүрөөчү Жаныбектин сөзүн эстеп, күлүктү кайра кургак жер менен айдайт. Бир топ убакыттан кийин чоң күлүк астыга кеткен күлүктөрдү кубалап жетип, марага биринчи келген экен. Байгесине казактардан 200 жылкы, 50 уй, 30 төө алышкан.

1882-жылы бугу манабы Мураталынын ашын Каркыра жайлоосунда өткөрүшөт. Ашка казак, кыргыздар бүт чогулат. Күлүктөрдү Түптүн суусу Ысык-Көлгө куя бериш жерден башташат. Ошондо кыргыз манаптары Жаныбек сынчыга тымызын сынагып, «кимдин күлүгү мурун келет?» дешкенде, Жаныбек сынчы саяктардан Кенжебай манаптын Ачатору деген аты биринчи келет, ал эми Тилекматтын уулу Чыныбайдын жээрдеси экинчи келет деген. Кийин күлүктөр чабылганда Жаныбек айткандай болуп, Ачатору биринчи келип, баш байгесине 1000 жылкы алып, 900 жүз жылкыны бугу менен саяктарга таратып берген. Бул ашта бугу менен саяктардын коопсуз-дашкандарынын себеби, баш байгени солто менен казактарга тарттырып жибербеш үчүн кылган аракетин эле.

1886-жылы 5-мартта Канай уулу Байтик өлгөндө, анын баласы Байсал аттуу-баштуу солто уругунан бай-манаптарды, аксакалдарды чакырып кеңеш сурап, ал жыйынга 3 бээ, 40 кой сойдурган. Суусамыр жайлоосунан Байтиктин Керкашкасын алдыртып, жайлоодон семиз келген тулпарын көрүп, Шергазы деген саяпкерди алдырткан. Ошондо Байсал жалпы элдин көзүнчө: «Баатыр Байтик атама аш берем, бул Керкашка айбан да болсо дайыма атам менен бирге эле, бир айдын ичинде тулпарды этинен түшүрүп, ат чабышка даярдайсың, намысты алып берсең ишке жарадың, болбосо башың кул, малың талоонго алынат» – деп, Шергазы кетээрде дагы бир атты Керкашкага кошуп берген. Шергазы үйүнө келээри менен бир күндө Керкашкадан экиден тер алып, таптоого киришет. Аш болоорго жакын калганда Бишкектин күн батыш тарабынын алдына 2 миң түтүн ашканага деп 3 миң түтүн боз үйдү конокторго тиктире баштап, тойдун алдына даярдык көрө башташат. Бишкектеги самоорчулар бүт көчүп барган. Аркалык кыргыздар бүт келген. Түндүгү чыгыш Алма-Атадан баштап, батышы Олуя-Атага чейинки кыргыз, казактар бүт чакырылып, жалпы коноктордун саны 40 миңден ашкан. Аш башталгыча алды 3 күн конок болушкан. Ат чабылаарга эки күн калганда Байсал бир киши жиберип: «Керкашканы көрүп кел» дептир. Анын жиберген кишиси Шергазыга келип, Керкаш-

каны көрүп: «Чөйчөгү ошол эле бойдон экен» – деп Байсалга айтып барган. Байсал Таластан келген Буурул деген аттын саяпкерин кошо ээрчитип барып, Керкашканы сынагытат. Ал саяпкер: «Бул күлүгүңүз этинен кете элек экен, баш байге меники болот» деген.

Ошондо Байсал Шергазыга: «Бул ат жарабай калыптыр, аш тараган соң сени менен кебим бар» – деп кекээр сүйлөп, саяпкер менен кошо бастырып кетет.

Байсал үйүнө келгенден кийин аркы-беркини көп ойлоп, бир кишисин Шергазыга жиберип, Керкашкасын сурагытат. Шергазы болсо ал кишиге: «Аш бүткүчө, сүйлөшкөн боюнча Керкашка меники, байгени ала албасам башым сеники» – деп таптаган атын бербей коёт. Көрсө, Шергазы күлүктөн күндө экиден тер алып, чабаарга аз күн калганда аны камыштын шабырлуу кара суусуна кармап, кийин көк бедеге агытып, ич майын калтырбастан сыртына тарттырып койгон экен. Керкашка атынан үмүтүн үзгөн Байсал Таластан келген күлүк Буурул аттын саяпкерин баштагыдан артык көрүп, ардактап калат. Шергазы ошондо бир жаш баланы жаман кийинтип: «Таластан келген саяпкер эмне дейт угуп кел» – деп жиберет. Ал боз бала дүлөй сыяктуу эч нерсени укпай болуп ылдый карап, саяпкер жаткан үйгө от жагымыш болуп, сөздөрүнүн баарын тыңшай берет.

Байсал адегенде Буурул аттын саяпкеринен сураганда, эч нерсе айтпай коёт. Качан Байсал баш болуп жолдоштору 2–3 жолу суранганда, ал саяпкер: «Болуптур, эми үйгө киши кирбесин, үйдүн сыртын карап келгиле, бул бала болсо дүлөй экен» – деп, Керкашканын кемчиликтерин айта баштаган: «Кызыталак Шергазы анык саяпкер экен, эч бир саяпкер бир айдын ичинде ыраңга семирген ат түгүл, бедеге байланган атты да тапка келтире албайт, аттын эч бир жеринде кемчилик жок, аттын умасында азыноолак бычак сыртындай май калган экен» – дептир. Анда Байсалдын жолдоштору сурап: «Эми ат чабышка 3–4 күн калды, муну кантип кетирсе болот?» – деп сурашканда, бала отун алып келимиш болуп сыртка чыгып, бир жолу отун алып келип, кайра боз үйдөн чыккан

боюнча жок болот. Ал боз бала уккан сөздөрүн дароо келип Шергазыга айтат. Ошондо Шергазы: «Ээ, кудай мени урганда, ушуну байкабай калган экемин» – деп өз башын өзү муштагылайт. Ошол замат Шергазы сыртка чыгып, Керкашканын умасын кармаса, бычак сыртындай май калган экен. Керкашканы ошол замат Кара-Сууну көздөй жетелеп жөнөйт. Шергазы Кара-Сууга жетээри менен Чүйдүн суусун толорсуктан өйдө кечирип, намаз бешимден намаз куптанга чейин (саат 1ден 7ге чейин) атты сууга кармаган. Алты саат сууда кармалган Керкашка титирей баштаганда, бедеге чала тоют кылып, таң аткыча атты таң ашырып койгон. Күлүк чабаарда Байсал Таластан келген саяпкер менен келип, Керкашканын умасын караса майы тартылып, эч нерсе калбай калган болот. Ошондо саяпкер Байсалга кайрылып, кечөө көргөн көзүнө ишенбей, кайра Шергазыдан сурап: «Умадагы бычак сыртындай майды кантип бир күндүн ичинде жок кылдың?» – деп Шергазыдан сураган экен. Шергазы болсо: «Ат чабыш бүткөндө айтам» – деп жооп берет. Ошону менен Байсал саяпкер экөө кайра келе жатканда, саяпкер: «Бул саяпкериңиз Шергазы ат чабышка келген саяпкерлерди алдаган экен, сиздин Керкашкаңыз биринчи келет» – дейт.

Айткандай, кийин ат чабыштын сүрөөсү Ак-Чийге келгенде, башка аттар Кара-Суудан кечип өтсө, 60 күлүктүн артында келаткан Керкашка секирип өткөн. Күзөкүнүн кысыгына келгенде Керкашка 20 аттын артында болгон, марага 7–8 чакырым калганда 6 аттын артында болгон, ошентип, улам марага жакындаган сайын зымырык куштай учуп отуруп, марага жеткенде алдыдагы аттар бир чакырым артта калышып, Керкашканын оозунан ак көбүк менен кан аралаш чыгып, биринчи келет. Баш байгеге 100 төө, 1000 кой, 50 жылкы сайылган болот. Байгедеги малдардын баары элден, кедей-кембагалдардан чогулган эле.

1889-жылы күзүндө Түптө Белектин Бирназар баласынан Алыбай, анын баласы Солтонкулдун ашын Кең-Суунун талаасында, 1000 боз үй тигип өткөрүшөт. Ал ашта Алматы, Жаркент, солто, саяк, сарбагыш, чериктерди чакырышкан. Ат чабыштын сүрөөсү Түпкө жакын Акташ деген жер болуп, атты

Көкө Кулусунду карай айдап барып, Көлдүн жээгине жакын Сардөбө деген жерден коё беришкен. 300 күлүктүн ичинен Тилекматтын баласы Чыныбайдын күлүгү биринчи келген. Баш байгеге 900 жылкы алган, артта калган аттар 25 күлүккө чейин байге алышып, эң акыркы күлүк бир жылкы, 10 кой алган. Бул өткөрүлгөн ашта Көлдүн киши башына 3 кой, 1 серке, кээ бир орто байлуу адамдардан бирден жылкы кошо чогултулган.

1898-жылы күзүндө Чоң-Кеминде Чолпонбай деген байдын ашы берилип, 500 үй 3 күнгө конок алып, 15 атка чейин байге сайып, сүрөөнү Жолулактын Кичи-Кемин жак оозу кылып, аттарды Карабүргөн Атайкенин (Кең-Булуң) түндүк жактушу Чүй суусунун оң жагын бойлото коё берген. Баш байгени Чагатайдын Күнтууган баласынан Кунантору аты чыгып келип, киши башынан 2–3 сомдон 500 сом чогултулган болот. Бул ашка белгилүү тарыхчы Белек Солтоноев өзү катышып күбө болгон.

1890-жылы октябрь айынын аягында Токмок шаарынын алкымында Кызыл-Туу деген жерде атактуу манап Сооронбай Кудаяр уулунун ашы берилип, келген коноктор үчүн эки миң боз үй, ашкана үчүн бир жарым миң боз үй тигилген. 35 миңден ашык киши конок болгон. 1908-жылы Суусамырдагы манап, боркелик уругунан Калча уулу Райымбектин ашы берилип, той Төржайлык деген жерде өткөрүлөт. Аттар 50 чакырым жерге айдалат, бийик тоолуу болгондуктан, жолдон 5 күлүк ат жинигип өлөт. Жалпы бир жарым миң боз үй тигилип, 25 миндей конок кабыл алынган.

1912-жылы Шабдан Жантай уулу өлгөндө кабар ар тарапка берилип, Алматы, Нарын, Каракол, Жумгал, Пишпек, Кара-Балтадан бери коноктор кабыл алынып, жалпы кишинин саны жети миңден ашкан. Өлүктө 350 жылкы союлган, 2500 сом, 9 жакшы ээр-токум жабдыгы менен, 20 ичик, 20 кымкап, 80 бейкасам жана 500 сомдун кездемеси молдолорго жана элге таратылган. Келген элдин аягы улам кезек менен куран окутуп жатып, сөөк коюлгандан кийин төрт күндөн кийин үзүлгөн.

Кийинки жылы 7-октябрда ашы берилип, конокторго казак, кыргыз, дунган, орус, уйгур жана бир жүз казак-орус аскер

адамы келип, жалпы коноктордун саны 50 миңден ашып, берилген аш бир жумага созулган. Биринчи кемегеге ат чабылган, анан кунан чабыш болуп, акырында ыраакка ат чабыш болгон. Ашкана үчүн эле 1500 боз үй тигилип, тигилген боз үй Чоң-Кеминдин оозунан Боролдойго жеткен. Коноктор үчүн 10 миң кой, 2 миң жылкы союлган, кедейлерден жалпы чыгымы үчүн деп түтүн башына 15 сомдон чогултушкан. Чабылган аттарды Токмоктун тушуна түнөтүп, эртеси коё берген. Ат чабышта баш байгеге солто уругунан күнтуу элинин чаар аты чыгып, беш миң сом алган. Экинчи болуп, жумгалдык саяк Бекболот дегендин Нарынбаш деген кызыл аты чыгып келип, 25 атка чейин байге алышып, акыркысына 50 сом берилген. Күлүктөрдүн ичинен 11 күлүккө чейин кыргыз аттары келип, 12-күлүк Ташкенден келген ангылчан тукумунан Жакерия аты чыгып келген. 18-күлүк Атабектеги сарайчы орустун аты болуп, калганы кыргыз аттары болгон.

Ал эми Кокон хандыгынын тушунда кыргыздардын ичинен жалпысынан жетөөсүнө датка деген наам берилип, анын ичинен саяктын белгилүү манабы Медет датка өлгөндө ашына бир ай мурун туш-тарапка кабар берилет. Кашгар, Үрүмчү, Кулжа, Кызыл-Суу, Какшаал, Текес калмактарына, казак, өзбек туугандар чакырылган. Ат чабыштын эле байгесине миң жылкы, тогуз кундуз, бир боз үй жабдыгы менен, 90 атан төө, миң кой сайылган. Аш Кочкордун Кызыл-Дөбөсүндө өткөн. Көкөтөйдүн ашынан бери жалпы кыргыз ашынын көлөмдүү чыгымдарын эсептегенде, саяктардын Медет даткасынын ашы алдыңкы чоң аштардын жетисинин бирөө болуп эсептелет. Ат чабышка Ат-Башыдагы черик элинин Сейит уругунан Алатуяк аттуу күлүгү чыгып келип, 150 жылкы алган.

Чериктердин баатыры Ажыбек өлгөндө, анын ашын Ак-Сай өрөөнүндө, Чатыр-Көлдүн жанындагы түздүктө Торугарттын батыш жагында өткөрүшүп, Кашгар, Кулжа, Үрүмчү, Какшаал, Алай, Фергана өрөөнүнөн кыргыздарды, Тоолуу Бадахшандан кесек, тейит урууларын, ал эми кыргыздардан бугулардан башкасын бүт чакырттырган. Конокторду тосууда Чатыр-Көлдү айланта 2500 боз үй тигилген. Кыргыз урууларындагы аш

берүүнү салыштырсак, саяктардын Медет даткасынын ашынан кийин эле, ушул Ажыбек баатырдын ашы болгон.

Негизинен, аш-той өткөрүү салты кыргыздардын гана уруулары аркылуу бири-бирине байлыктарын көрсөтүү максатында куру намыс менен өткөрүлүп келген. Аш-тойлор кыргыздарда дайыма күз айларында өтүп, ал тургай азыр дагы эл арасында модага айланган. Аш-тойлордун өткөрүлүш чыгымдары боюнча кийин Советтер Союзу пайда болгон мезгилден тарта гана дүркүрөгөн аш-тойлорду өткөрүү салты мурункудай болбой, басандай түшкөн. Эгер элибиз ушул аш-тойлорду белгилүү мерчемде үнөмдөп өткөрүшсө, аз да болсо экономикабыз бир аз көтөрүлөөрүндө шек жок.

курундын мүйүзү түшүп, мурдагы кебетесине окшош-погону үчүн **жалган куран** деп атап келишкен.

2. Чын куранда бала көтөрүлүп калган үчүн ал маалды чын куран деп аташкан.
3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугунун ургаачысын марал дейт.
4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада төлдөйт, ошондуктан кулжа айы дейт.
5. Теке бештин айынын 20сынан озгону 30уна чейин созулат. Теке бийик зоого чыгып, аба ырайын аныктап, үйүргө кошулаарын аныктайт. Эгер эрте үйүргө кошулса, улактары эрте туулуп, жүнү суюк, териси жука жаныбар болгондуктан, бийик тоонун суугуна туруштук бере албай улактары өлүп калат. Ошондуктан кайберендерден эң кеч үйүргө кошулган жаныбарлар эчки, теке болот.
6. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында баш оогон жакка кетип, кезип жүрөт, ушул себептен баш оона дешкен.
7. Аяк оонада бугунун аягы тынбай маралга жүгүргөн чагы болот, ошондуктан аяк оона деп аталып калган.
8. Тогуздун айы. Байыртан кыргыз эли бирөөгө ызаттап мал берсе, күзүндө мал семиз кезинде алып барышкан. Маселен, тогуз атка байге саюу, кун жана кызга калың төлөгөндө тогуздап мал төлөп келишкен, ханга тогуздап мал тартуу менен баруу («хан тартуусу тогуздап» деген макал ошондон калган), же илгерки байбичелер элечегин тогуздун айында тогуз кабат же жетинин айында жети кабат кылып ороону ошол айдын атына жараша болгон.
9. Жетинин айы. Жети атасын билүү, жети кылым өткөндө жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып, жети атасын сүрүштүрүп кыз беришкен.
10. Бештин айы. Бешенең бештен деп беш санатты артыгыраак көргөн, ошол үчүн бештин айы деп аташкан.

11. Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак тартуу расими сакталган, ошондуктан үчтүн айы деп аталган.

12. Бирдин айы. «Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Так сандагы 1,3,5,7,9, сандарды алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Ал эми жуп сандарды 2,4,6,8,10 сандарды айга кошпогону, байыркы кыргыздар жуп эсептин жолу туюк, алым эсептин жолу ачык, пайдалуу деп ырымдашып так сандарды киргизген. Жуп санда байыркы ата-бабаларыбыз алыскы жолго чыккан эмес, жол болбойт дешчү, ошондуктан, дайыма айдын так санында жолуң болот, барган жерден олжолуу кайтасың дешип жолго чыгышкан.

«Ай кароолосо аягыңды тос, жут болбой мал тезинен сүт берет. Күн кароолосо күрөгүңдү тос, кар жаап кысымчылык болот». Эртең менен күн кызарып чыкса, элиңди жоо чапкандай күйүн, кечинде кызарып батса, аялың эркек бала туугандай сүйүн» дешкен.

ХІ БАП

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗДАРДЫН КҮН, АЙ ЭСЕБИ

Илгери саат болбогондуктан, ата-бабаларыбыз күн-түн ичиндеги мезгилди болжоп, ар кандай турмуштагы колдонулуучу маал аттарын убакытка колдонуп атап келишкен. Бул мезгил болжол менен алып караганда, жаңыдан ислам динин кабыл алган убакка туш келип, жашоодо колдонулган беш маал окуган намаздын аттарын кошо аташып, ал маалдарды 34кө бөлүп, төмөнкү аттар менен аташкан. Ар бир маалдын аталыш ат убактыларын болжол менен 40тан 45 мүнөткө чейин бөлүшкөн. Алсак:

1. Таң каракчы (бул «саратан тамыз» жайдын күнүндө болжол менен таңкы саат 4-00дө, кышкы чилдеде саат 6-00дө башталат).
2. Таң дүпөйүл (бул «таң каракчы» менен «таң куланөөктүн» ортосу).
3. Таң куланөөк.
4. Таң кылаюу.
5. Таң аппак атуу.
6. Күн чыккан.
7. Күн тоо-тоонун башына тие баштаганы.
8. Күн көтөрүлгөн.
9. Күн текши тийген.
10. Шашке.
11. Улуу шашке.
12. Жалган түш.
13. Чак түш.
14. Түш кыя.
15. Түш оогон.
16. Сарт бешим.
17. Кыргыз бешим.

18. Ала көлөкө.
19. Намаз дигер.
20. Күн батаар.
21. Күн батканда намаз шам.
22. Бүүрүл киши таанышаар-таанышпас.
23. Эл аягы басыла.
24. Намаз куптан.
25. Тамак ичээр.
26. Тамакты текши ичкен.
27. Эл текши жатканда.
28. Уйкуга кирээрде.
29. Эл текши уйкуда.
30. Түн ортосуна жакын.
31. Түн ортосу.
32. Жылдыз толгон.
33. Түн ортосу оогондо.
34. Таңга жакын, зоор, насыбай атым, бээ саам» – деп, бир суткалык убакытты ушунча аталыштарга бөлүп келишкен.

Байыркы кыргыздар бир, эки, үч жана башка санды улантып жетиге чейин атап келип, ай эсебин билип, күн эсебин билбестен бир жылда 360 күн деп жалпысынан эсеп кылышкан. Күндү жетиге айрып (ишемби, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, жума), Ирандын күн эсептөөсүн кожо, жайчылар колдонуп элге жайылтышкан.

Кыргыздар жылды 12ге бөлүп, негизги алгач жашоосу аңчылык менен өткөндүктөн, кийиктердин аттарын коюп, жылдын башкы айын «жалган куран», «чын куран», «буту», «кулжа», «теке» деп, кайберендердин аттарынан башташкан.

1. Куран деп, кыргыздар эликтин текесин (эркегин) айтат. Жалган куран деп аталганынын себеби, бала жаңыдан түйүлгөндө бооз-кысыры экени арсар убак, ошол себептен «жалган куран» деп аташкан. Экинчи бир жагы, жазында курандын мүйүзү түшүп калат, ошондо мурун далай жолу көрүп жүргөн мергенчилер

- курундын мүйүзү түшүп, мурдагы кебетесине окшош-погону үчүн **жалган куран** деп атап келишкен.
2. Чын куранда бала көтөрүлүп калган үчүн ал маалды чын куран деп аташкан.
 3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык) дейт. Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп кезген чагы. Бугунун ургаачысын марал дейт.
 4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада төлдөйт, ошондуктан кулжа айы дейт.
 5. Теке бештин айынын 20сынан озгону 30уна чейин созулат. Теке бийик зоого чыгып, аба ырайын аныктап, үйүргө кошулаарын аныктайт. Эгер эрте үйүргө кошулса, улактары эрте туулуп, жүнү суюк, териси жука жаныбар болгондуктан, бийик тоонун суугуна туруштук бере албай улактары өлүп калат. Ошондуктан кайберендерден эң кеч үйүргө кошулган жаныбарлар эчки, теке болот.
 6. Бугу баш оонанын аягында, аяк оонанын башында баш оогон жакка кетип, кезип жүрөт, ушул себептен баш оона дешкен.
 7. Аяк оонада бугунун аягы тынбай маралга жүгүргөн чагы болот, ошондуктан аяк оона деп аталып калган.
 8. Тогуздун айы. Байыртан кыргыз эли бирөөгө ызаттап мал берсе, күзүндө мал семиз кезинде алып барышкан. Маселен, тогуз атка байге саюу, кун жана кызга калың төлөгөндө тогуздап мал төлөп келишкен, ханга тогуздап мал тартуу менен баруу («хан тартуусу тогуздап» деген макал ошондон калган), же илгерки байбичелер элечегин тогуздун айында тогуз кабат же жетинин айында жети кабат кылып ороону ошол айдын атына жараша болгон.
 9. Жетинин айы. Жети атасын билүү, жети кылым өткөндө жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып, жети атасын сүрүштүрүп кыз беришкен.
 10. Бештин айы. Бешенең бештен деп беш санатты артыгыраак көргөн, ошол үчүн бештин айы деп аташкан.

11. Үчтүн айы. Үчтөн кийин чүч деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак тартуу расими сакталган, ошондуктан үчтүн айы деп аталган.
12. Бирдин айы. «Туулмак бир, өлмөк бир, сөз бир» деген. Так сандагы 1,3,5,7,9, сандарды алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Ал эми жуп сандарды 2,4,6,8,10 сандарды айга кошпогону, байыркы кыргыздар жуп эсептин жолу туюк, алым эсептин жолу ачык, пайдалуу деп ырымдашып так сандарды киргизген. Жуп санда байыркы ата-бабаларыбыз алыскы жолго чыккан эмес, жол болбойт дешчү, ошондуктан, дайыма айдын так санында жолуң болот, барган жерден олжолуу кайтасың дешип жолго чыгышкан.

«Ай кароолосо аягыңды тос, жут болбой мал тезинен сүт берет. Күн кароолосо күрөгүңдү тос, кар жаап кысымчылык болот». Эртең менен күн кызарып чыкса, элинди жоо чапкандай күйүн, кечинде кызарып батса, аялың эркек бала туугандай сүйүн» дешкен.

ХII БАП

АТА-БАБАЛАРДАН КАЛГАН ЖЫЛ САНАТЫ

Байыркы ата-бабаларыбыз бир жылды төрт мезгилге бөлүп: жаз, жай, күз, кыш деп атап, ар бир айды өзүнчө аты менен атап келишкен. Бүгүнкү күндө бир жылдын 12 айынын аталышын бир нече кылымдардын өтүшү менен биз үчүнчү жолку аталышын атап келатабыз. Тагыраак айтканда, 1694-жылы Петр I өзүнүн өкүмү менен, жаңы жылды орус эли 1-январдан баштап белгилешин чыгарган. Ошону менен Жаңы жылды орустар 1-январда майрам катары белгилешип, кийин ал Жаңы жылдык майрамды 3–4 жылдан кийин Германия эли белгилеп, дагы бир топ жыл өткөндөн кийин Европа элине жайылып, ал эми кеме менен сүзүп Америкага барган саякатчылар аркылуу Америка континентине жайылып, ошону менен бүт дүйнө элдери 1-январды Жаңы жылдык майрам катары майрамдап калышты.

Негизи, мындан бир нече миң жылдар мурун, жаз айларында жаңыдан кар эрип, жыл башында жерге көк чыга баштап, жер жаңыланып, бак-дарактар бүрдөп, мал, жан-жаныбарлардан баштап кайберендерге чейин асты төлдөй баштап, канаттуулар жумуртка баса баштай, ал эми жыл убагындагы жашоосунун жарым мезгилин жер астында өткөрүшкөн жаныбарлар жер үстүнө чыга баштап, жер мурункудай болбой кулпунуп, алыскы жылуу жерлерден келгин куштар сайрап учуп келип, жалпы жер бетине жаңылануу кире баштаган үчүн, байыркы кыргыз эли «**жер жаңыланды**» дешип, жыл башын жаз айларынын күн менен түн теңелген убактысы боюнча 22-марттан баштап 24-мартка чейин үч күн убактысына кармалып, ошонун ортоңку күнү **23-мартты** жаңы жыл катары белгилеп келишкен. Кийин бул жаңы жылды коңшу персия, мадияр элдери жаңы жыл катары майрам кылышып, кийин убакыт өткөн сайын жаңы жыл персия тилинде «**нооруз**» (кыргызча – жаңылануу) деп аталып,

ошону менен Орто Азия жана Жакынкы Чыгыш элдери жаңы жылды Нооруз деген ат менен 23-мартта белгилеп калышкан.

Ал эми жылдын ар бир ай аталыштары байыркы кылымдарда, орто кылымдарда жана кийинки учурларда кандайча аталып келгенин төмөнкү таблицадан көрүнүздөр.

№	Байыркы кыргыз календарынын аталышы	Орто кылымдардагы кыргыз календарынын аталышы	Азыркы аталыштары
1.	Күкүк ай	Жалган куран	Март
2.	Чилде ай	Чын куран	Апрель
3.	Сарыча ай	Бугу	Май
4.	Кыркүйөк ай	Кулжа	Июнь
5.	Мизам ай	Теке	Июль
6.	Карача ай	Баш оона	Август
7.	Казан (согуш) ай	Аяк оона	Сентябрь
8.	Канжар ай	Тогуздун айы	Октябрь
9.	Акпаң ай	Жетинин айы	Ноябрь
10.	Чил айы	Бештин айы	Декабрь
11.	Баш ай	Үчтүн айы	Январь
12.	Корук ай	Бирдин айы	Февраль

Жогорку таблицадан көрсөтүлгөндөй, бекеринен күкүк айын илгерки ата-бабаларыбыз жылдын башы деп белгилебеген. Себеби келгин куш катары, канаттуулардан жазында биринчи болуп күкүк алыскы жылуу жерлерден учуп келет эмеспи.

Кыргыз жыл эсебинде, баш ай «Шамсыя» жаңы эра календары боюнча 3-айдын (жалган куран) 22-күнү башталат. Демек, бул жыл эсебинде, 3-ай 1-айга туура келет. Кыргыздар ар бир айдын наамын асмандагы жылдыздардын бир жыл ичиндеги тунгуч ирээт көрүнгөнүнө негиздешип, аларды: 1.Козу; 2.Өгүз; 3.Арандыз; 4.Кучук (Саратан); 5.Арстан; 6.Сүмпүлүк; 7.Үркөр; 8.Үлгү (Тараза); 9.Чаян (Чазан – байыркы Енисей кыргыз тилинде); 10.Жаа; 11.Улак (Теке); 12.Көнөк (балык) деп аташкан. Байыркы кыргыздардын салты боюнча, Күн менен Ай адамзат-

тын атасы жана энеси болгон. Жылдыздарды болсо адамзаттын жашоосундагы бактылуулуктун жана бактысыздыктын белгиси катары карашкан. Козу жылдызы адамга бакыт алып келүүчү, Балык жылдызы болсо адам баласына бактысыздык алып келүүчү катары каралган. Ошондуктан, Балык жылдызы асманда ооп, Козу жылдызы көрүнгөн сааттан баштап жаңы жыл эсептелген. Ал эми жылдыздардын ичинен Барс (илбээсин) жылы – эң кайрылуу, мол, жыргалдуу жыл деп эсептелген. Ошондуктан, алардын ичинде **«Барс жылы баарын чач, эч болбосо таруу чач»** деген эл макалы байыртан бери элибизде сакталып калган.

Ар бир жыл мезгили бири-бирине катаалдыгы боюнча окшош болбогондуктан, бирде жакшы, бирде күн узарып арыкчылык, бирде кызыл түлөө, бирде кызыл жумуртка (канаттуулар жумурткасын акиташсыз чел кабык менен туушканды айтат), бирде кызыл туут айлары үчүн күкүк айын (жалган куран – март) кыргыз эли **«узун сары»** деп аташкан. Кышкысын кар калың жаап, мал-жанга тамак-аш, чөп-чар аз болуп, жазгысын элди жут каптайт. Ошондо канаттуулар жумурткаларын чел кабыксыз, ал эми мал туут учурунда кызыл эт бала салат. Ошон үчүн аксакалдарыбыз жаман көргөн адамын **«жут алгыр десе»** деп каргаган.

Кыркүйөк айдан (кулжа – июнь) карача айдын (баш оона – август) 20сына чейин **«саратан тамыз»** деп, жай айларынын эң ысык учурларын аташкан.

Казан (согуш) айдын (аяк оона – сентябрь) 20сынан акпаң айдын (жетинин айы – ноябрь) 20сына чейин **«кедери кетээр»** деп, жалпы күз айларын аташкан. Себеби жаркыраган жашыл жай кетип, жердин баары саргарып, күз айларында чөптүн баары отоосуз саргарган өсүмдүктөргө айланып, кедери кеткени үчүн.

Чил айын (бештин айы – декабрь) кылычын алып кыш келди деп, корук айдын (бирдин айы – февраль) 20сына чейин **«токсон тогол, кырк чилде, суук кемпир жалама айран»** деп аташкан. Себеби 90 күн кыш айы, анын ичинен 40 күн чилде түшкөн мезгил, ал эми ар бир ай «тоголсуз» болбойт. **«Тогол»** деген сөздү дүйнө жүзүндө жалгыз кыргыз эли, биз гана атайбыз. Тогол деген сөз астрономия термининде айтылбайт, ал

жөнүндө астрономдордун түшүнүгү да жок. Ошондуктан, бул жагынан байыркы эл экенибиздин дагы бир далили болуп эсептелет. Тогол – **Үркөр жылдыз** менен Айдын жакындашы, же тагыраак айтканда, жерден карап турганда бир сызыкка дал келишин **«тогол»** деп жайчы бабларыбыз аташкан. Ай тогошкондо жер үстүндө сөзсүз аба ырайы бузулат, кышкысын кар жаап суук болсо, жайкысын алай-дүлөй шамал болуп, жаан-чачын жүрөт. Тоголсуз Ай болбойт. Демек, азыркы термин менен айтсак, астрономиялык аныктоолорго байыркы ата-бабаларыбыз куралсыз, астрономиялык аспапсыз эле аныктоолорду жүргүзүп келишкен. Жайчы бабаларыбыз Үркөрдүн чыгышынан батышына чейин тоголдорду эсептеп көрүшкөн. Мындай нерселерди байкоо үчүн бир канчалаган кылымдар керек экени ар бир адамга түшүнүктүү эмеспи. Андыктан, Ай тогошуу учурларын эсептеп-байкоо – ар бир эле элдин оюна келе турган нерсе эмес. Кылымдарды баскан үчүн кыргыз эли эсептеп, байкашкан.

Кыркүйөк айынын (кулжа – июнь) 22леринде Үркөр менен Ай таң алдында чыгыш тараптан жанашып чыгат. Бул болсо, күн менен түн узактыгы боюнча теңелди дегенди билдирет. Үркөр менен Ай ошондон баштап туптуура үч күн жанаша чыгат дагы, андан кийин билинбей бири-биринен акырындык менен алыстай баштайт.

Эми, андан кийинки айлардын тогошкон күндөрүн санайбыз:

- Күкүк айы (жалган куран – март) 7нен тогошот;
- Чилде айы (чын куран – апрель) 5нен тогошот;
- Сарыча айы (бугу – май) 3нен тогошот;
- Кыркүйөк айы (кулжа – июнь) 1нен тогошуп, үркөр батат;
- Мизам айы (теке – июль) 23нен тогоп, үркөр чыгат;
- Карача айы (баш оона – август) 2нен тогошот;
- Казан (согуш) айы (аяк оона – сентябрь) 9нан тогошот;
- Канжар айы (тогуздун айы – октябрь) 17нен тогошот;
- Акпаң айы (жетинин айы – ноябрь) 15нен тогошот;
- Чил айы (бештин айы – декабрь) 13нен тогошот;
- Баш айы (үчтүн айы – январь) 11нен тогошот;
- Корук айы (бирдин айы – февраль) 9нан тогошот.

Андан кийин кыркүйөк айынын (кулжа – июнь) 22нен кайра Үркөр менен кошо тогошуп чыгып, жерге батат. Кыркүйөк айынын (кулжа – июнь) 23нө чейин кырк нече күн өтөт. Ошондуктан, жылдын ар бир айы тоголсуз болбойт. Үркөр 40 күндөн артык жерде жатпайт.

Кыргыздар эмне үчүн айларга бугу, кулжа, теке, куран деп ат койгон? Себеби канжар айдын (тогуздун айы – октябрь) 15теринде азыраак кар жаайт, муну кыргыздар **«бугунун ооз чайкаары»** деп коёт. Ал эми «ооз чайкаар» дегени – бугу, кулжа, текелер бир жылда бир кирип, эркек-ургаачылары кошулаарда суусап калбас үчүн кар менен ооздорун чайкап албаса болбойт.

Кийинки ай – акпаң айдын (жетинин айы – ноябрь) 15нен кийин күн суук болуп, тоолуу жерлерди туман каптайт. Кулжалар жүгүрүп үйүр издешет, муну ата-бабаларыбыз **«кулжа жүгүрүк»** деп атаган. Андан кийин чил айында (бештин айы – декабрь) бийик тоолор ак карга айланып, тоо этектери ала болуп, кар жаап, айлананы суук каптай баштайт. Муну **«теке чаңыт»** дейт.

Элик деп аталган айбандардын эркегин **«куран»** дейт. Чилде айында (чын куран – апрель) кайберендер төлдөй баштайт. Кээ бир кайберендер күкүк айында эле (жалган куран – март) эрте төлдөп, алардын көпчүлүгү жаздын катаал суугуна туруштук бере албай, өлүп калышат. Ошондуктан, бул айды ата-бабаларыбыз **«жалган куран»** деп аташкан.

Сарыча айда (бугу – май) марал (бугунун ургаачысы) төлдөйт, ошондуктан, **«бугу айы»** деп аталып калган.

Кыркүйөк айында (кулжа – июнь) аркар (кулжанын ургаачысы) төлдөйт, ошондуктан **«кулжа айы»** деген ат калган.

Мизам айында (теке – июль) эчкилер төлдөйт, аны **«теке айы»** деп атап калышкан. *Кайберендердин төлдөшүнө карап, алардын аттары боюнча айларды аташкан.* Кеч күздө теке бийик зоого чыгып, кийин жаз айларынын аба ырайы кандай болоруна жараша куутка кошулат. Эчкинин териси жука, жүнү суюк, ошондуктан булар бугу, кулжага караганда кеч төлдөшөт. Эгер эрте кошулуп калса, жаңы туулган улактары өлүп калат.

Ата-бабаларыбыз айбанаттардын төлдөшүнө карап, алардын аттарынан айларды аташканы ушундан. Айбанаттардын төлдөш убагында, күкүк айынан баштап, аларга аңчылыкка, ууга эч убакта чыгышкан эмес. Кайберендердин каргышы катуу болот. Аткан киши узакка жашабайт. Ал эми канаттуу келгин куштардан ак кууну ыйык деп, аңчы адамдарыбыз такыр аткан эмес. Ак куунун каргышына калгандар да тукум курут болот. Буга мисал болуп, жакындагы эле турмуштук көрүнүштү айтсак болот. 1985-жылы май айында, Ак-Талаа районунун Үгүт айылынын жанындагы 3 гектардай көлмөдөн бир адам эки ак куунун бирөөсүн атып алат. Тирүү калган бир ак куу ошол көлдү айланып, 3 күн бою түгөйүн, экинчи ак кууну издей берген. Акыры табылбаганда, ал жерден биротоло белгисиз жакка учуп кетет. Ошол жалгыз ак куу учуп кеткен күнү Баетов – Фрунзе муршруту боюнча жүргөн бир автобус райондун борборунан эртең менен чыгып, Нарын, Кочкор аркылуу келатып, Кубакынын белиндеги автотрассанын бурулушунан тормузу кармабай, 35 метр бийиктиктеги жардан кулаган. Натыйжада, автобустун ичиндеги жүргүнчүлөрдөн 28 киши ошол жерден жан берген, бир топ адам оор жарадар болгон. Бул да болсо жогорку окуяга карата, жаратылыш менен жаныбарларга адам баласынын туура эмес кылган мамилесине сырдуу дүйнөнүн байланыштарынын бир күбөсү болуп эсептелет.

Эми, кайрадан өзүбүздүн баянга кайрылалы. Канаттуулар сарыча айдын (бугу – май) 15нен мизам айдын (теке – июль) айынын башына чейин балапан басышат. Ошондуктан, бул убакты **«кызыл тукум»**, **«кызыл түлөө»** деп аташкан.

Жаныбарлар карача айдын (баш оона – август) экинчи жарымында чээнге кирип, чилде айдын (чын куран – апрель) экинчи жарымына чейин укташат. Бул аралыкты **«каңтар»** дешет. Каңтар деген түшүнүк – кышкысын жаныбарлардын жарымы: кашкулак, суур, суусар, калтар, аюу, мурундук, арс чычкан, момолой чычкан, аңкатыр (ондатр) ж.б. жаныбарлардын жердин астына кирип жашашы.

Күкүк айдын (жалган куран – март) орто ченинде жылда катуу шамал болот же узакка жаан (ак жаан эмес) жаап өтөт.

Ошондуктан, биринчи жолу күкүк айда шамал болсо, «**каңтар айкырып ийди**» дешкен. Ал жылы сөзсүз жыл катуу каат болот. Себеби кар канчалык калың жааса дагы, шамал болгондон кийин жер тез кургап, өсүмдүктөр, жер-жемиштер үчүн кургакчылык болот. А эгер жаан март, апрель, май айларында узакка жааса, «**каңтар осуруп ийди**» дешип, токчулуктун, молчулуктун белгиси катары «**жыл жакшы түшүмдүү болот**» деп аныкташкан.

Кыргыз эсебинде алты жыл өтүп, жетинчи жылы ай он үч болуп калат. Аны «**ара ай**» дешет. Анткени жылда 12 ай. Күн саны бир жылда 365 же 363 болот. Байыркы жайчы ата-бабаларыбыз ар бир айды 30дан күн эсеп кылганда 360 күн болуп, ар жылы бештен күн ашып отуруп, жетинчи жылга барганда туптуура бир ай ашып калган. Алты жылда ашып калган ошол бир айды жайчыларыбыз «**ара ай**» деп атап келишкен.

Ошентип, бир жылдагы 12 айдын жети айын 31 күндөн, 4 айын 30 күндөн, ал эми бир айды жылдын цифрасы жуп болсо 28 күн деп, «**ара айды**» алты жылга бөлүп салышкан.

Акпаң айдын (жетинин айы-ноябрь) 20 күнүнөн, баш айдын (үчтүн айы – январь) 20сына чейин түн узарып, күн кыскарган үчүн «**кедери кеткен ай**» дешет.

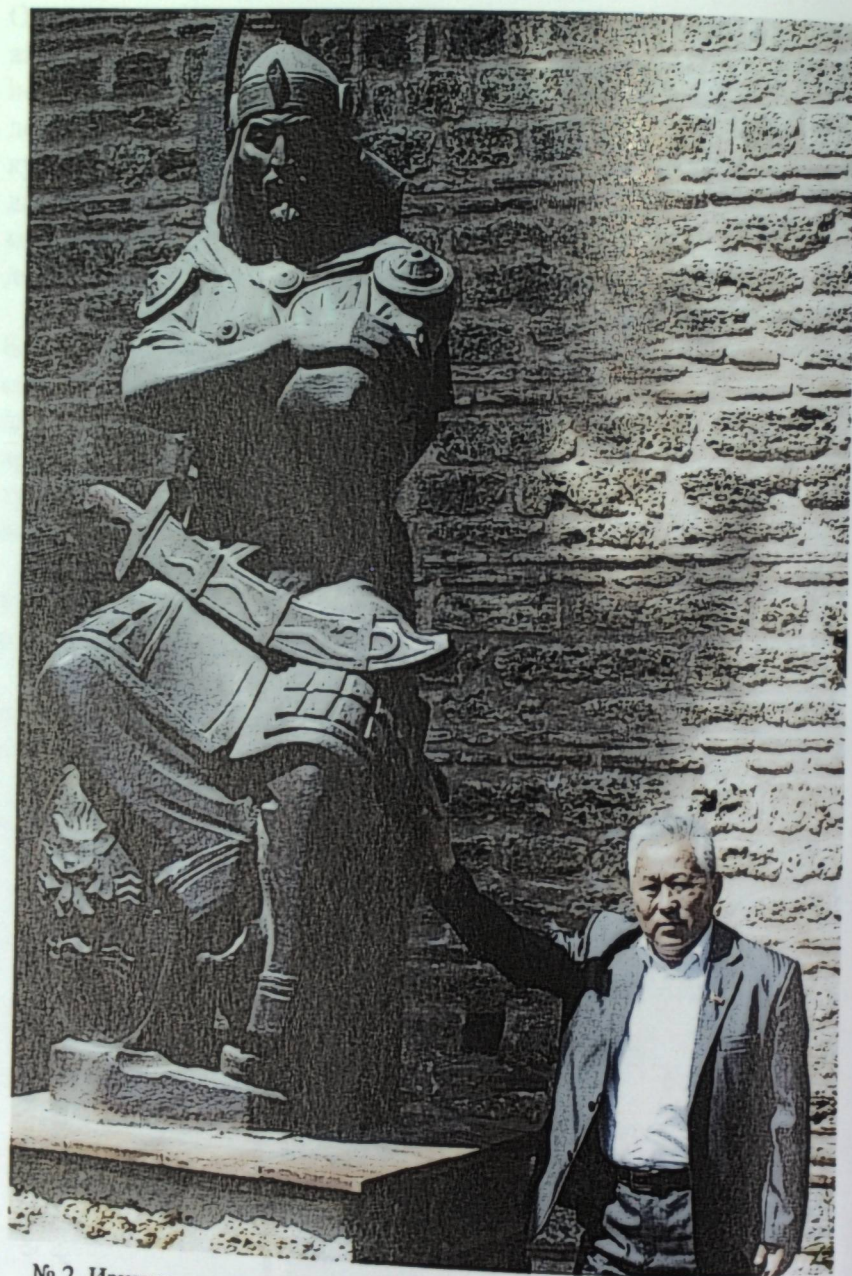
Чил айында (бештин айы – декабрь) суук катуу болгондуктан, «кыштан аман-эсен чыгалы, ооруп-сыркап калбай белсенип, белди бекем курчайлы» дешчү. Ошондуктан, «бештин айында бел курчайбыз» деген сөз калган. «**Беш тоголдо бел чечебиз**» дешет. Чил айында курчалган бел – чилде айында (чын куран – апрель) бел курчоого чечилген ай болот. Чилде каардуу, 40 жигит муздуу элес болот. «Кедери кеткен айдан» кийин чил айында (бештин айы – декабрда) 40 күн чилде түшөт, бир күн чогулат. Ошону менен бардыгы 41 күн болот.

Андан кийин баш айын (үчтүн айы – январь) «**токту той-бос, чөмүч кургабас, таң атпас**» дешет.

Корук айында (бирдин айы – февраль) жан-жаныбарлардын алды төлдөй баштайт. Сууктун күчү кайта электе эрте төрөлгөн жандыктар өлүп калбасын деп, аларды өлтүрбөй аман сактап калыш үчүн «**корук ай**» деп аталып калган. Корук ай жылдын

№ 1. Изник шаарындагы (Туркия) 1331-жылы Орхон казы тарабынан 11-кылымдын соңунда кыргыз баатырдын урматына тургузулган күмбөз-мавзолейдин сырткы көрүнүшү (Автор ондон биринчи).

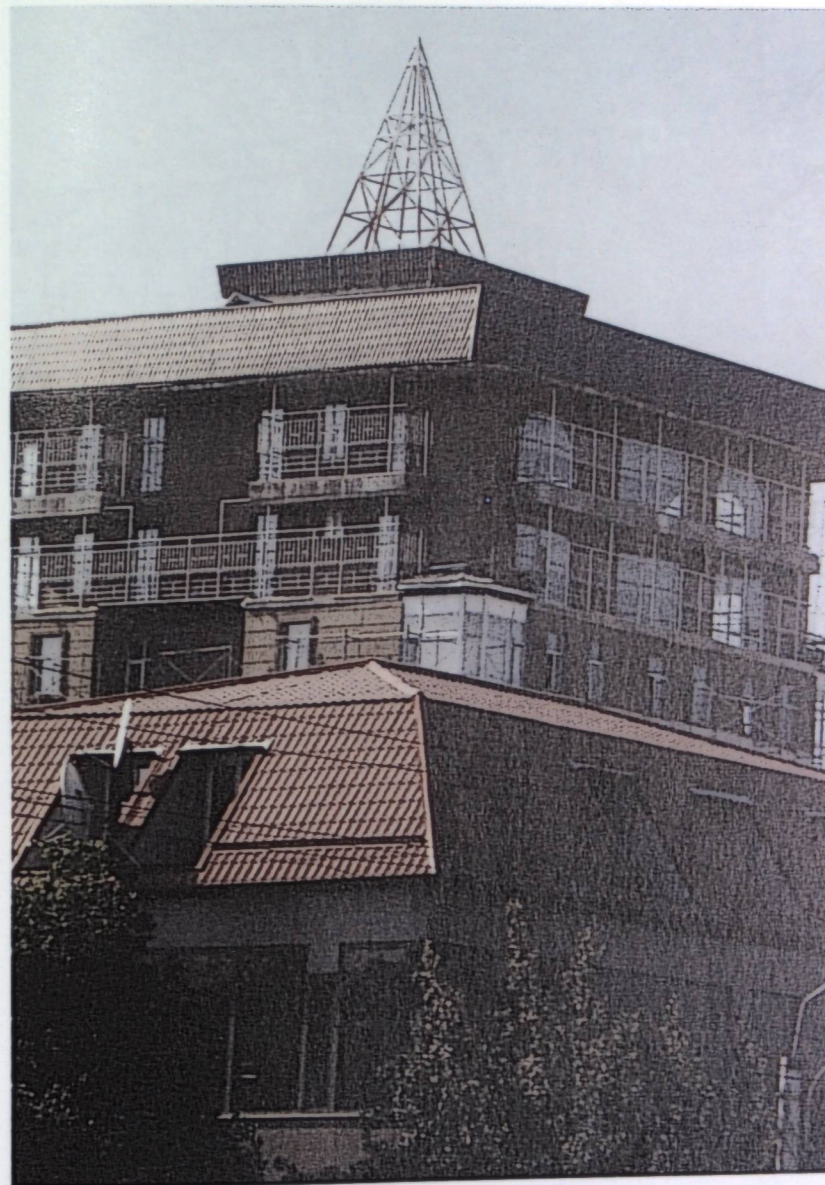
№ 2. Изник шаарындагы (Туркия) күмбөз-мавзолейдин кире бериш сол жагында орнотулган кыргыз баатырынын айкели.

№ 3. Изник шаарындагы (Туркия) күмбөз-мавзолейдин кире бериш сол тарабында орнотулган түрк, кыргыз, англис тилинде жазылган жарнама.

№ 4. Байтик баатыр № 17/2 – Медерова көчөсүндөгү 12 кабат имараттын чатырчасындагы калмак калпагынын көрүнүшү.

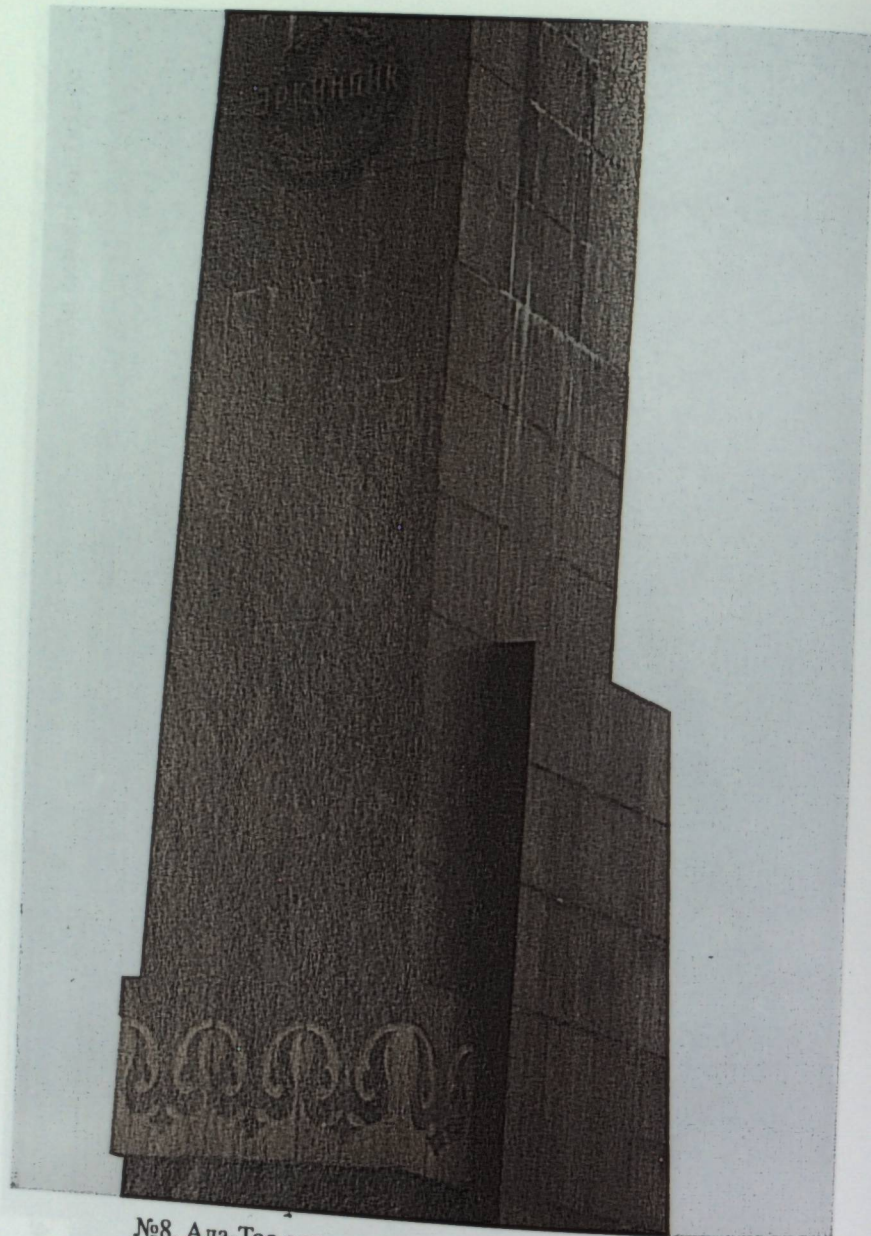
№ 5. Байтик баатыр – Бөкөнбаев көчөсүндөгү жаңы курулуп жаткан үйдүн чатырына будда храмы ортосуна калмактардын калпагы монтаждалып жасалган.

№ 6. Эркиндик бульвары №71. 9 кабаттуу «Золотая корона»
деп атамаш болгон калмак баатыры Нескаранын баш кийими.

№ 7. Бишкек шаарындагы Ала-Тоо аянтында кара габро менен курулган үйдүн сырткы көрүнүшү.

№8. Ала-Тоо аянтында мурунку түндүк көтөргөн аялдын айкелинин астында «куш канаты» оюусунун көрдү карай учуп бара жаткан куш канат белгиси.

№9. Элдин баскылыгына жасалган Ала-Тоо кинотеатрынын жанындагы нолдук км. раж.

№10. IV–V кк. Индустанда жасалган спорт
чемпиондоруна тапшырылуучу медаль
(«кыргыз или – оюн шааргасы» деген жасуусу менен).

КАНСУЛА БИШКЕК ШААРЫНЫН
МЭРИ Н. КОЛЧЕВ ТАРАБЫНАН
2009-ЖЫЛДЫН 22-АПРЕЛИНДЕ
КОЮЛГАН

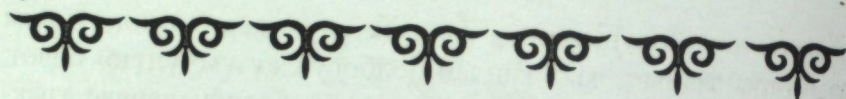

Бул постаменттин ордуна жалгыз Бакай атанын эстелиги орношу зарыл.

акыркы айы болуп, жалпы жандык үчүн жер бетиндеги жем азыктары азайып, жыл кандай болбосун «үзүмчүлүк» болот. Үзүмчүлүк айында жан- жаныбар, адам болобу, денеде азык-түлүктөр азайып, азыркы тил менен айтканда, витаминдер жетишсиз, ал эми сөөк жукарып морт болот. Жер болсо бир аз эрип, тайгак болот. Ошондуктан, **«быламыктан тиш, кыламыктан бут сынат»** дейт. Жан-жаныбарлар бул айда абайлап, тоо бетиндеги зоолордо, таштарда жука муздар пайда болуп тайгак болгондуктан, тоо эчкилери, кайберендер да асталап басышат. Адам баласы жазында тайгаланып жыгылса, болор-болбос нерседен буту-колдору сынганы да ушундан болот.

Жан-жаныбарлар төлдөгөндөн кийин чын курандан баштап, тогуздун айынын аягына чейин **«жаз – жарыш, күз – күрөш»** дешет. «Жаз – жарыш» менен удаа жүн кыркуу башталат. «Жаз – жарышта» эл менен кошо жарышып, эгин айдап, мал-жаныңдын, **бала-бакыраңдын камын жаңы жылдын башында көрбөсөң, күзүндө түшүмүң жок, кышка камың жок, элден табактап аш, боолоп чөп сурап, «жатып ичээр» атка коносун.** Эл арасында сөзүң өтүмсүз болуп, өзүң корунуп каласың.

Кыргыздын мал жыйылган кырлары, эгин айдалган өтөгү мындай дейт: «Өзүң теңдүүлөрдөн кем болбой, мандай терде-тип, кол жоорутуп, бел оорутуп, күчүңдү аябай кулдай иштеп, кышы байдай жан сактагыла. **Ар кимден аштык, чөп-саман сурап жүрсөң, тек-жаатың кем болот, анда жүзүң не болот? Бардын жүзү – жарык, жоктун жүзү – чарык** болот. Жанды аябасаң, аш жарлыгы менен иш жарлыгы бир жыл. Тер төгүп айдасаң, аштыгың көп, ороң мол болот. Кишинин атын сурап минсең, барып-келгичекти **«аты аман болсо экен»** деп эки көзүң аттын жалында. Кишинин тонун сурап кийсең, тонун айрып албайын, бирдемеге илинттип албайын деп, эки көзүң тондун жеңинде болот.

ХІІІ БАП

КЫРГЫЗДАРДЫН КУШ ЖАНА КУЛУК ТАПТОО ТАРЫХТАРЫ

Кыргыз эли мал жандуу

Кыргыздар дүйнөдө бардык жаныбарларга жакын адам болуп, адамдардын жашоо турмушундагы таланттуу адамдарды жана адам баласынын жашоого керектүү заттарын ыйык тутушуп, аларга өзгөчөлөнтүп ат коюшуп, ыйык тутуп, барктап, ал эми жаныбарларга болсо жакын досу катары мамиле кылып келишкен.

Кыргыз эли байыркы эл болгондуктан, белгилүү-бир топ эл жалаң мал менен жан сактап келсе, кээ бир социалдык абалдары начар жашаган адамдар тобу жалаң мергенчилик менен жан багып, жапайы кайберендерден баштап, канаттууларга жана майда жапайы жаныбарлар – коён, түлкү, карышкыр, илбирстерге чейин бардык жаныбарларды ыйык тутушуп, аларды тукум курут кылышпай, турмуштук керектөөлөр учурунда гана тузак салышып кармап, кээ бир жапайы жаныбарлардын этин жесе, кээ бирлеринин терисин сырткы кийим катары колдонуп келишкен.

Кыргыз эли жапайы куландан – жылкы; буйволдон – топоз, уй; аркар, кулжадан – кой, кочкор (**козусун – ларек** дейт); тоо эчкилеринен – эчки-теке, алардан жаңы туулган: кулун, торпок, ларек, улактарынан азыркы төрт түлүк малды асырап багып, үйрөтүлгөн мал кылгандары – байыркы эл экенибизге толук далил. Мындай жапайы малдарды колго көндүрүп, багып үйрөтүлгөн мал кылып тарбиялоо үчүн бир нече кылымдар убакыт талап кылынышы ар бир адамга түшүнүктүү болсо керек. Дүйнө элинде малдын көп түрүн багып келген жалгыз гана

кыргыз эли! Кыргыз малды теппейт. Эгер жаш бала кокустан атасынын көзүнчө малды тепсе, анда атасы: «Эй, балам, малды теппейт, кийин итке минип томожк болуп каласың» – деп, балдарын бир сөз менен коркутуп, сестендирип, түшүндүрүп коюшчу.

Ал эми койдун жүнүн ийрип кийим токуп, терисин ашатып ийлеп тон, ичик же көрпө төшөк, жаргак шалбар (шым) жасап, көлдөлөң кылып, чүкөлөрүнөн түнкүсүн упай, күндүзү ордо ойношчу.

Кыргыз элинин байыркы эл экенине далил болуп, жада калса ушул эле малдардын чүкөсүнөн «упай», «ордо», «алчык чүкө атыш», элибиздин балдарынан баштап чондорго чейин спорт оюну катары ойноп келишкенин айтсак болот. Ушул эле «ордо» атыш оюнунда топ бузуу катары уйдун доңкей чүкөсү же кулжанын мүйүзүнөн жасалган абалактар ушул убакка чейин колдонулуп келүүдө. Эчкилердин терисин туюк союшуп, терини ашатып, ийлеп, ал терилерден кийин тулуп жасашып, ун-талкан салууга колдонушуп, жаш торпоктордун терисинен ашатып ийлеп, камыр жайып кесме жасай турган супара жасап колдонуп келишкен, кийим тигип жашашкан. Ата-бабаларыбыз жыл башындагы айлардын атын кайберен кийиктер аттарынан баштаганы – алгачкы доордо эле адам баласы жан-жаныбарга аңчылык кылып жашашканын билдирет. Алар жаныбарлардын аттарын ыйык тутушкан.

Кыскасы, кыргыз элинин жашоо турмушундагы мал, кайберендер менен байланышкан, алардын терилеринен жасалып колдонулган буюмдарын же башка нерселерин айтып отурса эң эле көп.

Ал эми жапайы жаныбарлардын терилерин ичик, тондорго жака кылып кийишип, бакма малдардын терилерине, ар кандай кийим-кечек, ат жабдыктарынан баштап ар кыл колдонулуучу идиш жана кийимдерге чейин **сабаа, чанач, көөкөр, көнөчөк, саадак, чарык, жаргак шымдар, ээр, каптырга, куюшкан, басмайыл, жүгөн, покто, тизгин, өрмөк камчы, шапалак, карынжын, тебетей, өтүк, төштүк ж.б.** толуп жаткан тери буюмдарын атаса болот. Кыркылган жүндөрдөн болсо ийрип, ар кандай жылуу кийимдер токулуп, бышырыл-

ган кийизден шырдак, ала кийиз, чокой, чепкен, нооту чепкен, калпак, кементай, ал тургай боз үйдүн туурдугуна чейин колдонушкан.

Эми ушул малдарды багып чоңойтууда алардын этин, жүнүн гана колдонбостон, ал малдарды таптоонун сырларын жакшы өздөштүрүшүп, күлүк, жорголорго салышып, согуштарда жалаң ат менен согушуп келген да кыргыз эли болуп саналат. Кыргыз эли жөө баскан эмес, ошондуктан гректердин байыркы легендаларында «кентавр» деген адам жаныбарын хунндарды (кыргыздарды) элестетишип чыгармаларын жаратышкан. Эмесе, кийинки сөз жылкы баласы тууралуу болмокчу.

Кыргыздар малдан жалгыз гана жылкыларга ат койгон

Мал кайтарууда, ыраак жолго сапарга чыгууда, бир журттан экинчи журтка көчкөндө, алыскы аш-тойлорго сапар тартып барып келгенге жылкы чоң жардамчы болгон. Ошондуктан, «ат — адамдын канаты» деген сөз эл оозунда бекеринен байыркы макал болуп айтылып калбаган. Ал эми жорго, күлүк чабуудагы, алардын акыркы кылымдардагы кээ бир майда тарыхый окуялары эл ичинде айтылып калган. Мына ошолорго сереп салып карап көрөлү.

Мурунку замандарда кыргыздардын баатырлары менен кошо, минип жүргөн аттарынын аталыштары да эл оозунда калып келген. Мисалга алсак, кийинки эле убактарда сарбагыш баатыры Темирдин 1730–40-жылдарында калмактардан тартып алган Сараласы, бугу уруусундагы Садык баатырдын 1760–1770-жылдардагы Кыркмачкери, солто уруусунан Шапак батырдын 1780–1790-жылдардагы Көк чологу, Атаке баатырдын Керкулуну, кийин Ноктолуу торусу, солто баатыры Бекинин 1830–40-жылдардагы Кара кызылы, сарбагыш баатыры Төрөгелдинин 1835–1850-жылдардагы Ак кызылы, бугу уруусунун Балбай баатырдын Сур айгыры, Жети-Өгүздөн Үкүнүн Каракашкасы Ат-Башыда Чоконун ашында чабылып, биринчи келген күлүгү ж.б. толуп жаткан аттарды атасак болот.

1885-жылы Эсенкул элинен Шадыкан Токтомат уулу Кызыл жоргосу менен таңында Токмоктон чыгып, Боом капчыгай аркылуу Кубакынын бели менен Кочкорго келип, андан ары Долондун ашуусу менен Нарынга жетип, анан Кызыл-Бел аркылуу Ат-Башыга күн батаарда жетип барган. Жогоруда айтылгандардын жүрүшүнө бул жорго жүрүштү салыштырганда алар бул жакта эле калып, эл оозунда «аткан октой» деген атак алып, 355 чакырым жерди жарым күндө басып, элди таң калтырган окуя болуп тарыхта калган.

Мурунку кыргыздар: «Эрдин куну Эриштин айыбы болбосо, чаң тийбес» — деп тандап, айыбына күлүк ат алышкан. Бир ат үчүн кызынан, катынынан кечкен эл бузулуп, канчалаган кан төгүлгөн тарыхый окуяларыбыз бар. Атты жакын көрүп, кооптуу мезгилдерде үйгө кийирип, атка кишен салып, бапестеп жем, чөп салып багышкан. Жолоочу жүрүп бара жатып, ат үстүндө казан аскан. Эл арасында жорго, күлүктөр жөнүндө бир далай макалдар айтылып келген. Маселен:

Айгыры ала болсо, кулуну кула болот.

Ат мингендики, тон кийгендики, аял тийгендики.

Ат — эрдин канаты.

Ат эриндүү келет, эр мурундуу келет.

Ат азгыны — жорго, адам азгыны — молдо.

Ат айланып казыгын табат, жетим айланып элин табат.

Ат алсаң айылдашың менен, кой алсаң коңшуң менен кеңеш.

Ат алсаң минип ал, аял алсаң сүйүп ал.

Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар.

Атың барда жер тааны, атаң барда эл тааны.

Ат — адамдын канаты.

Аты жоктун — буту жок.

Ат башына күн тууса, ооздук менен суу ичет.

Ат, аттан соң жат.

*Ат болуучу кулундун, мүчөсүнөн белгилүү,
Киши болуучу баланын, кирпичинен белгилүү.*

*Ат куйругун кармасаң, сууга сүзөсүң,
Ит куйругун кармасаң, сууга чөгөсүң.*

*Желдей болуп жүргөндөн жылкы болгон.
Кулун сындуу ат, бала жыттуу кыз болсо.*

*Карып калган катындан, эрөөлгө чыгаар эр туулбас,
Карып калган бээден, кайгуулга минер ат туулбас.
Жакшы ат бир камчы, жаман ат миң камчы.*

*Жата берсе ат арийт, жүрө берсе жол арбийт.
Ат баспайм деген жерин үч басат.*

*Ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас.
Жылкы берен, жылкыны баккан эрен.*

*Жылкы жайлоодо семирет, бордогону байлоодо семирет.
Жылкы кишинешип, киши сүйлөшүп таанышат.*

*Жылкы кишиге канат, төө кишиге күч.
Жылкы, жылкы, жылкыдыр, жылкы элдин мүлкүдүр.*

*Жылкыдан качыр, мусулмандан капыр туулат.
Жарыштан озсоң жалын карма, уйдан озсоң мүйүзүн карма.*

*Жылкыңа карап ышкыр, алыңа карап бышкыр.
Жылкычы болгон бээ багат, жылас болгон төө багат.*

Жылкычынын бир көргөнүн хан көрбөйт, бир көргөнүн ит көрбөйт.

*Жылкычынын жыйганы жубан үчүн.
Мына ушундай, жана башка толуп жаткан макалдар эл арасында көп.*

Жылкынын сырын түшүнгөн кыргыздар атынын башын бийик жыгачка байлашкан. Сынчы аталарыбыз жалпы малдын ичинен жалгыз гана жылкы баласын сындаган. Күлүк, жорго же чобур болоорун кулун же тай кездеринде эле билип, үйдө отуруп тыштагы аттын дабышынан күлүк же жорго болоорун аныктап коюшчу. Жаңы туулган кулундун жаш же карыган бээден туулганын билишчу. Жоокер адамдарыбыз жалгыз жанын атына тапшырган.

Бугу уруусунун алдаяр уругунан атактуу Мойту сынчы Ысык-Көлдүн башы Кызыл-Кыянын (Ак-Суу району) суусунда аттарын чалдырып отуруп, жол боюнан жаңыдан заңдап кеткен бир аттын жаңы тезегин көрүп калат. «Бу, ылдый киши өткөн жок, болду-болбоду биздин алдыбызда болсо керек, ат минген киши жогору кеткен» – деп, токтоосуз атына мине сала сууну өрдөп өйдө жакка жөнөгөн. Суу бойлоп чаап жүрүп отуруп, атты таба албай, жолдо бара жаткан кишиден сурашса, ал киши: «Ат минген адам Каркыраны көздөй кетти» – деп жооп берет. Мойту артынан кууп барып, Жаркентке жакын калганда жетип, көк ала аттын күлүк экенин билип, өзүнүн минген семиз атынын үстүнө дагы беш жылкы берем деп, ал көк ала атка алмашып алат. Кийин ал ат тапка келип, далай жолу ат чабышта баш байгелерди алган экен.

Сынчы ата-бабаларыбыз жорго, күлүктөрдүн баскан туягынын изи боюнча, заңдаган тезеги, кашка тиши, жсал куйруктары, умасы, көз караштары, жсаагынын жсана соорусунун түзүлүштөрү боюнча кандай жсаныбар болоорун аныктап коюшчу. Жоргого жсе аламан байгеге салаарда жсорго, күлүктөрдүн кыйындарын, жсакшы тапталганы боюнча алдын-ала канчанчы болуп келээрин дагы билишкен. «Сынчыны сынчы сындырат» дегендей, күлүк, жсорголор чабылар алдында башка жсактан келген сынчы тапталган күлүктү көрүп эмне деп айтаар экен дешип, боз улан балдарды ошол сынчы жсаткан үйгө атайы жсаман кийгизип, от жсактырымыш болуп сөздөрүн тыңшаттырышкан. Кокус өзүнөн таптоодо кемчилик кетип калса, күлүк чабарга чейин 2–3 күн калганда ал күлүктүн таптоосун ордуна

келтиришкен. Мындай саяпкердин катарына Солто уругу-
нан Шергазы саяпкердин Байтиктин ашындагы мисалын
келтирдик.

Атактуу Толубай сынчыдан баштап, бугудан чыккан Най-
ман, Жаныбек деген бабаларыбыз жылкы тукумун сындашып,
күлүктүн түрүн 18ге, алгыр бүркүттү 65 түргө бөлүшкөн. Чак-
чы деген сынчы атабыз тапталган күлүктү карап, канча ара-
лыкка чуркаарын алдын-ала билген. Күлүк аттарды: Илбирс-
тей ичи тартылган, саадактап саны салынган, бөрү кулак,
бөкөн сан, бууданга чалыш ат экен. Кулун сындуу куран
(эликтин эркеги) сан, кулжа моюн төгөрөк, кулан чалыш
ат экен. Кара тили бүлөөдөй, кашка тиши кадоодой, теле-
гейи тегиз тарамыш, жазы жаак, кең маңдай, жото жилик
жонгондой, жонуна жатып конгондой, балык эти баладай,
туяктары чарадай. Кар жилиги кадоодой, музга тууп, таш-
ка өскөн тоо кайыптан жалгашкан, кыска бакай тик далы
– деп сынашкан.

Ал эми сыны жок аттарды: эшек туяк, элик баш, эңчер
бойлуу, жагак төш. Кара саны түрүлгөн, эрди шалпык,
бото көз, чымыр туяк, үкү аяк, тайган иттей ыржыктап,
бүткөн бою тарамыш, жулжумуру мойну түз, дайра көчсө
кебелгис, уюл-уюл капкан бел, төө толорсук тайган төш,
каман жаак, алма баш, үлбүр сагак, үч чоку, уй куймулчак,
тик жамбаш, чакмак эти түрүлгөн, кара эти жок кагелес –
деп мүнөздөп сындап келишкен.

«Жорго болобу, күлүк болобу – жылкы баласы тапка кел-
генде чамгарактап, байлануу болсо да бир орунга тура албай,
чок басып алгансып жер тепкилеп туйлап, ак жыландай жуму-
руланып ээлигип, жанына келсең кыйгач көз менен карап, ок-
шуруп, учаар куштай оюн салгысы келип, айланадан чуу чыкса
камырабай моюн созуп, минип алып «чү» десең учкан куштай
канат сызгысы келет. Чолпондой көзү жайнап, сүмбөдөй тулку
бой этинин булчуңдары жик-жик болуп бөлүнүп жерди чап-
чып, асман карайт. Тайган төш, камыш кулак, боору жарык,
жүгүрсө зыкым болуп, көзгө илинбейт» – деп ата-бабалары-
быз сындап айтып келген.

Ал тургай эң байыркы Манастын кырк чоролорунун мин-
ген аттарынан бери ар кайсы доорлордо белгилүү ар кайсы ма-
насчы ата-бабаларыбыздын айткандары боюнча төмөнкүдөй
аталып келген.

№	Манастын чоро- лорунун аттары	Чоролордун минген аттары	Чоролордун жубайларынын аттары
1	2	3	4
1	Ажыбай	Карала	Улугат
2	Алмамбет	Сарала	Арууке
3	Алтай	Алмойнок	Калбүбү
4	Алаке	Аксур	Өкүмкан
5	Адыгей	Алакөк	Арышкан
6	Атай	Карабоз	Маарамбүбү
7	Бообек	Боркара	Азелкан
8	Богол	Көрүкөк	Жанымжан
9	Дорбон	Донкара	Талбаарам
10	Жайнак	Чаланкөк	Көгүчкөн
11	Жайсаң	Ачбуудан	Акбүбү
12	Жоорунчу	Салкүрөң	Мунускан
13	Кайгыл	Карагер	Үркөрбүбү
14	Калкаман	Карат	Ташбүбү
15	Каракожо	Желтаман	Кузабүбү
16	Кербен	Октору	Серсебүбү
17	Кош Абыш	Төлкүрөң	Сулайка
18	Кутубий	Телкызыл	Дилде

Таблицанын уландысы

1	2	3	4
19	Кутунай	Улан	Кыяпат
20	Кыдыр	Аксур	Айымкан
21	Кыргыл	Маркызыл	Буруш
22	Мажик	Керкашка	Батмасам
23	Сатай	Саргыл	Турсунай
24	Серек	Наркызыл	Талапбүбү
25	Сыргак	Көкказы	Сыягүл
26	Тазбаймат	Аскара	Начарбүбү
27	Токотай	Торуат	Бурунас
28	Тортай	Салкүрөң	Сонунбүбү
29	Төлөк	Тоокара	Бурмажан
30	Түмөн	Жаркызыл	Чынояткан
31	Үмөт	Карагер	Калемкаш
32	Ыбыш	Кылжейрен	Айымжан
33	Ырчыуул	Чабдарат	Акчабак
34	Шаабек	Шалпаңкөк	Балкыя
35	Шууту	Көкжорго	Батмабүбү
36	Шүкүр	Алаяк	Маарамкан
37	Чалыбай	Чаарат	Сеилсам
38	Чубак	Көктеке	Сейилкан
39	Чалик	Кызылат	Санамкан
40	Элеман	Акжал	Шынгынай

Жорго, күлүк таптоо. Жылкы баласын таптоо эки түрдүү: ыраңга семирген атты таптап байлоо жана колго багып семирткен атты таптоо. Биринчиси экинчисине караганда өтө кыйын болот. Илгерки замандарда чапкан атка жем бербестен, бетегеге оттотуп, кээде бээнин сүтүн берип, мамыга көбүрөөк байлап тапташчу. Мындай ыкманы «**куу мамы**» деп аташкан.

Күлүктү чабаарда этине келтирген белгилери бир нече түрдүү болот. **Биринчиси** – тери калбайт; **экинчиси** – этинде май калбайт; **үчүнчүсү** – каны толук, арык болсо да, эти, сыны, сөөгү семиз аттыкындай болот; **төртүнчүсү** – сууга абдан кандырылат. Алардын баарында түнкү бил белгиси кандай болсо да, кандай суутса да канчалык чөпкө тойсо да, таң ашырышчу. Күлүктү, жоргону чабаарда суу ичирбейт, чапкан аттын жинигип өлгөнү семиздиги, же артта калгандыгына ушул себеп болот. Эгер жогоруда аталган кемчиликтер тапталган атта болбосо, канчалык алыска чапса да чуркап кете берет.

Бузулган күлүк атка үч түрлүү даба кылышкан:

- арык кезинде эрте көктөмгө агытып семиртүү;
- кышында, арык кезинде карга агытып жиберүү;
- күкүрт, көбүнчө, карандыз берүү.

Бүркүт салуу кыргыздын негизги салты

Бүркүт таптоо. «Бүркүт салсаң, Алтайдын калтар түлкү терисинен киерсиң, карчыга салсаң калжа жеп, жазга жакын болгондо атынын башын карга жейт» деген макал бар элибизде. Бүркүт чын куранда үйүгүшөт. Бугу айынын аягында зоого жумуртка тууйт. Тондурмага калбайт, жумурткасы бир же эки, кай бирде гана үчөө болот. Кулжа айында жумуртка жарылат, теке айында балапандарынын куйругу чыгат. Балапан кезинде атасы жем ташып келип энесине берет, энеси ал этти майдалап чайнап, балапандарына берип багат. Бирок энеси балапандарына жакын жолобой, обочодо отуруп көз салат. Балапан талпынып калганда, атасы келет. Улам уянын жанына жакын аралыкта учуп, кайра уяга келип, бир нече жолу бала-

пан бүркүттөргө учушту көргөзүп, уядан учурат. Балапандар уядан учканда, атасы адегенде жакын аралыкка барып конуп, ошентип улам учуп-конуп көргөзүп, балапандарын учканга үйрөтөт. Жетинин айына (ноябрь) чейин балапан бүркүттөр уядан алыстап учуп кетпеген абалга жетет.

Бүркүттүн жашы. Бүркүттүн жашын беш жашка чейин эсептейт. Бир жашы – **бала**, экинчи жашы – **бозум**, үчүнчү жашы – **таш төлөк**, төртүнчү – **кум төлөк**, бешинчи жылды – **«барчын»** дейт. Колго баккан бүркүт 40–45 жыл, жапайы бүркүт 65–70 жылга чейин жашайт.

Бүркүттү жалпы жонунан төмөнкүчө сындайт: кыраан бүркүттүн канаты сары болот, жүнү тегерек, буту ич жагына ийри, көзү ак, канатынын мөрүсү (сагын канат) калың, буту ичке, балтырына адам колунун тутамы жетпейт. Буту көк, тумшугу көк, көзү чүңкүр, ургаачысы же эркеги экени билинбейт.

Уя бүркүткө караганда, тор бүркүт жалтаң болот. Мисалы, уядан алынган бүркүт ачка болсо, ээсин качырат, торго түшкөн ачка болсо, ээсине кол сала албайт. Чөл бүркүт ачка болсо, жаш наристени эңип кетип жеп коёт. Ал эми эгер бакма бүркүт кокустан мүнүшкөр менен өчөгүшүп калса, же ачка калса бир күнү учуп кетет да, канча жылдан кийин болсо да ээсине кайрылып өч алат. Бүркүт уядан алынып тапталса, **шаңшычаак** бүркүт болуп калат. Торго түшкөн бүркүт шаңшыбайт. Бүркүт арык, **сагын** канатынын бир-экөө же куйругу сынган болсо, анда кыраандыктын белгиси. Мындай бүркүттү он чакты бүркүт ээрчип алып, анын алганын жешет.

Бүркүттүн табы. Бүркүттү эт менен он күндө семиртсе болот. Кайтарганда этти жууп, ак жем кылып берип, өпкө берип кайтарат. Бүркүттү таптаганда ар үчүнчү күндө эртең менен жаш малдын этин сууга салып, канын, кирин жууп, катуу кылбай жумшартып берет. Мындай таптоону **«ак жем»** деп атайт. Бүркүткө жылкынын, коёндун, койдун жана кекиликтин эти гана берилет. Жылкынын эти өтө пайдалуу болот. Кокустан бүркүт ооруп калса, жаш жылкынын эти берилет. Уйдун эти берилбейт, себеби ал көңүлүн карартат.

Балтыр эти толгондо он күндөн кийин ууга чыкса болот. Түлкүнүн түрлөрүн бала бүркүт алат, кээде жакшы айбат көргөзсө, кайпактап чыга берет. Бүркүттү ысык жерге эмес, салкын жерге асыраш керек.

Бүркүттү түлөтүү. Бүркүттү абдан арыктатып, жилиги үзүүгө жакындаганда кайрадан жакшы семиртсе, таптаза түлөйт. Эч убакта бүркүттү томогосуз койбош керек. Бүркүт илбээсинди алыскы аралыктан, 8–9 чакырымдан көрөт, талпынат, чабыгат. Бүркүттүн сөөктүүсүнүн жакшы тапталгандары кулжа, аркар, каман (кара кийик), элик, эчки, теке, жээрен, карышкыр, сүлөөсүн, түлкү, коён алат. Бүркүт түлкүнү алганда ээгин бириктирип кармап бир топ убакка кармаса, түлкүнүн көчүгүнөн заң чыгып кетет. Кыраан эмес бүркүт болсо дагы, түн ичинде карышкыр жанына жолой албайт, үнүнөн качып айылга жолобойт.

Эгер сезгенген адам болсо, бүркүттүн өтүн ичсе дароо айыгат. Ошондуктан, **жерде басып жүргөн жан-жаныбарлардын сырттаны адам**, ал эми **асманда учуп жүргөндөрдүн сырттаны бүркүт** болот. Эки сырттан бири-бири менен эч убакта кас болбош керек, кокустан кас болуп бүркүткө багуусу жарашпай калса, бакма бүркүт ыңгайы келсе учуп кетип, кайра бир күнү ээсинен өч алат.

Бүркүткө кыргыз урууларынан көбүнчө бугу, черик, теңит, моңолдор, сарбагыш, саяк, солто уруулары тапкөй болушат.

Бүркүттүн түрлөрүнүн дагы бир өзгөчө сыны: көзү чоң, жүндүү, өзү да чоң, ийиндүү, көкүрөгү кең, мойну сары, жүнүнө кышында кыроо да турбайт. Жемсөө тушунда он чакты кызыл жүнү болот. Жүнү шоодурак, куйругу узун, аркасында ак жүнү болот. Көзүнүн чарасы кең, көзү кызгылтым, кабагы бийик, чабагы жапыз, көзүнүн ичинен буу чыгып турат. Кээ бир бүркүттүн тумшугу көк, узун, төш сөөгү миздүү жана кырдуу болот. Ал эми карышкыр алуучу бүркүттөрдүн жемсөөсү чуңкур, жүнүнүн учу ичке болот. Учуп бара жатканда бүркүттүн кыраан экенин бугу, черик уруулары гана билет.

Тоо бүркүтүнөн чөл бүркүтү айырмаланып турат. Алардын жүнү көбүнчө саргыч, сырткы жүнү терек жалбырак, көзү чекир, көкүрөгү жоон, жагдайыңкы, буту көк шадылуу, тумшугу көк, көчүгү шымшыгый, тырмактары узун болот. Уядан жалгыз чыккан бүркүт баласы тапталса, сөзсүз түрдө кыраан чыгат. Кыргыздар тоо бүркүттөрүн, негизинен, беш топко бөлүшөт:

– индустардын «көк аяк» – бул бүркүттөр Гималай (Кем Алай) тоосунда болот;

– Алайдын «ак көзү» – булардын көпчүлүгү кыраан келет;

– аркалыктардын «шаңшы» бүркүтү – Ала-Тоонун түндүк тоолорундагы бүркүттөр;

– Оролмо тоонун «ак ийин» – булар кулун менен тай алат;

– Иленин «чөлү» – бул бүркүттөр карышкыр, кийик алат.

Бүркүттүн түрү 65ке бөлүнүп, анын ичинен кыраандары 19 урукка бөлүнөт: 1. Буудайык. 2. Алп кара куш. 3. Баатыр кашка. 4. Куу кашка. 5. Бай кашка. 6. Муз мурут. 7. Жүндүү кабырык. 8. Чөгөөл. 9. Чөл. 10. Карала. 11. Кара көө. 12. Капкара. 13. Коңур чегир. 14. Үч ала. 15. Шашкалаң сары. 16. Иби кыз. 17. Куу чегир. 18. Бай коңур. 19. Чокунун карасы.

Бүркүттөрдүн окуялары

Бүркүт боюнча айтып отурса, адамдан чыккан баатырлардын окуялары сыяктуу, эл арасында өтө көп окуялар бар. Эми, ар замандарда бүркүттөр менен болгон орчундуу окуялар менен кыскача тааныштыра кетели.

17-кылымда, калмак заманында бир жигит калмактардан качып тоо арасында жүрсө, ыраактан бир карышкыр көрүнөт. Жигит бийик жалама ташка чыга качып, карышкыр экөө бири-бири менен тиктешип отура берет. Арадан бир топ убакыт өткөндөн кийин, карышкыр белгисиз жакка качып жөнөйт. Көрсө, тээ алыстан, асмандан бир бүркүт качырып келе жаткан болот. Карышкыр кырды ашып, эки тоонун кошулган жылгасына кире качат. Жигит турган жеринен ылдый түшүп,

карышкырдын артынан чуркап барса, бүркүт бир буту менен эки жаагын чеңгелдеп, көзүн чукуп жеп жаткан болот. Карышкыр өлгөндөн кийин жигит жанына барып, ичин жарып, боору менен жүрөгүн алып бүркүткө берет. Андан соң бүркүттү колуна кондуруп, достошуп, эл арасына алып келип, эт берип, 6–7 күндөн кийин учуруп жиберет.

1840-жылы саяк уруусунун курманкожо уругунан чыккан Чычай деген кишинин бүркүтү үйрү тобу менен карышкырларды бирден эңип, улам ташка уруп өлтүрүп, жалпысынан 8 карышкыр алган. Ушул эле бүркүт бир жылдан кийин Чоң-Кеминдин башынан бир эчки, бир теке алган.

1867-жылы сарбагыштардын жантай уруусунан Дуулат Ысмайыл уулунун бүркүтү доңуз алган.

Бугу уруусунун Шапак уругунан Томо деген мүнүшкөрдүн «Сары эжи» деген кыраан бүркүтү карышкырдын сөөктүү дөбөтүн алган.

1928-жылы Тянь-Шанда тынымсейит уруусунан Султанаалы мүнүшкөрдүн уя бала бүркүтү Эки-Нарындын башынан кулжа алган.

Ал эми орто кылымдарда Чынгызхандын небереси Батыйханга өзүнүн бүркүтү өчөгүшүп калып, арадан бир топ жыл өткөндөн кийин 5 жашар Барак деген баласын Алтын Ордодон эңип кетип, Батыйхандан өч алган. Бул окуя тууралуу менин «Чынгызхан» деген китебимде толугу менен берилген.

Ителги, шумкарды таптоо. Шумкар ителгиден таралып, канаттуу бүркүттөн кичинекей болсо да шамдагай. Кээде туйгундан кыраандыгы менен артыкчылык кылат. Шумкар тууралуу элибизде далай дастандар бар. Маселен, Семетейдин ак шумкары ж.б. Шумкар топтуу тоодак, ак куу, каздарды алууга жарайт. Ошондой эле ылдамдыгы менен бүркүттү ыргыта тебет. Коёнду тепкенде башы жарылып кетет. Түлкүнү оңой эле алат. Шумкар, ителги, ылаачындын кыраандары эч убакта азга ыраазы болбойт. Топ канаттуулар болсо, бирден өлтүрө тээп, жүзү болсо да улам кайрып чогултуп отуруп бирден тээп, баарын кырып таштайт. Эң акыркы өлтүрө тепкенинин этин тоё жейт. Илгертен, эл арасында «ителги тегирмендин

ташын сындыра тепкен» деген сөз бар. Ителги адамдардан коркпой, шаар ичиндеги бийик бактарга болсо да уя жасап, үч жумурткага чейин балапан басат. Бүркүт сыяктуу эле балапандары пайда болгондо, атасы тамак ташып берет. Эгер эт болсо, энеси майдалап берип, балапандарын тамактандырат. Шумкар, ителги, ылаачындын үнүнөн уянын айланасындагы бардык жаныбарлар, ит-мышыктар коркушуп, ал тегеректен такыр качып кетишет.

Шумкар алты урукка бөлүнөт:

- күйкө шумкар,
- кара шумкар,
- ак шумкар,
- ителги,
- канды бүркөр,
- байпактуу шумкар.

Байпактуу шумкардын бутунун жүнү калың, барпагай болот. Шумкарлардын ичинен эң кырааны **күйкө шумкар** болуп, колго чанда түшөт. Колго түшкөнү да оңой менен тапка келбейт. Шумкарды тоодакка, казга салганда да, аларды ээсинин үстүнөн айланта кууп келип, бирден тээп жерге жыга берет. Атактуу кыраан куу шумпай ылаачындан чыгат. Күйкөнүн начары шумкар менен тең болот. **Ителги менен ылаачындын ортосунан «баар»** туулат. Ителги, шумкар, ылаачынга тогомо кийгизишет. Бул куштар абдан таза канаттуулар болушат, бир жерине да такыр кир жугузбайт. Шумкар эң бийик зоонун чокусунан, суук жерге жумуртка тууйт. Ошондуктан, анын баласын алуу өтө кыйындыкты туудурат. Шумкардын бийикте тууй турганы, Семетейдин Ак шумкарынын уясы Ат-Башынын Арпасы делип, «Семетейде» төмөндөгүдөй ырдалган:

«Арпанын башы жайыктан,
Ак жумуртка туюктан»...

1886-жылы сарбагыш уруусунан Шопок деген баатыр жигит Кытай тараптан, чоң багыш уруусунан бир үйүр жылкы чаап, таң атаарда эл көрбөсүн деп шашканынан Ат-Башынын Арпа жайлоосуна, Ак шумкардын уясы деген чырмалыштын зоосунун жылгасын өрдөп барып жатып калат. Ошондо, үстү

жагындагы бийик зоодон Ак шумкардын үч балапанын көргөн. Бул окуя тууралуу ооздон оозго айтылып, Ат-Башы районунун эски кишилери ушул убакка чейин кеп кылып келет.

1852-жылы ителги тууралуу да төмөнкүдөй окуя болот. Чоң-Кеминдин өрөөн бүткөн тоолорунун башында ителгинин уядагы балапандарын алыш үчүн эки жаш мергенчи келет. Уяга жакындап карашканда, уядагы балапандарды бир бүркүт жеп жаткан болот. Бир аз убакыт өткөндөн кийин ителги учуп келип бүркүттү тепкилегенде, бүркүт уядан алыс эмес учуп, ылдыйыштагы ташка конот. Ал жерден дагы ителги тепкилесе, бүркүт тоотпой отура берет. Бүркүткө болгон чабуулунан жыйынтык чыгара албаганда, ителги шаңкылдаган ачуу үнү менен Кеминдин батышын көздөй учуп кетет. Бир топ убакыт өткөндөн кийин, кайра ал жактан эки ителги жанаша учуп келет. Бирөөсү Ак шумкар экен. Ошондо, бүркүт шашкалактап, асманга учуп көтөрүлөт. Асмандан Ак шумкар шамдагайлык менен бүркүттөн бийик учуп, кайра бүркүттү көздөй аткан октой куушурулуп, бир тээп өтөт. Бүркүттүн жүнү бир аз жулунуп, асманда жай калкып жерге ылдыйлайт. Ак шумкар экинчи жолу дагы көтөрүлүп, бүркүттү асмандан дагы бир тээп өтөт. Ошондо бүркүттүн калдайган канаттары кыймылдабай, кыймылсыз денеси шуулдап жерге «талп» деп кулап түшөт. Эки ителги максатыбызга жеттик дегенсип чогуу учуп, белгисиз жакка кетип, көздөн кайым болот. Карап турган эки мергенчи өлүп калган бүркүттүн жанына басып барышса, башынан кан кетип, бир көзү салаңдап агып түшүп калган болот. Бул болгон окуя ооздон оозго эл арасында айтылып келген. Мен муну 1971-жылы, Фрунзе политехникалык институтунда окуп жүргөндө, Чоң-Кеминдин Кайыңды айылына күзүндө картошка жыйнагына барганда Жанызак деген аксакалдан жазып алгам.

Кыскасы, ителги боюнча да жаза берсе, өзүнчө чоң китеп болот. Бул жогорудагы тарыхтык окуялар кыскартылып берилди. Жогоруда аталган алгыр куштардан сырткары Ала-Тоо аймактарында кыргый, борбаш, күйкө турумтай жана үкү деген жырткыч куштары болот.

Кыргыз. Кыргыздын сырткы көрүнүшү көк куш сыяктуу болуп, көкүрөк боор жүндөрү көгүш чаар келип чоңдугу жагалмайдай, бирок куйругу узунураак келип, анын жардамы менен каалаган жагына бурулууга жана тик сайылып учууга мүмкүнчүлүгү жогору болот.

Кыргыздан таранчы бактектер чанда гана качып кутулат, ошондуктан жети кесепеттин бири болгон кыргыздан таранчы ажал табат деп коюшат. Кыргыз бир кубалап өткөндө тал теректеги чурулдап сайрап жатышкан таранчылар дүр коюп жашынышып, суу сепкендей үндөрү тып басылып жымжырт болуп калышат. Кыргыздын жакшы кыраандары чил, кара боор, кыл куйрук, таан, сагызган алат. Кыргыздар илгертеден кыргызды көбүнчө бөдөнөгө салышкан. Орустар аны орусча «переплятник» деп аташат. Кыргыздын дагы бир кичинекей түрү бар, аны «**чыбый мыкый**» деп орусча «тювик» деп да аташат.

Кыргыз жалпы алгыр куштар сыяктуу эле көрктүү келип, сергек жана кыраан келишет. Ошондуктан аларга салыштырып «кыргыздай тийип», «кыргыздай болуп эрте туруп алыптыр» деген сөздөр бар. Кыргыздын көркүнө салыштырып белгилүү обончу Асанкалый Керимбаев оз обондорунда:

Кыргыздай мүчөң келишкен,
Кыз элең жүрөк эриткен.
Боз улан кезде жүрчү элем,
Болсо деп менин периштем.
Тагдырга айла жок экен сен,
Болбодуң менин периштем,—

деп мунканып обон созгон ыры, көп ойго салаар.

Борбаш. Борбаш таранчыдан бир аз эле чоңураак келген, алгыр куштардын эң кичинеси десек болот. Өзү таранчыдан бир аз чоңураак болгону менен тырмактары жана тумшугу чоңураак, куйругу узунураак келип ийнелик, чегиртке, майда чымчыктарды же балапандарын кармап алып, алы келгенин чырылдатып алып жеп коёт, ал жүргөн жер кыялы чыр киши жүргөндөй. Сырткы көрүнүшү күрөң кызыл, башы карала болуп «ала жылкы жоголбойт, арамза киши оңолбойт» дегендей

алыстан эле таанымал кичине алгыр чымчык. Кыймылы да бат экени билинип турат.

Күйкө менен Кулаалы. Күйкө бул түздөн чычкан гана кармап жеген эң кичинекей адамзатка пайдалуу алгыр куш. Жаман сары кулаалыга караганда көзү көргөн чычканды жаза кетирбейт. Качандыр бир кезде чөлкөмдө чычкандар өтө көбөйүп кетип эгинге зыян келтиргенде жаныбарлар чогулуп Күйкө баатыр келсин деп кастарлап чакырышкан экен деген эл арасында жомок бар. Учканы боюнча жеңил, шамдагайлыгы жагынан Жамансары Кулаалыдан төөлүк өйдө. Жамансары кулаалы чычканды көрсө далбактап өзүн жоготуп, шашып калдаландап олдоксон учуп көп убакта чычканды ала албай калат. Жамансары деп атына жараша аны шылдыңдашып, жада калса чычкан кармаганда чычкан кыбыраса шашкалактап таманынын кытыгысы келип кетип коё берип жиберип, кайра далдандап жатып кайра араңдан кармайт. Көлөмү жагынан беш эсе чоң жамансары менен айры куйрук кулаалы «далдайган менен далысы жок» дегендей жөжө менен чычкандан башкага жарабай, аны дагы оңураак алганга жарабайт. Айры куйрук кулаалы айыл четин аралап учуп жөжөлөргө тап болгондуктан аны жада калса айылдын кичинекей балдары аны барктабастан, учуп айланып жүргөн кулаалыны карашып, жөжөлөрдү көрүп шылдыңдашып:

Кулаалы, кулаалы куйругунду жулалы,
Караңгы үйгө камайлы,
Камчы менен сабайлы... —

деп чурулдап кыйкырып ырдашат.

Турумтай. Турумтай кыргыздан бир аз эле кичинекей келип, бөдөнө торгой, таранчы аттууларга алы келет, айрым учурда көгүчкөндү алган учурлары болот. Бир жолу аңчылыкта Ыбырай деген мергенчи аксакал Ача-Кайыңдынын Чеч-Дөбө сазынан үстү жагынан ителгиге көгүчкөн учурса, ортодон турумтай учуп келип шамдагайлык менен алып кетип, жерге коно калып өзү менен тең көгүчкөндү алып отуруп калганда муштумдай турумтайга таң калган окуяга туш болгон.

Үкү. Үкү дагы жырткыч куштардын түрүнө кирет, себеби алар чычкандан баштап чоңдору коёңго чейин алгандары

болот. Күүгүмдөн баштап түнкүсүн ууга чыгышат. Үкүлөр түрүнө жараша төмөнкүдөй болот: **чоң үкү** (филин) анын чоңдугу бүркүттөн бир аз эле кичине болуп, бирок моюну кыска, башы, көзү чоң, буттарынын салаасына чейин жүн басып турат. Бул үкүлөр түнкүсүн чычкандан баштап коёңго чейин алышат, тырмактары өтө курч болуп, жумшак жүндүү чоң канаттары менен дабыш чыгарбай учушат.

Андан кичирээгин токой үкүсү же жапалак үкү (ушастая сова) деп да аташат, төбөсүндө кулак сыяктуу эки жүнү алыстан көрүнүп турат.

Мындан башка барак бут мыкый үкү (мохноногий сыч), саз үкүсү (болотная сова), чөл бабырганы (буланая, пустынная сова), бабырган байкуш (домовой сыч), итчак бабырган (сплюшка) деген түрлөрү бар. Үкүлөр күндүзү бийик жарлардын кычыктарында, калың токойлордо, эски күмбөздөрдө жашынып отурушат. Түнкүсүн булар ар түрдүү сүрдүү үндөрү менен түшүнүгү жок жаш балдарды сестентиши мүмкүн.

Тайган породасы кыргызга таандык

Тайган. Тайган илгертен кыргыз таптап баккан иттин бир түрү болуп эсептелет. Ал жалгыз кыргыз улутуна гана таандык ит. Буга далил катары илгертен эл арасында айтылып келген макалдардын айрымдарын мисал келтирели:

Тадам десең тайган тап, жакшы таптап жакшы бак.

Табын билсең тайгандын, табылды сенин таалайың.

Туйгунду күтпөй тайган күт, тайганды баксаң тойгон журт.

Туйгунду салбай, тайган сал, тайганды салсаң тапкан мал.

Ит – адамга жолдош, ошон үчүн аты – жолборс.

Тайгандын кырааны илбирс, бугу, каман, марал, аркар-кулжа, эчки-теке карышкырды тобу менен алган. Кайсы жаныбарды алса дагы, оозун, омурткасын бычырата тиштейт. Бир серпип өтүү менен кээ бир жаныбарлардын толорсугун сууруп же

жото жилигин бычырата тиштеген. Кокус, тайганга чөөлөрдүн тобу кол салса качымыш болуп, алдыга озунганын токтой калып бир тиштеп өлтүрүп, же мойнун бурай тиштеп, андан ары качып отуруп баарысын бирден тиштеп бүт өлтүрүп, же жардар кылып кете берет. Тайгандын башка иттерден айырмасы жаагы катуу келип, бир тиштегенде бычырата тиштегени менен айырмаланат.

Алгыр тайганы бар айылга түн ичинде бир да карышкыр жолобойт. Мурунку ата-бабаларыбыз бүркүт, шумкар, күлүк, ат, жорголорду кандай бапестеп багып келсе, тайганды да ошондой ардактап, бапестеп багып келген. Тайгандын эрдигин айтсак, илгертен айтылып келген бүркүттөрдүн окуяларынан кем эмес. Мисалга, Ат-Башыда Ача-Кайыңды айылынын черик уруусунан Ыбрай деген мергенчи тайганы менен ууга чыгып калып, карагайлуу тоодон капыстан күрөң аюуга туш болот. Ыбрайды тикелей качыра берген аюуну көрүп, ал мылтыгына ок салганга үлгүрбөй калат. Аюу жетип тиштээрде тайган аны бир бурдап өтөт. Аюу тайганга алаксып түшкөндө, мергенчи мылтыкка ок салганга үлгүрүп атып, чалкасынан түшүрөт.

Кээ бир тайгандардын жолборско кол салгандары да болгон. 1840-жылы белек уругунан Балбай Эшкочо уулунун Актаман деген тайганы бир жылда 100гө жакын бугу-марал, аркар-кулжа, эчки-теке алган. Ошондуктан «Иттин пири – кумайык» деп тайгандын кырааны «Кумайыкты» аташат. Тайгандан күчүк туулса, башка иттер талабасын деп, иттердин үнүн угузбай айыл четине жашыруун багат. Мындай тайган чоңойгондо ар кандай кармашуудан тайманбаган эр жүрөк болот.

Алгыр тайгандын сыны төмөнкүчө сыпатталат: кабагы тик, чабагы жок, көзү кыпкызыл, тумшугу ичке, узун мойну жумуру болот. Өзү өтө чоң, бели кыска, эки жамбаштын кошкон эни төрт элиден алты элиге чейин болот. Толорсугу тик, беш манжа-таманы кууш, кичине, туу куйругунун түбү жоон болот. Тайганды көжө берип семиртип, кайра аң, ууга чыгаарда шорбакты берет.

1770-жылы солто уруусунан Жамансарт Кошой уулу «Какбаш» деген тайганы менен талаадан 300гө жакын чөөгө капыстан туш болот. Ачка чөөлөр тикеден-тике качырып кол салышкан. Жамансарт мылтыгын улам октоп, жакындаганын атып, тайганы болсо улам алдындагы чөөлөрдөн бирден тиштеп силкип, кээ бирин өлтүрүп, кээ бирин оор жарадар кылып отурат. Акыры Жамансарт 91 чөөнү атып, тайганы болсо 80ден ашык чөөнү тиштеп өлтүрүп, экөө калган чөөлөргө жеткирбей качып кутулушкан. (*Белек Солтоноев. «Кызыл кыргыз тарыхы». 2-т. 194-бет.*)

Кыргыздын дөбөт ити. Кыргыздар көчүп-конуп талаа-түстө, ой-кырда, тоо-ташта, аска зоолор арасында жашап жүргөндүктөн адамга жакын жолдош катары тайган менен катар кыргыз дөбөтүн багып чоңойтушкан. Дөбөт иттерди кыргыз элинин арасында көбүнчө баатыр адамдар экиден оң жагында бирин сол жак артында, бирин дайыма алыс сапарга чыкканда ээрчитип жүрүшкөн. Себеби бул иттер кокус ээсине арт жактан кол салышса аткан октой жулунуп чуркап ат үстүнө секирип, ал адамды бир тиштеп жерге силкип алып түшкөн. Андан сырткары ал дөбөттөр ар кандай согуш ыкмаларында дайыма ээсин кайтарып, жанына жакын бир дагы душманды жолоттурган эмес. Мурунку дөбөттөрдүн накта тукумунун арткы буту астынкы бутунан эки эсе кыска, көөдөнү чоң жана жазы тууралжын келген, мойну жоон, башы чоң ит болгон. Алыстан ал дөбөттү караганда астынкы бутун бир ташка коюп койгонсуп элес берип турган. Ошондуктан арткы жамбашы астынкы далы, мойнунан эки эсе жапыс болуп турган. XIX кылымдын жарымында орус падышачылыгынан аскерлер келгенде кыргыздардын дөбөттөрүн көрүп таң калышкан. Кийин убакыт өткөндө ар кандай жагдайларда ээсине жолой албай коюшкан, ал иттер боюнча орус падышачылыгынан: «Кыргыз дөбөттөрүн кырып салгыла» деген атайы жашыруун көргөзмө алышкан. Бул жашыруун көргөзмөнү кийин Советтер Союзунун өкмөтү улантып: «Акыркы дөбөттү 1936-жылы Ат-Башыдан, Алайдан атып өлтүрдүк»,— дешип отчет беришкен.

Азыр Ала-Тоо аймактарында мурункудай бир дагы таза кандуу дөбөт иттердин тукуму жок, жалгыз гана Гималай тоосунда жашашкан «Гүнн» уруусунун (кыргыздардын) элдеринин арасында бир аз сакталып калган. Ал эми Ала-Тоодогу кээ бир дөбөткө окшош иттер алар ар кандай иттер менен кошулуп, мурунку дөбөт иттерге такыр окшобогон элести берет.

Ата-бабаларыбыз куш, жорго, күлүк, тайган таптап, ар түрдүү жаныбарларды адамга көндүрүп, алар менен кошо тиричиликте эриш-аркак, бири-бирине көмөктөшүп келгени, албетте, эң байыркы эл экенинин далили. Ар бир айбан-жаныбар менен тил табышып, аларды багууда ички көңүлүндөгү айбандык сырды ачуу — бул бир жылдык же бир кылымдык убакытты талап кылган, адамзатынын талыкпаган иш тажрыйбасы экени түшүнүктүү...

XIV БАП

ЖАШОО ПИРЛЕРДИН, ЖАНЫБАР БАЛДАРЫНЫН, ЫЙЫК НЕРСЕЛЕРДИН АТАЛЫШТАРЫ ЖАНА КЫРГЫЗЧА УЗУНДУК ЧЕН БИРДИКТЕРИ

Кыргыз эли эң байыркы эл болгондуктан ар бир күнүмдүк жашоодогу нерселерге, жан-жаныбарларга «ыйык» деп балдарына аташып ат коюшуп, аларга аяр мамиле кылышып, алардын эң күчтүүлөрүнө да «пир» деп ат коюп келишкен. Эзелтен ата-бабаларыбыз кийинки муундарга айтып калтырып келген ар жан-жаныбарлардын «пири» деп аталып келген аттары төмөнкүчө:

Куштун пири – Буудайык,
Иттин пири – Кумайык,
Суунун пири – Сулайман,
Койдун пири – Чолпон ата,
Жылкынын пири – Камбар ата,
Уйдун пири – Зеңги баба,
Төөнүн пири – Ойсул ата,
Эчкинин пири – Шыйпаң ата,
Кийиктин пири – Кайберен,
Жырткыч пири – Баян жабыр,
Чилденин пири – Кырдач,
Баланын пири – Умай эне,
Жигиттин пири – Шаймерден (кырк чилтен),
Акындын пири – секелек сары кыз,
Устанын пири – Дөөтү,
Табыптын пири – Улукман,
Дыйкандын пири – боз кептер, баба дыйкан,
Соодагер пири – Имам мазам,
Бакыттын пири – Кадыр Илиас.

Жаныбарлардын балдарынын аттары төмөнкүдөй аталат:
Эчки – улак,
Кой – козу,
Уй – торпок,
Топоз – мамалак,
Жылкы – кулун (жашы боюнча кулун, тай, кунан, бышты,
бир асый, эки асый, үч асый ж.б.)

Төө – тайлак,
Эшек – такай,
Ит – күчүк,
Тоок – балапан,
Кулжа – ларек,
Элик – чаарчык,
Суур – чөндөлөй,
Каман – торопой,
Аюу – мамалак,
Мышык – мыек,
Чычкан – чиедей,
Жолборс – күчүк,
Үкү – балапан.

Ал эми жашоодогу ыйык нерселер төмөнкүдөй аталыштар менен аталып келген:

кыргыздын ыйыгы – Теңир (жараткан),
бийиги – Адам (ата, эне),
байлыгы – сөз (эне тил),
башаты – Мекен (Ата Журт),
урааны – Манас,
тиреги – намыс,
тилеги – ыйман,
сырдашы – досчулук,
сынчысы – эл,
медери – бала,
кумары – куш,
эрмеги – комуз,
канаты – жылкы,

насиби – ак (сүт, каймак, айран, сары май, чөбөгө, быштак,
сүзмө, курут, эжигей),
тунугу – махабат,
катуусу – ант,
арманы – күү,
акылы – макал,
санаты – санжыра,
көздөгөнү – көркөмдүк,
суктанганы – сулуулук,
турагы – боз үй,
тумары – ак калпак,
таалими – насаат,
тамгасы – чамгарак,
мүнөзү – сабырдуулук,
мүдөөсү – ынтымак,
мураты – эркиндик,
калысы – калк,
бермети – Ысык-Көл,
бешиги – Ала-Тоо,
түгөнгүс байлыгы – ак мөңгү,
жашоо тамыры – Ала-Тоо мөңгү суулары, өзөн дайралары,
каргышы – тукумуң соол, журтта кал.

Кыргызча узундук чен бирдиктери. Азыркы заманбап бирдиктери катары *миллиметр, сантиметр, дециметр, метр, километр* деген аталыштар кабыл алына электен мурун кыргыз эли байыркы замандарда узундук бирдиктерин жалпыга бирдей маалым катары кабыл алышып, аларды ар кандай турмуштук аттар менен атап келишкен. Мындай аталыштар эл арасында эң ыңгайлуу, жаныңа эч нерсе алып жүрбөй эле турмуштук ченөө бирдиктерин жүргүзүүгө ыңгайлуу деп өлчөө бирдиктерин кабыл алышкан. Ал аттар төмөнкүдөй аталат:

1. Нукум – бармактын башынан сөөмөйдүн жарымына (сөөмөйдүн бүктөлгөнү боюнча) чейинки аралык.

2. Сөөм – бармактын башындагы чекит менен сөөмөйдүн жарты бүктөлүш аралыгы.

3. Карыш – бармактын башынан чыпалактын башына чейинки аралык.

4. Чыканак – ортондун башынан чыканакка чейинки аралык.

5. Кес – көкүрөк төштүн нак ортосунан бир колдун учуна чейинки аралык.

6. Кулач – жайылган колдун эки учуна чейинки аралык.

7. Тапан – адамдын жылаңайлак изи боюнча тамандын согончогуна бармак башына чейинки аралык.

8. Секирик – адам ордунан туруп эки буттап секирген аралыгы.

9. Арыш – адамдын кадамы боюнча жылаңайлак сол буттун чоң бармак башынан оң буттун чоң бармак башына чейинки аралык.

10. Чакырым – биринчи адам баласы экинчи адам баласын кол булгап үн козгоп көрүнгөнгө чейинки аралык, бул болжол менен бир километрге барабар.

XV БАП

КЫРК МУУНДАН ТУРГАН АТА-ТЕКТИН, МУУНДУН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Элибиз колдонгон миң багыттагы сөз казынасынын акыл менен рух маданиятына байланыштуу каада-салтын, наркын, жашоо салтын, жандүйнөсүн, дилин, тазалыгын, сулуулугун, улуулугун, асылдыгын аныктоодо ар кыл, сан жеткис жактары бар. Жогоруда, буга чейин биз айтып өткөн нерселердин бардык багытын билген адамды элибизде «агартуучу» деп аташчу. Чыгыш элинде, анын ичинде көчмөн калктарда, эзелтен агартуучулардын атайы мектеби болгон эмес. Нарктуу, акылдуу сөздөр айтылып калса, аны эл арасында атайы ооздон оозго, муундан муунга өткөрүп, көчмөн элдер, айрыкча, кыргыз эли жакшы аалымдык сөздөрдү каада-салт катары тутуп келген. Кыргыз элинин байыркы каада-салттары, нарктары жана мыйзам катарындагы кээ бир жактары мусулманчылыктан мурдатан эле элибизде сакталып, калыптанып келген. Алардын ушул күнгө чейин айтылып келгени – бул **муундардын аталышы**. Буга чейин, 7-бөлүмдө айтып кеттик, илгери кыргыз элинде жаш балдарды кызга куда түшүрүп, кийин ал бала бойго жеткенде салт менен болочок күйөө баладан: «Жети атанды билесиңби?» – деп сурашчу. Эгер жаш бала билсе, кызын каада-салт боюнча берип узатышчу, билбесе: «Сен али жашсың, ата-бабаларыңды үйрөнүп кел» – деп кызын убактылуу бербей коюшчу.

Негизи, кыргыздын каада-салты боюнча, жаңы төрөлгөн ымыркайга жети атасына чейинки ысымды коюшкан эмес. Жети атага чейин арбактар күчтүү болуп, бала мерт болуп же майып болуп калат дешет. Тарыхта мындай окуяларга бир мисал кылып, «Чынгызхан» китебимдеги Батыйхандын экинчи баласы Токтохандын Туудай Моңко Батый хандын агасы

Ногой чоң аталарына учураштырып келейин деген жерлерин келтирсек болот. Алар Крымды көздөй бара жатып, жолдон агып жаткан дайранын жээгиндеги камыштардын арасынан камандарды көрүп келебиз деп, жандоочу сакчылары менен кошо барышат. Ошондо камыштын арасынан бир каман тогуз жашар Батыйдын ичин жарып өлтүргөн. Жашоодо мындай мисалдарды толтура келтирсе болот.

Эми муундардын атадан балага төмөн карай, баладан атага жогору карай аталыштарын төмөнкү таблицада караңыз.

№	Атадан балага төмөн карай аталыштары	Баладан атага жогору карай аталыштары	Эскертүү сөздөр
1	2	3	4
1	Ата	Бала	
2	Бала	Ата	
3	Небере	Чоң ата	
4	Чөбөрө	Баба	
5	Чебере	Жете	
6	Чыбыра	Жото	
7	Кыбыра	Зимин (Зилин)	
8	Кыймылда	Кубарың	
9	Кыңылда	Наркың	
10	Кылтыңда	Задин	
11	Кымыңда	Зилин	
12	Кымылда	Тегин	
13	Кылчылда	Кубат	
14	Тыбыра	Таяныч	
15	Тырсылда	Медет	
16	Торсондо	Урук	

Таблицанын уландысы

1	2	3	4
17	Тарсылда	Уруу	
18	Жымында	Оң канат	
19	Жылмында	Өзөк	
20	Жылтылда	Өбөк	
21	Чорондо	Жөлөк	
22	Чорбондо	Асаба	
23	Борсондо	Ураан	
24	Борсулда	Улут	
25	Торсолдо	Ууз	
26	Корсондо	Уютку	
27	Арбанда	Уюл	
28	Арсанда	Түймө	
29	Эрбенде	Туюк	
30	Элтенде	Куюн	
31	Сертенде	Саадак	
32	Сербенде	Сааточу	
33	Дерденде	Устун	
34	Өркөн	Түркүк	
35	Өнүккөн	Уюк	
36	Өскөн	Турпан	
37	Өмүр	Курган	
38	Карсылда	Урпак	
39	Жаркылда	Собол	
40	Жарбаң	Маңыз	

Таблицада көрсөтүлгөн аталыштар ата-бабалардын балдарына, урпактарына оозеки үйрөтүлүп келген. Окурмандарда «эмне үчүн мындай атап келишкен?» деген суроо туулушу мүмкүн. Атадан балага төмөн карай аталыштар – бешиктеги жаш наристенин тили чыга электеги кыймыл-аракеттеринен улам пайда болгон. Себеп дегенде, наристе баланын тили чыга элек кезинде ички дүйнөсү таза болуп, куулук-амалкөйлүк, арамза-көралбастык деген адамдын терс жактарын билбейт.

Белгилей кетүүчү нерсе, азыркы убактагыдай кенен жазуусу жок болсо да, кыргыз эли айтылган сөздөрдү эч унутпай, эс-тутумуна сактап келген улуу эл болгон. Жалпы кыргыздын жарымынан көбү «куйма кулак» деп аталган. Жоокердик согуш убактарында айтылган сөздөрдү бир нерсеге жазып жеткирбестен, уккан боюнча жеткирип барышчу. Ошондуктан, биз нарктуу, салттуу элбиз. Кыргыздын каада-салттары боюнча салыштырып айта келсек, деңиздей чыгарма жазууга болот. Сиздерге бул, бир тамчы көлөмүндөгү гана чыгармам. Муну 1970-жылы Чоң-Каман-Суу Ат-Башы районунун Ача-Кайыңды айылынын аттуу-баштуу, нарктуу аксакал атабыз, мурун советтик жана партиялык органдарда жетекчи болуп иштеп келген Абдралы Жантемировдон жазып алгам.

XVI БАП

КЫРГЫЗДАРДЫН БАЙЫРКЫ СОГУШ ЫКМАСЫ ОРДО ОЮНУ

Кыргыз эли согушчан эл

Кыргыз биздин эрадан 500 жыл мурун, азыркы Кытайдын түндүгүндө жайгашкан «динлин» уругунан. Бир тарыхый далилдерде, «динлин» эски заманда Орто Азия, Памир, Алтай, Орол, Манчжурияда чачылып жашаган «арийлерден» (аруу, таза, элдерден) чыккан эл болгон (В.В. Бартольд. «Кыргыздар». 6-бет. 1927-жыл). Кыргыз-Алтай-Кангайдан келгенбиз деген сөздөрү да жалган эмес. Мурунку түрктөр кыргызды тууганбыз, кандашпыз дешкен. Кыргыздын мурунку тили уйгурлардыкына окшош болгон.

Биздин эрадан 250 жыл мурун, Кытайдын тарыхын жазган Баньгу деген адам болгон. Баньгу биздин эранын 92-жылында өлгөн. Бул тарыхчынын жазганы боюнча, кыргыздар Гянь-Гунь деп аталган дейт. Анын жазуусунда, биздин эрадан 250 жыл мурун Гянь-Гундардын өзүнчө мамлекети болгон. «Гянь-Гундар өз аталышын «Кыггыз» деп жазат» – дейт. Кытай тамгасында «р» деген тамга жок болгонуна байланыштуу, «кыггыз» деп тагыраак жазганы толук ыктымал. «Гян-Гунь – по китайски большой или главный предводитель» – деп М. Бичурин өз эмгегинде 1851-жылы которуп жазган.

Баньгу тарыхчынын дагы бир жазуусунда: «Кыггыз» деген байыркы эл болгон жана биздин эрадан 2 миң жыл мурун Египетти (Мисирди) караткан» – деп айтылат.

Кытай тарыхчынын атасы аталган, биздин эрадан 130 жыл мурун жазылган Шиңзи деген түрк тилдүү элдин «Гун» деп аталган уругу биздин эрадан 230 жыл мурун «Гэгунь» (Кин-Кин) деген элди караткан» – деп, Сы Ма Чяня жазып кет-

кен (В.В. Бартольд. «Киргизы». Исторический очерк. стр.5). Транскрип жазууга салып, Кин-Кин деген сөздү текшергенде, «кыргыз» болуп чыгат. Кин-Кин мурун Гян-Гун аталып кеткен. «Гян-Кин» деген сөз болуп, эски түрктөр Енесай дайрасын «Кем» деген.

Ал эми «Гунь» – Орхон дайрасы болуп, аны кытайлар Гунь дешкен. Гянь-Гун, Кем-Орхон дайраларындагы жердин аттары болуп саналат. Демек, мурун кыргыздын эле бир уруусу жер талашып, дагы бир кыргыздын уруусуна кол салгандык деп түшүнсөк болот.

Кем, Орхон дайраларынын эски заманында фин-могол жана түрк уругунан «гунь» деген эл жердеп тургандыктан, кыргызды фин-могол, гунь уруктарынан төрөлгөн эл деп толук айта алабыз. «Кыргыздар эмне үчүн уруу-уруу болуп чабышкан?» деген суроо туулушу мүмкүн. Себеби Манчжурия, Орол, Памир, Тибет аймактарына караганда, жашоого Енисей жана Орто Азия чөлкөмдөрү мал багууга ыңгайлуу, климаты жумшак, анча суук эмес, тоюттуу жер болгон.

Енисей дайраларынын башында азыр дагы: Кемчик, Ситкем, Бомкемчик, Кукем, Улукем, Кизикем деген туура суулары Енисей дайрасына кошулат. «Кем» аталган суулар көп болгондугун ушул аталыштардан көрөбүз.

Биздин эранын 7–8-кылымдарында «Дөбө» аталган азыркы Енисейдин башындагы «Таву» – Тува Республикасы. Уранхайлыктар өздөрүн «төбө» дешет.

Атактуу тарыхчы Абулгазы мындай дейт: «Кыргыз өкүм гумжут элинин зикири. Угузхандын Кыргыз исимли бир небереси бар эле, шунун насилинен эди, хамма бул убакта кыргыз элинен кишилер азду. Моголдон, татардан войгайри уруглардан айванларын асырмак үчүн от, ва суу издеп келип, кыргыз журтуна барып отуруп кыргыз исминин көрмүшлардур. Узлары кайсы уруктан экенин билалар: кыргыз кинимжут эки волоят болуп бир-бирине якинлардур, бир тарабы салангир исимли, иккинчи тарабы анкара муран исимли, экиси хам улук агын сууларду. Абир ва Шибер деген эки волоят бар, кыргыз журту аңга якындур.

Кыргыз эли төрөсүнү «аннал» дээр эди, могол ва тежик падыша деген кеби. Ол убакытта төрөлөрү «ирис айнал» деген кемса эди. Жеңгисхан (Чынгызхан) Бура деген немсени аманат кылып (элчи) маңга табик болсун деп, кыргыз элине жиберди. «Ирис айнал» аманатты жакшы сыйлап, өзү бармай көп бөлөк-салак ила жакшы кимашгури кошуп жиберип баш салды. Бөлүклөрдүн машгури бир оягы ва бурни, ва көзү кызил ак шумкар эди» (Абулгазы хан. «Тарых шежире түрк». 1891, 28-бет).

Кылымдардан кылымга мал менен жан сактап келген кыргыз эли согушка да жөндөмдүү болгону менен даңктана алабыз. Жоокерликтин ыгын өз заманына жараша жакшы билип, балдарга жаш чагынан согушка даярдоо ирээтинде ар кандай оюндарды: ордо, ак чөлмөк, упай, тогуз коргол ж.б. үйрөтүп келишкен. Кыргыздын ар бир инсаны 17ден 50 жашка чейин жалпы сырткы душман менен болгон согушту моюндарына алышкан. Ал тургай, 60–70 жашка келгенде согушка аралашкан ата-бабаларыбыз да болгон. 14–15 жашка келгенде «баланча бул согушка катышып эрдик көрсөтүптүр» деген да сөздөр болгон. Ал эми казактардын Ноорузбай менен Кененсарысы 1845–47-жылдарда баштаган казак-кыргыз согушунда, кыргыздардын 60тагы чалы гана эмес, 70теги кемпирлери дагы катышкан. Кыргыздар үчүн бул согуш өз Мекенин адилет коргоо катары каралып, орустар Наполеонду жеңгендей маанилүү болуп тарыхта каралат. Мурун кыргыз карыяларынан эки-үч киши чогулуп калышса, көбүнчө согуш окуялары тууралуу сүйлөшкөн, азыр түшүнгөнү да, түшүнбөгөнү да эркек-аялына чейин саясат жөнүндө гана сүйлөшөт. Руханий, духовный багытта байлыгыбызды байыталы дегендер жокко эсе.

Ирандын белгилүү тарыхчысы Ан Насыр мындай деп жазып кеткен: «Кыргыздар тынччылык убакта уруу-уруу болуп, жылга, жайыт талашып, бири-бири менен чабыша берет. Ал эми жалпы кыргызга сырткы душмандар катылса, кыргыз эли чагылгандын огундай тез чогулуп, душмандын катыгын берет. Мындай согуш уюштуруу иштери дүйнө жүзүндөгү бир да элде жок».

Ушуга ылайык, кыргыздар мурун чек ара кайтарышкан эмес. Ошондуктан ар бир он башы өздөрүнүн жерлерине тышкы душмандар кол салышса, он жоокерине кабар берип, белгилүү мөөнөткө чогулушуп, ал он башынын *ону биригип*, бир жүз башы боло турган. Мындай *жүз башынын дагы ону биригип*, бир миң башыны түзүшүп, андан кийин он миң башы биригип, бир түмөндү түзүшкөн. Ушундай тез ылдамдыкта армия санын чогулткан, дагы эле болсо дүйнө жүзүндө кыргыздарда болгон. Ар бир кыргыз жоокери минген аты менен кошо согуштук курал-жарактарын, тамак-аштарын: кургатылган эт, сүзмө, актаган таруу, гүлазык, сүрсүтүлгөн чучук жана кол чачаңтарына кымыз куюп алып алышчу. Кыргыздар чек араларын эч кайтарган эмес, ар бир уруу өз эн тамгаларын жашаган аймактарынын чет жактагы таш, зоо беттерине чегишип, андан ары өтчү эмес. Ошол эле эн тамгаларды алар малдарына басышкан.

Согушта салгылашкан баатырды «тоодон кулаган таштай, аткан октой» дешкен. Аткан ок таштан кайтпай, кулаган таш же талкаланат, же талкалайт. Баатыр жоодон жеңилгенде жолдошторун жоого түшүрбөстөн, анын артынан коргоп, жоонун алдында болуп, жоону жолдошторуна жибербей согушта аман алып чыккан (балким, жоодон олжосун алып чыгышкан, ошол себептен баатырлар «**качсам бир ат олжом бар**» деп айтышкан). Жоонун көптүгүнө карабастан согушкан, «жоо кайда» дегенден башканы билбеген жоокер аркасынан жараланса, «качып бара жатып жараланыптыр» деп, баласы болсо да аны киши катарында көрүшпөгөн. Эгерде жара бет алдынан болсо, «беттешип жүрүп жаралуу болуптур» деп, аны көргөн адамдар ыраазы болушкан. Уруш убагында жоокердин буту сынып калса, буттун төрт жагына шак-шак жыгачтарды коюп, канжыгалар менен катуу таңып коюшчу. Ушинтип урушту уланта беришкен «**көк жал баатырлар**» болгон. Жоокердин ичине ок же жаа кирип кетсе, кишинин сийдигин ичиришкен. Башы, тулку бою көбүрөөк жаралуу болсо семиз тай союп, ич этине жакшылап тойгузуп, союлган жаңы тайдын терисине ороп, **12 убактан** кем эмес жаткырып коюшкан

(мурун *бир суткада 34 убакыт* бар экени жогоруда маалымдалды).

Жоодон, же алыс сапардан келген түнү ичинде мылтыктын, жаанын огу калса, аны чыгарыш үчүн эркектин койнуна жатпаган таза ургаачы затын жоокердин үстүнөн аттатышкан. **«Ок аттаган таза катын»** деген макал ошондон калган. Сапарда же жашоодо жүргөндө кокус ачка болуп калса, атынын кара санынан кан агызып, аны бышырып жешкен. Мылтыгын, жаасын төшөгүнө ала жатышкан. Уруштарда мергендери оозуна толтура **«кыдыратма»** ок салып, атчан чаап жүрүп, башынан түтүн арылтпай атышкан.

Кыргыз эли жоо менен дайыма атчан согушушкан. Ар бир жоокер ай балта, союл чапканга, найза сайганга, түтөтмө атканга, жаа тартканга өтө чебер болгон. Кылычты көп колдонбогон. Аны бычак катарында көрүп, согуш жабдыгы деп деле санашпаган.

Жоонун аз-көбүн билмек үчүн **«качырткы»** салып, азын-көбүн ыраактан карап билип баамдашкан. Эгерде жоо көп болсо, **«буктурма»** коюп согушушкан. Маселен, бир топ аскерин буктурмага жашырып, жоонун келээр жолуна коюп, атайы бир азга согушуп, **«ит өлүмүш»** деген согуш ыкмасы менен артка, буктурмадагы жоокерлерге качымыш болуп салып берип, анан согуш ачышкан. Ыраакка чуркаган душмандардын аттары суюла баштаганда, буктурмадагы жоокерлерге душмандарды талкалоо оңойго турган. Мындай ыкма менен кийин Чынгызхандын небереси Батый хан (Бату) Европада немистер менен Польшанын биргелешкен армиясын Лингци деген жеринде 30–40 км.ге чейин качышып, 1241-жылы 9-апрелде бир күндө 30 миң душман жоокерин жок кылышкан. Бүгүнкү күндө бул жерди поляктар ырымдашып аскер машыктыруучу согуштук талаасы (полигон) кылып койгон.

Кыргыздар жоо менен беттешээрде же сапарга аттанып чыгаарда төлгө ачып, көбүнчө далы күйгүзүп, ошого жараша иш аткарышчу. Айсыз караңгы түндө же туман баскан учурда, жылдын кайсы мезгили болсо дагы жоокерлер коёндун жатагына чейин билген адамды жол башына коюшкан. Эгер жол

билбей калган учур болсо, алдыдагы **«сапар башы»** мерчемдүү жерлерге темир казыктарды кагып, из калтырып отурушкан. Бул кагылган казыктарды **«кошоктолуу музоо»** деп аташкан. Жолдо кетип бара жатышканда булуттан жылдыз көрүнбөсө, жергиликтүү жакшы аттарды тандап, атты эркине коюшкан. Эгер жоо өтө күчтүү болсо, жайчы бабаларыбыз атайы күн жаадырып туруп, изин суудуруп качып кетишкен. 40–50 чакырымдан жоонун аз же көп экенин ажыратып билген бабаларыбыз болгон. Түн ичинде аттын электегенинен кишинин келе жатканын бир чакырымдай жерден билишкен. Кокустан мал уурдатышса, изи менен бир айлампа кубалап, түштүк жакка кетсе, түндүктү көздөй, а эгер түндүктү көздөй болсо түштүктү көздөй таң эртең мененкиге чейин 40–50 чакырым кубалап, жоону астынан тосушкан. Көктөмдө аты жоон сан болсо, 10–15 күнгө жарайт деп, жортуулга минип кете беришкен. Байыркы заманда атына жем беришкендери чанда болгон. Илгерки кыргыздар 40–50 үй бир жерге тегерете конушуп, ээр токуп, аттарын кермеге керип, же үйдүн жанына байлап, абдан аялуу жакшы аты болсо атайы тигилген бир үйгө киргизип байлап, найзасын керегеге жөлөп, ай балтасын ээрге кыстайып, түн ичинде жоо кайдан келе жатканын аттын кишенеп, кулагын тик кылып караган жагынан баамдашкан. Мындай боз үйдү **«аныктаар боз үй»** деп аташып, эшиктерин атайы бийик жасашкан.

Айылдан тышкары чыгып, ыңгайлуу жерден жоону күтүп, айылга кабар берген адамды **«жесекчи»** деп аташкан. Жоодон качаарда ар кайсы жерге көп от жагып коюп качышкан. Ал күйгөн отту **«эр оту»** дешкен. Жоо беттешээр түнү ар бир жоокер 10дон от тоо бооруна күйгүзүп чыккан. Себеби ар бир күйгөн отко болжол менен он киши тегерете отурушат. Эгер жоокер саны миң болсо, аны онго көбөйтсөк, ыраактан болжол менен он миң киши дегенди билдирет. Ошон үчүн мындай отту **«алданма от»** деп аташкан. Түн ичинде малдарын жоого уурдатпаш үчүн кыз-келин, боз уландар чогулуп алышып жыйын кылып, темир комуз кагып, **«Саксакай»**, **«Бекбекей»** деген байыркы элдик ырларды ырдашкан.

Айылды жакалап, чоор тартышып, жылкычылар жылкы кайтарышкан. Жоокерчилик заманда болсо, айылдын сыртын «жесекчи» жесеген, алардын сыртынан болсо «кайгуулчу» деген адамдар жол кайгыган. Кооптуу жерлерге болсо билинбеген кароол коюлган.

Согуштук оюн ордо

Эми биз жогоруда сөз кылган эң негизги улуттук оюндарыбыздын ичинен үй сыртында кыш мезгилинде көп ойнолгону – «Ордо» оюну. «Ордо» оюну, негизинен, түшүм жыйналгандан кийин, жерге тоңголок түшө баштагандан баштап, жаз мезгилиндеги тоң эригенге чейин гана ойнолот. Себеби жер жылып тоң эригенден кийин абалак менен ханды жумшак жерден атып чыгарыш кыйынчылыкты туудурган. Ошондуктан жай мезгилдеринде «Ордо» оюну такыр ойнолгон эмес. «Ордо атыш» – байыркы кыргыздар бир канчалаган согуштарды баштарынан өткөргөн үчүн согуштун ар кандай ыкмаларынын негизинде жана негизги эрежелери байыркы согуштардын практикалык эрежелеринен келип чыккан. Бир нече кылымдардан бери калыптанган бул чоң оюнду ата-бабаларыбыз өрнөктүү согуштук тажрыйбалуу иштери менен үйрөтүп келген жана кийинки муундарыбыз дагы бул оюнду эстафета катары андан ары улантып кетиши зарыл. Бүгүнкү күнү, кыргызга гана таандык «Ордо» оюнунун эрежелери эл арасында ыйык сакталып, орто жолдон түзөтүү, оңдоолор киргизилген эмес.

«Ордо» оюнунун негизги эрежелери:

1. Белгилүү бир борбордон тегерете айлана чийип, **камал чеп**, коргон шаар сыяктуу чийин чийилиш керек.
2. Дал ортосу – борбор жыйырмак «**туу түбү**» деп аталат.
3. Көп чүкөнү тигип, ортосуна абыдан бир чоң чүкөнү **ордо ханы** деп аташып, «туу түбүнүн» дал ортосуна коюшкан. Кийинки убактарда ордо ханын чоң чүкө же саканын ордуна жалпак, калыңдыгы 1 миллиметрлик жалтырак темир менен алмаштырып ойноп ка-

лышкан. Ордонун ичине түшкөн оюнчу абалак менен чүкөлөрдү бирден чийинден чертип чыгарып отуруп, туу түбү болгон «ханга» жеткенде, абалак менен 1 гана жолу чертип ханды чийинден чыгарса, утуш ошол оюнчунуку болот. Ал эми байыркы ордо оюнунда сака менен бир чертип чыгарганга караганда, жалпак тыйындай болгон кичине темирди чийинден абалак менен бир чертип чыгарыш алда канча кыйынчылыкка турары баарыбызга маалым. Эгер оюнчу абалак менен «ханды» бир чертип чыгара албаса, анда оюн улантыла берет.

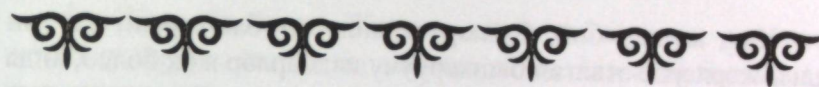
4. «**Туу түбүнө**» тегерете жыйылган чүкөлөр хандын аскерлери, нөөкөрлөрү болуп эсептелет.
5. Ордо атуучулар эки бет болуп өз ара алдын-ала сүйлөшүп, чүкө калчашып, **кимисинин чүкөсү биринчи консо, оюн ошол тараптан башталат**.
6. Чийинден өтпөстөн атыш коргонду талкалоого багыт алуу – **ханга кол салуу** дегенди билдирет.
7. Ар бир ордо атуучу кишиге бештен чүкө тийиш болуп, үч атканы оюнга ээ болот. Мисалы, **беш аскердин үчөө согушка кирди** дегенди билдирет.
8. Эгерде аткан чүкөсү чийинден чыкпай калса, ал атканы өлөт, демек, **согушка кирген адамдын өлгөнү деген сөз**.
9. Эгер аткан чүкөсү чийинден чыгып турса, оюну өлбөстөн андан ары уланта берет. Демек, **беттешкен жоосун улам өлтүрө берди** дегендик.
10. Чийинге жакын келген **казайт (казамак)** – жекеге чыккан же кароолго чыгып келген жоону өлтүргөнү.
11. Атылган чүкө чийинден чыгып, чийиндин ичинде эки кадам томпою (абалак) чүкөгө жакын жатып калса, бир бутун тамандап, чүкөнү олтуруп чертет. Бул – **аты өлүп, жоо менен жөө согушуу, жаа менен эмес, колмо-кол согушуу** дегенди билдирет.
12. Черткен киши чийин ичине кирип чертип жатканда черткен чүкөсү өз деңгээлинен арт жакта калса, оюну

- өлөт. Бул – артынан жоо курчап калды дегенди билдирет.
13. Бир эле оюнда үч жолу чертип ханга жакындаса, хандын кароолун өлтүрүп, ага **кол салганы** дегенди билдирет.
14. Четке, чийинге жакын келген чүкөнү кайта тооруп атып алса, муну **тоорумак** дейт, же болбосо жоону кайта байлап кетти дегенди билдирет. Четтеп жалгыздап жүргөндү өлтүрүү дейт.
15. Беш чүкө үч атканга жарайт, бул – үч аскердин экөө согушта, бири кошто болгону дегени.
16. **Үч чүкө эки атканга жарайт** – бул болсо, жоодон бүт кырылып, бир киши калса да согушканы дегенди билдирет.
17. **Бир чүкө бир атканга жарайт** – бул болсо, жоодон бүт кырылып, бир киши калса да согушканы дегенди билдирет.
18. Бир жактын теңинен көбүнө оюн жетпей калса, калганы чокондосо, жеңилгенге эсеп – бул көбү кырылып, аттарынан ажырап, жөө калышып жеңилди дегендик.
19. Ханы бир жактагы бир чүкө, бир оюну болсо да жеңилбестен атышат – ханы өлмөйүн жеңиле элек дегенди билдирет.
20. Томпою же абалак чүкөгө тийип жатып, томпойду (абалакты) алаарда чүкө абалынан кыймылдап калса – жоо өлбөстөн жарадар болуп аман калып, **атуучуну кайра өлтүрдү** дегендик.
21. Хан ордодо турганда, ханга бет алдыра атат – бул туу астында **ханга кол салганды** билдирет. Мындай атууда эч бир оюнда, канча кылымдар өтсө дагы, каалаган оюнчунун бир атышы менен хан эч убакта чийинден чыккан эмес. Демек, практикалык согушта да туунун ичинде жашаган ханды канча кылымдан бери бир да жолу эч ким атып өлтүрө алган эмес дегендик.

22. Чекеге келген чүкөнү кыйгап атып алат – бул болсо, **чекеге жалгыздап келген жоонун өлтүрүлүшү** дегендик. Мына ушул сыяктуу ар бир оюндун ар башка өзүнчө практика менен оюн айкалышкан өз тажрыйбалары бар.
- «Эмне үчүн кыргыздар оюндарда чүкөлөрдү колдонушкан?» деген да суроолор туулушу мүмкүн. Себеби чүкөлөр оюнга эң ыңгайлуу, ойной келсе таза жана чүкөнүн конушунун 5 абалы болот: **чик, бөк, алчы, таа жана тоңко**. Эгер «Упай» оюнун ойноп жатканда упайды оюнчу кийиздин же шырдактын бетине чачып, кокустан оюн учурунда хан тоңко болсо, оюнчу жыдып калып, оюн анын каршылашына өтөт. Ошондой эле ойноп жатканда бир чүкө тоңко абалынан кулап калса, анда ал оюнчу да жыдып калат. Мына ушул сыяктуу «Упай» менен «Ордонун» көп эрежелери байыртан ата-бабаларыбыздан бери муундан-муунга сакталып келген. Кыргыз эли байыртан «Ордо» оюнун сыртта, «Упай» оюнун болсо түнкүсүн үй ичинде ойноп келишкен. Мал сөөгүн колдоно билген элибиздин олуялары жаңыдан союлган койдун далысын карап туруп эле ал уруунун келечектеги күтүп турган тагдырын бүт айтып берген. Демек, биздин тарыхыбыз бай, өтө татаал, ар кырдуу жана учу-кыйрысыз. Кийинки муундарыбыз байыркы ата-бабалардан калган оюндарды, каада-салттарды, үрп-адаттарды үйрөнүп калуудан четтеп калышкан. Элибиз кайрадан ата-бабаларыбыздын жолуна түшүп, улуттук руханий, духовный байлыктарыбызды байытуу, сөзсүз, зарыл нерсе. Союз тарагандан бери эки экс качкын президенттерибизден баштап жеке керт башыбыздын материалдык байлыктарын байытууну гана көздөп калганбыз.
- Согушчан эл экенибизге дагы бир далил болуп IV–V кк. байыркы кыргыздар же болбосо «ак хунндар» Орто Азия аймактарын түштүк жакка кеңейтишип, индустан аймактарына чейин бийлик жүргүзүшкөн. Ошол кезде күзүндө «түшүм майрамын» өткөзүшкөндөн кийин кышы менен улак тартып, ордо ойношуп, түнкүсүн упай ойношкон. Оюнду утушкан

спорт чемпиондоруна металлдан жасалган пилдин баласынын сүрөтү менен медаль тапшырышкан (10-сүрөт.)

Ушул Индустандан жасалган медалдын бирин Тоң районунун Зарыл Абдышев аксакалыбыз мурунку ата-бабалары аркылуу ушул убакка чейин сактап келген. Ал медалды БГУнун китепканасынын илимий жактан директорунун орун бассары Гүлшара Юсупова сүрөткө тартып калган.

XVII БАП

СОҢКУ КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАШОО ШАРТТАРЫ

Кыргыз элинин социалдык бөлүнүштөрү

Кыргыздар акыркы кылымдардан бери социалдык жашоо катмары боюнча сегизге бөлүнүшкөн. Алар: хан, манап, бий, баатыр, бай, букара, кедей жана кул. Ар кайсы урукту атактуу манаптар бет-бетинен бөлүп алып бийлешип, кедей менен жардыларды эзип келишкен. Ал эми манаптардын жакын тууганы болсо, кедей-дыйкан чарбаларына каалагандай зулумдук көргөзүп келген. Өрөөн урууларындагы манаптарды «топ» деп аташкан. Мисалы: Балбай тобу, Жангарач тобу, Боронбай тобу, Жантай тобу, Матай тобу, Чоко тобу ж.б.

Аштык айдаганда жакшы жерлерге манап, анын туугандары, куда, дос, тамыр сөөктөрү жана кеңештеш кишилери айдаган. Жайлоонун жакшы жерлерин дагы манаптар мал-жаны менен жайлашкан. Ал эми социалдык жактан төмөн адамдарды андай жерлерге: «Бул жерлер биздин аталарыбыздан калган» – деп жолотушкан эмес.

Кыргыз элинин байыркы кылымдардан бери социалдык жактан төмөн жашаган эл катмары табигаттын жана жаратылыштын жакшы жерлерине мал-жаны менен жашоого жана аштык айдаганда суу баскан жакшы жерлерге ээ болбой жашап келишкен.

Кедейлер кем жашашкан, улуу-кичүүсү тең жашашкан, жайлоолору сел болгон. Кокустан согумуна бир кой союп калышса, карчыгасын сүрсүтүп сактап жүрүп, жазында болсо дагы манабын чакыртып коноктогон. Кээ бир кедейлер «кантип жийиркенбей бизге келсин» дешип, сүрүн бышырып үйлөрүнө алып барып беришкен.

Хан, манап, бий, байлар кедейлерди башкарып, ал эми алыс жерлерде аталган башкаруучу катмарлар жок болсо, анда ал жерлерди букаралар башкарып келишкен. Букаралар деп, манаптын өз тукумунан башка жердеги урукту, бийлик ээлерин аташкан.

Кыргыз элинде жогорку башкаруучу жана төмөнкү кедей жашаган адамдардын ортосунда баатыр адамдары болгон. Ал баатырларды өзүнчө топко бөлүп атап келишкен. Ошол үчүн эл арасында **«Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз»** деген байыркы макал бар.

Баатырлардын алты даражада аталыштары

1. **«Адам шери»**. Октон-чоктон кайтпастан, алды-арты, аз-көбүнө карабастан, жоо миң киши болсо дагы жалтанбастан, тоодон кулаган таштай жалгыз чимирилип, качырып, мейли күн-түн болсун, тоо улуусу, анды-дөңдү көзгө илбестен жоого тийип, жоону кайта-кайта аралап быт-чытын чыгарып качырат.

2. **«Көк жал баатыр»**. Ар кандай салгылаштарда жаралуу болуп калса да, маселен, бир колу сынса колун таңып коюп мойнуна асып, буту сынса бутун ээрдин кашы менен канжыгага кыймылдатпай таңып, жоо салгылашын уланта берген. Мындай баатырлар жараатты өтө чыдамдуу көтөргөн. Эгер башынан аккан кан көзүн жаба акса, бир колу менен улам сүртүп коюп, согушту уланта берген.

3. **«Илекор баатыр»**. Жоонун ыгына жараша урушуп, ыгы келген жерде жалган качымыш болуп, аты же жоонун өзү чарчаганда кайра өзүн качыра сала берип сайып салган. Эгер жоодон чындап качып калса, аты чабал жолдошторун алдына, тандамал жигиттерин артына коюп, сонунан өзү түшүп, жоонун алга озунганын өзү бирден өлтүрө берген. Бийик, бек жар болсо, аттуу, жөөлүү болуп ит урушун салып, жеңилимиш болуп качып, жердин өңүтүнө жараша согушкан. Эгер аты жүрбөй калса, бир жоону өлтүрүп, анын атын алып качып жөнөйт. **«Качсам да бир ат олжом бар»** деген ушундан калган.

4. **«Жеке баатыр»**. Жанына киши албай, алыс-жакынга жеке өзү жүрүп, жылкыларды чаап алган. Мындай баатырлар жер өңүтүн түнкүсүн жакшы билген, улам бирден жылкычыларды шериктештерине билгизбей бирден торойто чаап турган. Акырында баарын бирден жок кылганда, жылкыларын ээн-эркин айдап кеткен. Мындайды **«жеке баатыр»** деп аташкан.

5. **«Ээрчиме баатыр»**. Өзүнөн башка жолдоштору баатыр болсо, алар менен бирге жүрүп өзү жоодон коркуп качайын десе, тегерегиндегилерден уялып аргасыздан качпай урушуп жүрө берет. Мындай баатырлар көбүнчөсүн согуш чордонунда болгон баатырлар болуп, алар элибизде **«ээрчиме баатыр»** деп аталып калган.

6. **«Айласыз баатыр»**. Чоң салгылаштарда: «мен дагы элден кем эмесмин, тигилерден кантип кем калайын» — деп, көпчүлүк баатырлар менен кошо жоону качырып, эл казат чордонунда жүрө берет. Мындайлар **«айласыз баатырлар»** аталган.

Бай төртөө дегенге мүнөздөмө

1. **«Чоң бай (март бай)»**. Эгерде ата-бабасынын малы мурдатан көп болуп келсе, аны **«уюткулуу бай»** же **«мырза бай»** деп аташкан. Жакшы ичип-жеп, абдан таза, мырза кийинет, эл арасында дайыма сыпайы болушат. Мындай байлар катын-баласына отун алдыртпайт, кара жумуш жасаттырбайт. Коңшуларына аз-аз мал берип кайрылышат.

2. **«Сараң бай (колтукчу бай)»**. Сараң байлар бир тууган, сөөк-тамырларына эч нерсе бербейт. Жакындары ачкачылыктан кыйналып, баштарына жаман күн түшсө да кайрылбайт. Өз малын аяп, чарбачылыкка көп колдонбойт. Малына туз берип жатканда коңшусунун улагы кошо келсе да, аны кайра айдатып жиберет.

3. **«Сасык бай (кокуй бай)»**. Өз малын союп жебейт, өлүп калган малдын этин жейт. Мал саап жатканда кокустан мал сийдиги же тезек түшүп калса дагы ал сүттү иче берет. Жакшы кийингенди, ичип-жегенди жаман көрөт. Конок келсе, үйүнөн ар кандай шылтоо менен качат. Тамак бышыраарда жада калса

тулгасын аяп, таштан тулга салат. Кыскасы, жашоодогу бардык жакшы нерсени өзүнөн аяйт.

4. «**Жеке мерез бай**». Мындай байлар эл арасына кошулбай, жайы-кышы дебей жалгыз жашашат. Жанына коңшу да кондурбайт. Жанына айыл көчүп келе жатса, түн болсо да шылтоолоп көчө качат. Буюм сурашса, бергендин ордуна: «Эмне үчүн сенде жок» – деп урушат. «**Жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт**» деген макал ушундан калган. Мындай адамдар азыр дагы арабызда толтура.

Кедейлердин түрлөрү

1. «**Ороочу**» же «**томаяк**» кедей. Малы түгүл ити да жок, томаяк ороочу, кимдин болсо ороосун сактап, андан «**кала**» алып жан сактайт. Колунда бар кишинин каалаган жумуштарын жасоого даяр.

2. «**Кежир**» же «**кербез**» кедей. Минээрге аты жок, эгер аты болсо, анын бели беш жоор, аркасы алты жоор, жайы-кышы чомдоп актыргалап, куйругу кесилип, чандырлап минет. Аттын жал-куйругу түшөт, аты кырчаңгы болот. Бир ую болсо, музоосуна жалынып, ошону менен жашайт.

3. «**Отунчу, суучу**» кедей. Байдын жайы-кышы дебей отунун жарып, суусун ташып, кара курсактын камы менен жашайт. Мындай адамдар негизинен үйлөнбөйт, керт башынын гана камын көрөт.

4. «**Жылкычы**» кедей. Башка кедейлерден айырмасы – жашоо шарты өйдөрөөк болот. Минген аты өзүнүкү болбосо да, чамгарактаган ат минет. Байдын жылкысын алдырбай жакшы кайтарат. Бай жеген жакшы тамактар менен тамактанат. Үйүнүн жасалгалары да көрүнүктүү, үй-бүлөсүнүн ичкен тамактары да жакшы болот. Ошол себептен, «жылкычынын бир көргөнүн хан, бир көргөнүн ит көрбөйт» деген сөз калган.

5. «**Коңшу-колоңчу**» кедей. Бай кайда барса малын багып, саанын саап, отун-суусун алып берип, байына каралашып жан сактайт. Байы менен кышкысын кыштоого, жайкысын жайлоого көчүп-конуп жүрө берет.

6. «**Жакыр**» кедей. Эч кесип кылбастан, уйку, тамакты билбестен күн өткөрөт. Бир нерсе табылса, кыя өтпөйт. Кара жумуш жасагысы келбейт, андайлардын негизги ою, эптеп күн өткөрсө болду. Үй-бүлөсүнүн келечегин такыр ойлобойт. Кыскасы, мындайларды элибизде **жатып ичээр кедей** дешет.

7. «**Аштыкчы кедей**». Бай-манаптын аштыгы менен жашайт. Жазында байынын эгинин эгет, жайында үзгүлтүксүз сугарып кайтарып турат, күзүндө орот, жыйнайт. Кышы менен кичинеден сапырып, тегирменге салат, акысына кала алып жан сактайт.

8. «**Койчу**» кедей. Байдын коюн кайтарат, үй-бүлөсү менен жазында төлүн алат, жүнүн кыркат. Жүнүнөн кийин кийиз, шырдак жасайт. Жайында байы менен жайлоодо, күзүндө байы менен жакага түшүп, кыштоого даярданат. Кышы менен күнгөй жерге малын багып, аман асырайт.

Ал эми кээ бир бай-манаптарда жигиттер кызмат кылган. Жигит бай-манаптын жанында жүрүп атын багат. Аны менен кошо тамак ичет. Байга мал уурдап берет. Жоосун жоолайт, доосун доолайт. Байы үчүн башын кыят. Элге алыс-жакын, дос-тамырына барып жумушун бүткөрөт. Бай бирөөнү «өлтүр» десе, өлтүрөт. Мындайлар, жигиттин кайра тартпагандарынан гана болот. Кедей-дыйкандын жакыны экенине карабай талкалайт. Ошол үчүн кыргыздарда «**Бөрк ал десе, баш алат**» деген макал калган.

Кыргыздын ичинде кулдун тукуму, кулдар деген сөздүн 9 түрү бар.

1. Ата-бабасынан бери кул-күң болуп келгендерди «**боору такыр кул**» деп аташкан.
2. Байдын ички-сырткы жумушун жасаган адамдарды «**тондуу кул**» деп аташкан.
3. Эрсиз, ойноштон тууган күндүн баласын «**төшкө жаттар**» кул дешкен.
4. Кыз бергенде кыз менен кошо кеткен кулду «**жумшатылган кул**» дешкен.
5. Кыз менен кошо келген күндү «**калыңга келген күң**» деп аташкан.

6. Чабышта колго түшкөн же барымтага келген кулду «олжо кул» дешкен.
 7. Урук-тууганын билбеген, дарексиз келип туруп калгандар «башы кул, аягы тукул, сайда саны жок, кумда изи жок, түпсүз кул» делген.
 8. Сатып алган кул. Муну «кесик кулак кул» дешкен. Кул уктап калса, колу менен түртүп ойготкондон намыстанышып, буту менен тээп ойготушкан.
- Мына ошентип, кыргыздын «Баатыр алтоо, бай төртөө, кедей сегиз, бий жалгыз, кул тогуз» деген макалдын тарыхын чечмеледик.

XVIII БАП

АЙТЫШ ӨНӨРЛӨРҮНҮН ТҮРЛӨРҮ

Эл арасында чечендерди кыргыздар: «Кургак чечен», «жөө чечен» жана «маңыз чечен» деп бөлүп келген. Мурунку нарктуу, барктуу ата-бабаларыбыз «Сөз бербеген чечен – учуп жүргөн камгактай» дешип, кургак чеченди айтышчу. Мааниси жок кылып сүйлөгөн адамды «жөө чечен» деп атап, сөздүн маанисин угуп отурган элге жеткире билген, түшүнүктүү сүйлөгөнүн «маңыз чечен» дешчү.

Андан сырткары, эл арасында «акыл чечен» жана «тил чечен» деген терминдерди да учуратабыз. «Акыл чечен» деп төкмө ырчы, жамакчы адамдарыбызды айтабыз. Ал эми «тил чечендин» сүйлөгөн сөзү уккулуктуу келип, кумдай куюлуп, суудай агылып, алыска айдаган малдай ашыгып, улам сүйлөгөн сайын күчөп отурат. Айткан сөздүн мааниси терең, уккан адамды такыр тажатпайт. Үнү коңур келип, сөздүн мааниси алаканга салгандай ачык болот. Акыл чечендин кемчилиги – тил чечендей сүйлөй албайт. Бирок алар куюлушкан мисалдарды даана жана далили менен айтат. Айткан сөздөрү орундуу келип, эл арасында талашты туудурбайт. Орчундуу маселелерди аз гана сөз менен чечип коёт. Мындай мааниде айткан сөздөргө уккандар баш иет. Дал ушунун өзүнөн уккан эл эстетикалык ырахат алып, чечендин чеберчилигине таң калып, сөздүн күчтүү маанисине багынышкан.

Өткөн замандарда кыргыздын Жээрен чечени менен казак чечени эл арасында айтышып калат. Казактын чечени бай тукумунан болуп, таза кийинип, белине күмүш кемер кур курчанып жүргөн, өзүн элден жогору сезген Чакырбай деген адам болгон. Ал ортого чыкканда эле өкүмдүк менен сөз баштап:

– «Сөздү сөз келгенде айтпаса, атасы өлөт», турмуш – тутанган куурай, өмүр – өчкөн от, кыял – кармалбаган куш, айт-

кан сөз – атылган ок. Бул дүйнөдөн аккан суудай, айкаштыгы чуудай, төгүлгөн кумдай бардыгы өтөөр. Бетеге куурайт, бел калат, бектер кулайт, эл калат. Осмо кетет, каш калат, оомат кетет, баш калат. Учкан камгактай, уюлгуган куюндай агып жоголуп турат. Экөөбүз отурган журтта кимдер гана келип, кимдер кетпеди. Жараткандан үчөө гана өлбөйт: калдайган кара жер өлбөйт, аскасы бийик тоо өлбөйт, агыны катуу суу өлбөйт. Калганы бүгүн бар да, эртең жок. Эмесе, сүйлөп отур кыргызым, – деген экен. Анда Жээрен чечен:

– Айтканында калет жок. Уккан улама, көргөн көсөм. Сөздүн маңызына түшүнүп, нугун билбесе, акыл чечен кайдан чыгат. Адам туулуп турбаса, карылык кайдан чыгат. Он жашың оюнга тойбогон – от жаш дейт. Жыйырма жашың – оргуштаган булактай жылан жаш дейт. Отуз жашың – айтылган сөз атылган октой – ок жаш дейт. Кырк жашың – кыйратып баарын кырып салгансып – кылыч жаш дейт. Элүү жашың – адырдан жуушап чыккан аркардай, же ээн жүргөн эликтей – элик жаш дейт. Алтымыш жаш – алыска кете албаган – аркандалган ат жаш дейт. Жетимиш жаш – желенин башы, жердин ташы, карынын жашы, балээнин башы, ар оорунун машы, сапка сайган туудай, үйүндөн алыс чыга албай – желек жаш дейт. Сексен жаш – кээде сенек болдуң, сен кимге керек болдуң, дааратканага бат чыгып турбасаң, саңырсып турасың – серке жаш дейт. Токсон жашың – бүгүнкү бар, эртеңки жалган тоголонгон жумуртка жаш өмүргө келгениң азап. Айткан сөздөн кем болдуң, өлүү менен тең болдуң, өлбөгөндө не болдуң. Өлбөгөн үчөө дейсиң, ошол үчөөнүн тең камын жейсиң.

Кара жердин өлгөнү –
Кар астында калганы,
Алтын булак өлгөнү –
Аяктай муздун басканы.
Аскар тоонун өлгөнү –
Ала булут басканы.
Айткан сөзүң арсар болду,
Тапкан жолдошуң кайсар болду.
Жапалак куш мактанса,

Жардан чычкан алганы.
Жаман адам мактанса,
Жакшыны сабап салганы.
Жаман чечен мактанса,
Баарын айтып салганы.
Коштошоюн десем колум бош эмес,
Достошоюн десем жолум бош эмес.
Чечен алжыса – акылынын кеткени,
Баатыр алжыса – ажалынын жеткени.
Айтышып алдыга чыкпасаң болот эле,
Өзүңдү эр көрсөң, башканы шер көр – дейт.
Айтылган сөз аткан ок,
Айтылган соң кайрылбас.
Калган көңүл – качкан куш,
Кайгырган менен табылбас.
Өткөн өмүр – өчкөн от,
Өкүнгөн менен жагылбас.
Кош, бир боорум,
Адырдагы арстан экенсиң,
Абайлабай алдырдың,
Кенебес кара нар экенсиң
Кабыланга чалдырдың, –

деп Жээрен чечен туруп кетет. Сөз таба албаган Чакырбай калың эл арасында катуу сынып, башын көтөрө албай турган жеринде отуруп калган экен. Чечендер айткан сөздөрдүн улам убакыт өткөн сайын мааниси толукталып, көркөнүп, терендетилип, жаңы күч берип тургансыйт. Мындай сөздөр канча мезгил өтсө дагы жаңы угулгандай күчтүү таасир калтырат. Чечендик сөздөрдө философиялык табышмактар, адамдын жашына берилген ар кандай аныктамалар, адамзаттын ар кандай турмуш жашоосуна байланыштуу орчундуу сөздөр орун алып, адамдын моокумун кандырып, чукугандай образдуу айтылат.

«Сөздүн көркү макал» дегендей, чечендикке макалдатылып айтылган сөздөр да кирет. Ал эми таамай айтылган сөздөр болсо, түшүндүрө турган абалдын негизги куралы болуп, сүрөтчү

өз образын ар кандай түстүү сырлар менен боёп тартып жаткандай эсептелет. Бир эле сөздү эки түрдүү айтуу – сүрөттү түстүү кылып боёгондой кеп. Бир эле сөздү эки түрдүү айтуу менен, эки башка мааниге да өзгөртсө болот. Чечендердеги мындай ыкма алардын негизги философиялык ой жүгүртүүсү. Бир нерсени адамга уктурууда шыбыш менен баштап, кыйкырганга чейин иш-аракеттер ар бир чечендин жөндөмүнө жараша болот. Чечендер каралып жаткан иштин мүнөзүнө, ошол учурдагы шартка тикеден-тике көз каранды болот. Сөз маданияты жана сөздүн дал ошол шарттын өзү менен айкалышып орчундуу айтылышы чечендин чеберчилигинен байкалат. Ар кандай формада: ыр, кошок, каймана түрүндөгү айтылган орчундуу сөздөргө адам багынат, ыраазы болот. Мындай эпизоддордун биринен мисал келтирели.

Айтыбар чечен менен жакшы катышып, кадырлап жүргөн досу каза болуп, аялы Калыйчага кийинирээк Айтыбар чечен көңүл айтып үйүнө келсе, таарынып калган Калыйча аны карабай отуруп алат. Ошондо, Айтыбар чечен мындай дейт:

– Баатыры өлүп кайгырып жаткан, Калыйчам,
Кара жамынып ай-күнү бүткөн, Калыйчам.
Баатырына таянып кокуй көрбөгөн, Калыйчам,
Кымкапка оронуп чокой кийбеген, Калыйча эми угуп кой:
Эр картайды, мал тайды, экөөлөдү оой, Калыйчам,
Катын – чалпоо, уул – тентек, төртөөлөдү оой, Калыйчам.
Келин – катаал, кер болду, агайын – жат эл болду,
алтоолоду оой, Калыйчам,

Карылык менен кедейлик, эгиз келди оой, Калыйчам.

Кабышкан жок, ээк бар,

Шалдыраган сөөк бар.

Айыл алыс жер болду,

Токсон темир тор болду.

Андан да ашты, Калыйчам,

Чыгаар жолду ашуудан,

Өзүң тапчы, Калыйчам.

Кула бээм кулундап,

Келе албадым Калыйчам.

Келдим эми кетемин,
Ызааты жок короого,
Кире албадым кетемин.

Ошондо Калыйча анын абалына түшүнүп, кошок менен жооп берет:

– Ай тийген тескей тең жарык,
Арстанынан айрылган
Атаны кокуй мен карып.
Күн тийген тескей тең жарык,
Күйөөсүнөн айрылган
Күйүттүү бейбак мен карып.

Анда Айтыбар чечен:

– Кайрат деген кыраан бар,
Кайгыга тизгин бербеген.
Кайгы деген жылан бар,
Өзөктү чагып өрттөгөн.
Үмүт деген тилек бар,
Кубантып кубат алдырган.
Кайгы деген азап бар,
Кубартып отко жандырган,
Кайрат кылгын Калыйчам.

– Сиз келгенде бир кайгырып, бир кубандым бул эмнеси? – деди Калыйча.

Анда Айтыбар чечен:

– Келгенде билбегенинди бетиңе айттым, ал ыйлатканым эмеспи. Кайгырып жаткан жеринден тургуздум – бул кубантканым эмеспи. Өмүр турганда, өлүмдү сүйлөгөндөн без. Тирүүлүк турганда, көргө сүрөгөндөн без. Ошондо Калыйча:

– Чечен, «акыл алтоо, ой жетөө» деген акылыңды айтып кет, – дейт.

Анда Айтыбар чечен:

– Карыган чалды кыраан чалбас,
Кыянга салганың кандай?

Кайсы баатыр элден сурап баатыр болуптур,

Элге-журтка тең болгон, айткан сөзү эм болгон адам баатыр болот.

Баатырдан айрылган эл, сыңар эмчекти карап калганга тең болот.

Сурап калдың айтайын,
Бул дүйнөдө не жаман?
Эрегишкен эр жаман.
Үчүнчүдөн не жаман?
Үлгүсүз бычкан тон жаман.
Төртүнчүдөн не жаман?
Башчысы жок эл жаман.
Бешинчиси не жаман?
Бешиктеги жаш бала,
Жетим калса ал жаман.
Алтынчысы не жаман?
Алты канат ак өргөө,
Ээсиз калса ал жаман.
Жетинчиси не жаман?
Жерин саткан, эл башчысы ал жаман,
Же болбосо, желеги баштан түшпөгөн,
Жаңы келген жаш келин,
Жесир калса ал жаман.
Сегизинчи не жаман?
Себепсиз болгон жок жаман.
Тогузунчу не жаман?
Эңкейип машак тербеген,
Өз күнүн өзү көрбөгөн,
Токсонго келген чал жаман.
Онунчусу не жаман?
Казылуу турган көр жаман.
Менден акыл сурайсың.
Муңга баткан чал болсом,
Токсон жаш көрөйүн деген жашымбы?
Унуттум, айтайын деген атымды,
Иш ашы – кара быламык, ичейин деген ашымбы?
Көнүлүм сөздү кектеттиң,
Аягым сага не жаздым,
Жүрүүгө кандай чектеттиң.

Колум сага не жаздым,
Кармай албай жектеттиң.
Башым сага не жаздым,
Моюн кетти шылкылдап,
Башым калды кылтылдап,
Бүттүбү эми кектерин,
Кайгырба эми, Калыйчам,
Карылык жаман баарыдан.
Жамандыкты билгениң,
Жакшылыкты билгениң.

Ушул сөздөрдү уккандан кийин Калыйча Айтыбарды кечирип, үн катпай калган экен.

Негизи кыргыз эли байыркы кылымдардан баштап, совет дооруна чейин чечендик ар кандай окуяларды, айтыштарды, алым-сабак айтым кептерди ооздон оозго жеткиришип, жазылган китепке караганда эл арасында муундан муунга айтылуучу сөздүн күчү, мааниси бузулбай жакшы сакталып келген.

Орус элинин улуу жазуучусу Н. М. Карамзин орустардын тарыхын бурмалап, жок тарыхты бар кылып, орусча айтканда, орустардын астында «медвежья услуга» кылып келсе да, эл арасында оозеки айтылган чыгармаларга караганда китепке түшкөн нерсе көп багыттарын жогото тургандыгын байкаган. Анын түпкү улуту кыпчак болгондуктан, мурунку аталардан бери калган көп окуялар ооздон оозго тарап, көпчүлүк эл китеп окуганга караганда угуу сезими менен көп нерселерди биле турганын аныктаган. Анткени китептеги нерсени кайра качан болсо да окуп алармын деп көңүл кош мамиле кылынат. Ал эми оозеки айтылган нерсени өз убагында кармап түшүнүп калбасаң, эң сонун айтылган ойлор, чечендик сөздөр жоголуп, маани-маңызсыз болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан оозеки айтылган кызыктуу аңгемелер, жомоктор, уламыштар, ырлар укумдан-тукумга, муундан муунга берилип, жалпы кыргыз элибизде ушул күнгө чейин өчпөй сакталып келет. Ар башка доордогу окуялар ар бир чечендин талантынын өсүп-өнүгүшүнө жараша кооздолуп айтылып, ал эми уккан элдер

ал окуяларды дагы башкача жаңыртып, таланттуу сөзмөрлөрү көркөмдөп айта берет.

Илгери чечендер элдин азабын, эрдин кунун бир сөз менен чечишкен. «Өз убагында таамай айтылган бир сөз бир төө турат» деп түркмөндөр айтышса, кыргыздар: «Баш кесмей бар, тил кесмей жок» – деп, хан-бектердин алдында кашкайган чындыкты айтып турушкан. Таамай айтылган сөздөр чечен акындардан чыгып, ал сөздөр муундан муунга айтылып, калк казынасын түзгөн.

Ал эми эл арасындагы акылман келин айтылуу сулууларынан өйдө турган. Эмесе, ошол акылгөй, сөзмөр келиндердин окуяларынын биринен мисал келтирели.

Илгери, көпкөлөң тарткан жигит жолоочулап келе жатып, бир боз үйгө келет. Үйдөн сулуу жаш келин чыгып, коноктун атын алып, үйүнө киргизет. Мырза жигит колундагы куржунду көргөзүп: «Кайда илсем экен, келинчек?» – деп сурайт. Жигиттин теңсинбей турганын байкаган келин: «Эгер сексен баштуу үйдөн илээрге жер таппасаңыз, мойнуңузга илип туруңуз» – дейт. Көпкөлөң жигит таш тиштегендей туруп калат. Келин күйөөсү жогун билгизбей козу сойдуруп, жигиттин астына табак толтура эт тарттырат. Сөздөн жыгылган жигит ылдый карап, жилик мүлжүйт. Мүлжүп бүткөн жилигинин чучугун чакмак болот. Аны көргөн келин бир табак май алып келип, астына коюп: «Издегениңиз май болсо, мына бул майдан тойгонунузча жей бериңиз» – дейт. Жигит уялганынан эмне кылаарын билбей сөз таба албай калат. Эртеси мырза жигит аттанып жөнөй бергенде, конгон үйдүн ити арсылдап үрүп, атынын куйругуна асылат. Жигит эңкейе түшүп, дөбөттү камчы менен башка тартып жиберет. Ит кыңшылаган боюнча артка тартат.

Анда келин: «Кой, короочу, ыйлаба! Агасы инисин уруп койсо эч нерсе болбойт, ит иттигин кылбаса, башы ооруйт!» – дейт. Ошентип, конок болуп сыйын көрүп кетээрде итти сабап, дагы сөз таба албай уялган экен. Эл мындай сөздөрдү лакап катары пайдаланып, чечен келиндин атын билбесе да сөзүн унутпай, муундан муунга акылмандуулуктун, чечендиктин үлгүсү катары айтып калтырышкан.

«Жаман кийимдин ичинде – жалындаган жүрөк бар», «Адамдын кийимине караба, сөзүнө кара», «Өзүңдү эр ойлосоң, башканы шер ойло» – деп, ала көөдөн жигиттерге эл акыл үйрөтүп, чечендерин да мактануудан абайла дешкен. Себеби кокустан сырын билбеген адамды мазактап кирсе, ал адам чеченмин деген адамдын өзүн сөзгө сындырган окуялар да болгон. Ушуга бир мисал. Илгери Жолчубек чечен жол жүрүп келе жатып, жалгыз үйлүү, жар башында отурган Жаманактыкына келип конуп калат. Жаманак карылыкка алдырып жабыркап, коломтонун башында отуруп калган экен. Бирок келинчеги жаш, асты-үстүнө үйрүлө түшүп, сыйлап турат. Анда бул көрүнүштү Жолчубек чечен жактырбай, жанындагы чогуу келген жолдошуна кайрылган болуп, келинди шакабага алат: «Байкадыңбы Баркалбас, ак куунун жанында жапалак отурса жарашпайт экен» – дейт. Анда келин сөздүн маанисине түшүнө коюп: «Баатыр, сиз бир кезде тай жеген Таалайбек элеңиз, азыр кой жеген Компойбек болдуңуз. Шашпаңыз, тарп андыган таз жору да болоорсуз, ар нерсе өз убагында эмеспи» – дейт. Ошондо Жолчубек чечен оозуна сөз албай, тигил сөзмөр келинге жооп бере албай калган экен. «Бутунан жыгылган турат, сөздөн жыгылган тура албайт» – деп ушуну айт. Айтылган сөз далилдүү, орундуу болуп турса, каршы сүйлөөгө жол табылбайт.

Кийин Жолчубек чечен экинчи жолу да жолоочулап, Жаманактыкына дагы келет. Бул келишинде мурдакысын эстеп, келинди бир сөзгө сындырсам деген ою бар эле. Келинден суу сурап, эки жагын каранса, күйөөсү көрүнбөйт. Ичинен кым этет. Анын жаман оюн түшүнгөн келин үйүнө кирип чаканы калдыратып жатып, кара аяктын капортосунан суу алып чыгат. Жолчубек суусунду тартып жиберип: «Айтор, бир аяк суусун бир адамдын куну болуп калган экен», – деп какшык жөнөтөт.

Анда келин: «Жо-ок, баатыр, бир аяк суусун бир эмес, эки кишинин куну. Бул суусун табылбаса, каныңыз катып сиз өлөт элеңиз, бир чөйчөк суусун таба албай, уятыман мен өлөт элем» – дейт келин. Ошондо Жолчубек бул жолу да сөз таба албай, атын буруп бастыра берген экен. Сөзгө сөз келгенде ай-

тылат. Чечендердин өзгөчөлүгү, дал ошол өз мезгилинде чукугандай сөз таап, ойдо жок жерден кутулуп кетүүдөн турат. Чечендик – кындан кылыч сууругандай жарк этет, учурунда айтылган сөздөн жыйынтык чыгарылат.

Байыркы Римде, чечендиги менен атагы чыккан Цицерондун берген баасына караганда, адамдардын коомдук турмушунда чечүүчү ролду ойногон эки искусство бар: биринчиси – полководецтин искусствосу, экинчиси – чечендиктин искусствосу. Кыргыз эл жомокторунда да дал ушул искусствонун кайсынысы өйдө турарын чечмелеген жомокторубуз бар. Каардуу хандар мамлекеттик иштерди кылычтын мизи менен, колдун күчү менен, атактуу баатырлардын даңкы-даңазасы менен чечишкен.

Илгери Кара хан Жаныбек ханга тийиштик кылып: «Сенин тоодогу айгырларың кишенесе, менин ойдогу тулпар тууй турган кырк чабдар бээлерим кулун салды. Ошол тулпар боло турган кулундарын төлө, төлөбөсөң уруша турган жерге чык» – деп, элчи жиберет. Айласы кеткен Жаныбек урушайын десе колу аз, төлөйүн десе анча кулуну жок. Ошондо эл чогултуп кеңеш салат. Анан эл арасынан 15 жаштагы бир бала суурулуп чыгып: «Кара ханга жоопту мен берем, элчиликке мени жибергиле» – деп суранат. Элчиликке жөнөөрдө хандан бир теке, бир төө, бир жаа бериңиз – деп шарт кылат. Жаш бала Кара ханга бара жатып, анын жакшы көргөн тайганын атып өлтүрөт. Элчиликке келген жаш баланы көрүп, Кара хан таң калып: «Чоң кишиңер жок беле?» – дейт. Бала тура калып: «Чоң десеңиз төө менен сүйлөшүңүз» – деп жооп берет.

Анда Кара хан: «Ээ, жаныңды жеген бала, сакалдуу кишиңер жок беле?» – деп сурап жатам дейт. «Сакалдуу десеңиз теке менен сүйлөшүңүз, эгер кеп-сөз билген киши болсо, мени менен сүйлөшүңүз» – дейт бала. Хан сөздүн маанисинин орундуу айтылганына жыгылат да: «Эмне үчүн жөндөн жөн эле тайганымды атып салдың?» – деп сурайт. «Жөн эмес ханым, сиздин тайганыңыздын үнү алыска угулуп, өзү жөн тайган эмес, болгондо да кумайык тайган экен, ошол үчүн биздин айылдагы иттердин баары күчүк таштап койду»

деген экен. «Ой, жаны жок бала десе! Коктудагы тайгандын үнүн тоонун ичиндеги элдин ити кайдан уксун?!» – дейт хан. Анда бала: «Сөзүңүзгө кулдук ханым, биздин тоодогу айгырыбыздын кишенегенин, сиздин ойдо жаткан чабдар бээлериниз кайдан угат?!» Хан ошондо өз сөзүнө өзү чалынып, баланын сөзүнө жыгылып, уруш токтоп, эки эл тынчып калат.

Мындагы диалогдо, баланын берген жообундагы логикалуулук, адамды такыр башка жакка кылт эттирип чыгарбаган чындык жана адам таң каларлык эстетикалык ырахат бар. Чечендик искусство, чыныгы күчтүү айтылган мааниси менен көрүнөт. Мындагы эң башкы нерсе, чындык жана логикалык байланыштын тереңдиги, сүйлөө манерасы, үндүн уккулуктуулугу. Ымдоо-жамдоо мимиасы жок болсо дагы, адамга так тасирип берет.

Кыргыздар башка бир адамдарга сөз айтып иш тапшыраарда, же кыз-келин, уул-балдары бир иштин жыйынтыгын чыгарбай калса, аларды каймана түрүндө гана зекип, какыс-кукус кылып кекетпей, макал сөздөр менен айтып мисал келтирип, катуу уялтып коюшчу. Кээ бир чечендик сөздөрдө, акындардын айтышында сөздөр жаңыланып колдонулуп, сөздүн мааниси ырга өтүп кеткени да байкалат. Буга Талым кыз менен Көбөктүн жорго сөз түрүндө айтышканын мисал келтирсек болот.

Элдик уламышка караганда, Талым кыз ашкан сулуу, акылман болуп, эл арасынан эр тандап, эч кимди жактырбай, аягында: «Ким менин табышмактарымды жандырса, ошого турмушка чыгам» – деп жар салдырат. Ар кайсы аймактардан менменсиген акылдуулар, чечендер келип ал кыздын суроолоруна жооп таба алышпайт. Ошондо Көбөк деген адам Талым кыздын табышмагын таап, сөзгө жыгат. Талым кыздын табышмактары бир нече бөлүмдөн туруп, адамдын эс-тутумун татаалдаштырган. Көбөк Талым кызга келгенде ага узаткан суроолорунан кыскартып окурмандарга тартуулайын.

– Адамзат пендесинин сүйгөн нуру ким болот?

Асман менен закымдап, жүргөн нуру ким болот?

Арасынан мунарык, кирген нуру ким болот?

Асман-Жерди бүркөгөн, сасык нуру ким болот?
Асман-Жердин зыйнаты, канык нуру ким болот?
Жарды дебей, бай дебей, жабыр кылган ким болот?
Эл ортосуна кебелбей, турган нуру ким болот?
Талымдын тапта домогун, таба салгын жомогун,
Менин атым Талым кыз, ченеп мага жологун.

Ошондо Көбөк токтолбой мындай деп жооп берген экен:

– Адамзаттын сүйгөн нуру таң болот.
Асман менен зыкимдап, жүргөн нуру Ай болот.
Арасында мунарык, кирген нуру түн болот.
Асман-Жерди жарыткан, ачык нуру Күн болот.
Жер-Асманды бүркөгөн, сасык нуру туман – дейт.
Жан бүткөндүн баарысын, тазалаган эки көз.
Жарды, байды кейитип, жабылган бул суук көз.
Эл ортосу ынтымак, кылган нуру жакшы сөз.
Бир ордунда кебелбей, турган нуру убада.
Таптым Талым сөзүндү, келтирдимби кезинди?
Аптыкпагын Талым кыз, ачмак болдум көзүндү.

Ошентип Талым кыз Көбөктүн туура чечмелеген сөзүнө үн катпай башын ийген экен. Мына ушундай баш ийүү жолу менен илгерки акылмандарыбыз бири-бирин сынашканда айтылган туура жоопторго унчукпай, жеңилгенин билдирип, өзүнүн койгон шартынан сыртка чыгышчу эмес. Чечендердин айтышы – анын ички дүйнө логикасынын күчтүүлүгүндө жана табигаттын берген талантынын чексиз баалуулугунда.

Чечендик сөздөгү эң башкы нерсе – айтылган ойдун тереңдиги жана адам баласынын жашоо шартындагы, күнүмдүк турмушта колдонулуучу кээ бир нерселердин практикалык колдонулуштарынын таамай айтылышында. Жөнөкөй адам маани бербеген же андап билүүгө мүмкүнчүлүгү жетпеген нерселерге жалпы адамдын көңүлүн буруп, анда катылып жаткан жаңы ойлорду ачып беришет.

Чечендик кептерден дагы бир мисал. Күндөрдүн биринде Айтыбар чечен Каркырадан кайтып келе жатса, Текес баатыр жолдон чыгат. Салам айтып жайын сурайт. Анда Айтыбар чечен:

– Мен төрт дартка чалдыктым, ошолорду издеп жүрөм, – дейт.

Текес баатыр:

– Ал издеген дартыңыз эмне? – дейт. Айтыбар чечен сөзүн улап:

– Биринчиси, ашуу бербеген тоого кез болдум, экинчиси, даамдуу дарымды таппай калдым, үчүнчүсү, аёосуз жоонун колунда калдым, төртүнчүсү, өткөөл сууга кез болдум, – дептир.

Эч нерсе түшүнбөгөн Текес баатыр Айтыбар чеченди жалт карап алып бастыра берет. Үйүнө келип атасына: «Айтыбар чечен, Айтыбар чечен дейсиңер, аныңар алжып калган тура, ал-жайын сурасам дөөдүрөп ар кайсыны айтат» – дейт. Анда атасы:

– Аа, балам, кайран киши кор болуп калган тура, бир ирик-ти өңөрүп барып, көзүнүн тирүүсүндө батасын алып кел, – дейт. Текес баатыр атасынын сөзүн кыйбай, кайра Айтыбардын алдына барат. Айтыбар чечен болсо айткан сөзүмдүн баарына түшүнгөн тура деп ойлоп, жайдары тосуп алып, кайра Текес баатырга суроо узатат:

– Алыстан эмне алыс?

– Жакындан эмне жакын?

– Таттуудан эмне таттуу?

Анда Текес баатыр:

– Алыстан Жер менен Көктүн ортосу алыс, адамга аял жакын, наристе баладан таттуу эч нерсе жок, – дейт. Айтыбар чечен анын жообуна ыраазы болбой, ичинен нааразы болуп мындай деп жооп узатат:

– Билимдүү менен билими жоктун ортосунан алыс эч нерсе жок. Адамга ажал жакын, күн менен түндөй болуп, өмүр менен өлүмдөй булар киндиктеш нерсе. Жандан таттууну дүйнөдө табуу кыйын. Өлүм башына келгенде, баласын кыйган адам четтен чыгат, – деди да, мурдагы суроосуна кандай түшүнгөн экен деп сурап көрсө, анын маанисин билген эмес экен. Ошондо Айтыбар чечен өзүнүн суроосуна өзү мындай деп жооп берет.

- Ангуусуз тоого кез болдум дегеним - тиземди сары суу
чалым баса албай калдым дегеним. Даянгуу дарымды таппай
калдым дегеним - наспайымды таппай калдым дегеним. Аёо-
соз жонун колунда калдым дегеним - кизин баатын колунда
калдым дегеним. Укпай ушак айтып, тербей ууру кылгандан
түчүд. Уккан улама, көргөн көсөм, ар нерсеге мзани берип
жүрбөсөн Текес баатыр, укканын бекер.

Кой чүкөсү дебегин, колуна алат сатаыр.

Жашы кичүү дебегин, акылы алат агаыр.

Аламыган чал дебегин, кайраса алыс сапарга бара алат, -
деп сөзүн бүтүрөт.

Ошол жерден Текес баатыр жообунун туура эмес экенине
аябай уулып, же турган жеринен жерге сенип кете албай, алып
келген иригин эмне деп андан ары сөз баштай албай, өлбөгөн
түрт шыйрагы калат.

«Баш кесмек бар, тил кесмек жок» дегендей, сөздү орду
менен тзап, тайманбай бетке айткан акылман адамдарга чечен
деген ат кошумча айтылып, ардактуу нзам катары эл арасында
калат. Чечендерди адамдар аңыз кылып, эл пир туткан. Жэ-
эрен чечен жөнүндөгү уламыш кылымдардан кылымга өтүп,
акылмандуулуктун, чечендиктин символуна айланган. Бизге
сейки айтылып келген элдик термелерде:

- Жээрен чечендей чеченди айт,

Мээнет баскан бечелди айт.

Токтогулдай ырчыны айт,

Толубайдай сынчыны айт.

Буркурап чыккан булутту айт,

Буруп алган жайчыны айт.

Бурама темир, суу балта,

Бурбай соккон устаны айт, -

деп чечендикке эл арасында өтө чоң маани берилген.

Чечендиктин атагы урмат-сыйга алынып, таш жарган ыр-
чылардын, сынчылардын, уста-зергерлердин деңгээлине бара-
бар болгон.

Аалам ар кандай материянын же айтылган сөздөрдүн кара-
ма-каршылыктары менен бири-бирин толуктап турат эмеспи.

Айтсак, узун-кыска, жаман-жакшы, төкөр-таскак, таз-чач, жер-
асман, кургак-суу, чечен-акылсыз, дудук-сөзмөр ж.б. толуп
жаткан миндеген мисалдарды келтирсек болот. Ошол сыяктуу
эле, Жээрен чечендин баласы Төлөмырза кийин чоңойгондо
атасындай чечен болбой начар чыгып калып, чеченди ойго
салат. Атасы Жээрен чечен «катын жакшы - эр жакшы» дечү
эле, бир жакшы кыз таап, баш коштуруп койсом, эптеп оока-
тын кылып жашап кетээр деп издеп жүрүп, Акылкарачач деген
кызды алып берет. Кийин Акылкарачачка Жаныбек деген хан-
дын көзү түшүп калат дагы, алым сабак айтым кеп кылып, та-
бышмактантып өз оюн билгизип Акылкарачачка суроо узатат:

- Тулпарды уйга алмашса не болот?

Атты эшекке алмашса не болот?

Туйгунду каргага алмашса не болот?

Башы ачык адамды начарга алмашса не болот? - дейт.

Чынында эле, бул суроого жооп табуу өтө оор экени
өзүнөн өзү түшүнүктүү. Адамды ойлонууга аргасыз кылат. Би-
рок акылман кызыбыз токтолбой төмөнкүдөй жооп берген:

- Жаныбек ханым, бузулду заңын, бул кандай жорук, тын-
чыбаган жаның. Тулпар тушунда, күлүк күнүндө күч бербеген
тулпардан - сүт берген уй жакшы. Пайдасы жок бир тууган-
дан - жардам берген жат жакшы. Чабал аттан - чарчабаган ат
жакшы. Канаты жок туйгундан - канаттуу карга жакшы. Карга
конгон, кузгун тойгон каздын тарпынан - үксүйүп үмүт кыл-
ган туйгун оңчубу, эртеги салтта, эски наркта, мындай шум-
дуктуу жорук болчубу?

Жаныбек хан ошондо Акылкарачачтын жообуна жеңилип
каршы сөз сүйлөй албай, ошону менен жолуна түшүптүр.

Көркөм сөздү, поэзияны жакшы көргөн эл макалдатып
сүйлөөнү, кези келгенде насыят, терме ырларды ырдоону
жогору баалачу. Атадан балага калып келе жаткан макал-ла-
каптарды, санат-насыят, терме ырларды чечендер жалаң гана
сөзүнүн кооздугу үчүн пайдаланбастан, айткан сөзүнүн туура-
лыгын далилдөө үчүн да колдонуп келишкен. Ошондуктан эл
өкүлдөрү, элчи, жуучу, доочулар: «Элде мындай деген макал

бар» – деп сөзүнө мисал келтирип баштап, анан сөздөн ишке өтүшкөн. Ал эл өкүлдөрүнүн айтылуучу сөзү жалпы элди ишендирип, муютуп, турган элди сөз менен баш ийдиришкен. Ошол айтылган сөзгө жараша иш жыйынтык маселеси чечилээр эле. Кези келгенде чечендер ханга, бекке, кожо, казы, молдо болуштарга, алардын социалдык ээлеген ордуна карашкан эмес. Ошол тайманбастыгы үчүн алар эл арасындагы чечен деген атка конушчу.

Бир жолку эл арасындагы отурушта Кайназар молдо:

– «Жээрэн чечен, Жээрэн чечен» десе эле аягың жерге тийбей калды. Орозодо курмандык чалбай, динден чыкмак болдуң, тиги дүйнөдө өлүгүң сыртта калаар бекен», – дейт. Анда Жээрэн чечен: «Сөздү убагында айтпаса атасы өлөт», «айтса укпай турган дүлөйлөр бар, ачса көрбөй турган сокурлар бар» – деп минтет:

– Агадагы мал – асмандагы мал,

Инидеги мал – ийиндеги мал.

Баладагы мал – талаадагы мал,

Байдагы мал – баарынан чогулган мал.

Сураган – кайырчы,

Уурдаган адам – каракчы.

Уятсыз адам алып карыз болгончо, уяты бар Кудайдын өзүнө карыз болгонум жакшы. Бармак басылбаган, убада берилген карызын доолап өлүктү сыртка таштаган сендей, Кудай ач көз алдамчы дейсиңби, – дейт. Элдин баары «дуу» күлөт. Ошондо Кайназар молдо сөз таппай кайсалактап калган экен.

Кыргыздарда адамдын акылмандуулугун сыноо, табышмак айтып сыноо эл арасында калыптанып, элдик нукура салт катары айтылчу. Мындай багытта айтылган сөздөр чечендик сөздүн бир тармагын түзгөн. Жөнөкөй эле элдик отуруштарда турмуштагы философиялык суроолорду бири-бирине беришип, чечендик айтыштарды уюштурушкан. Өзбек элинде мындай айтыштар аския деп аталат. Ал эми казак, каракалпак, түркмөн, кыргыздарда чечендик айтыш деп аташат. Ушундай айтыштардын биринде, илгери кыргыздын бир ханы Сулуучач деген акылман кызды сыноого алганы тууралуу айтып кетели.

– Чөптүн жакшысы кайсы, жаманы кайсы?

Эгиндин жакшысы кайсы, жаманы кайсы?

Ак чопкут деген эмне?

Аргымак деген эмне?

Эр жигит деген эмне?

Суудан терең эмне?

Оттон ысык эмне?

Көктөн бийик эмне? – деген суроолорун хан Сулуучачка бергенде, ал төмөнкүдөй жооп берет:

– Чөптүн жакшысы да, жаманы да шыбак, ханым. Жаз жаңы келгенде чөптүн ичинен шыбак биринчи өсүп жетилет. Малдын баары жакшы көрүп жешет. Бул шыбактын жакшылыгы эмеспи. Кийин башка чөптөр өсүп жетилгенде, шыбакты мал карабай калат, бул жамандыгы эмеспи.

Эгиндин жакшысы да, жаманы да арпа. Арпа жалпы эгиндерден эрте бышат. Узун өзөк маалында, эл жапырт арпа менен жанын багат – бул жакшылыгы. Кийин башка эгиндер бышканда, арпаны карабай калышат – бул жамандыгы.

Ак чопкут деп айтабыз,

Атканда ок өтпөсө.

Аргымак деп айтабыз,

Желгенде жылкы жетпесе.

Акылдуу деп айтабыз,

Чачылган элди эптесе.

Эр жигит деп айтабыз,

Жоого таштап кетпесе.

Жерден оор – акыл билим.

Суудан терең – окуу, илим.

Оттон ысык -адам өмүрү.

Көктөн бийик – текеберчилик.

Ханым сөзүңүзгө кулдук. «Өзүңүздү эр ойлосоңуз, өзгөнү шер ойло» деген. Текеберчилик кылып теңсинбей турганыңызды билдим. Эр башына келе турган беш бакыттын бешөө тең башыңызда турса, текеберчилик кылбаганда кантет элеңиз.

Кароолчунун жаманы – алдырганда өкүнөөр,
Балбандардын жаманы – чалдырганда өкүнөөр.
Токой толгон тал элем,
Таяк кылсаң чарам не?
Айдың чалкар көл элем,
Кудук кылсаң чарам не? –
деп сөзүн бүтүрөт Сулуучач.

Ошондо хан сөзгө жыгылып, Сулуучачка эркиндик берген экен.

«Акылдуу өлсө сөзү калат артында, жакшы атагы жашай берет калкында» дегендей, адам башына жаманчылык келип, жакыны каза болгондо да эл арасынан акылдуунун акылдуусун шайлап туруп, суук кабар угузууга жиберилчү. Суук кабарды ар ким өз жөндөмүнө жараша, кээси алым-сабак катары, кээ бирөөсү комуздун күүсү менен, кээ бирөө ата-бабанын басып өткөн тарыхына, өмүр баянына байланыштырып, чечмелөөсүн ээси өзү баамдап билип алышсын дешээр эле. Ошондо да даанышман ата-бабаларыбыз андай суук кабарды уккандан кийин албууттанып, кыйкырып-өкүрүп ыйлабай, угузган адамдын өзүнө суроо берип, сабыр күтчү, таң калтырчу. Мындай жаман кабарды ар кандай формада угузуу кыргыз элинин эң байыркы эл экенинен кабар берет. Себеп дегенде, адам эң жакыны тууралуу жаман кабар укканда ар кандай абалда болуп калышы, же өзүн жоготуп оорукчал болушу мүмкүн дешип, бетме-бет өлгөнү жөнүндө тикелей угузбай, каймана түрдө тийиштүү кылып, эмне себептен оо дүйнөгө сапар тартканын угузушкан.

Жээрен чечен атабыздын акылдуу, нарктуу, баа жеткис сөздөрү ушу кезге чейин эл арасында айтылып келет. Мисалы, анын аялынын көз жумгандагы айтылган нарктуу кебин төмөндө окуп, Жээрен чечен атабыздын акылмандыгына баа берсеңиз болот.

Аялы каза тапкан кезде Жээрен чечен үйүндө эмес, айылдын сыртында жүргөн мезгил экен. Эл топтолуп: «Эми кандай кылабыз, ал киши ары акылдуу адам, кандай кылып угузабыз» – деп кеп кылышып, акыры эл арасынан акылдуунун акылдуусун тандашып, жанына эки-үч киши кошуп жөнөтүшөт.

Алар Жээрен чеченге келип жолугушуп, ал-абалды сурашып, сүйлөшүп отурушуп, андан кийин суроо берип башташат.

– Жээрен ава, бу дүйнөдө адам баласын жаман-жакшы тооруп жүрөт дейт, баласы же кызы өлгөн не болот?

– Баласы же кызы өлгөн – өзөгүн өрт алганга барабар, – деп жооп берет Жээрен чечен

– Атасы өлгөн киши эмнеге барабар?

– Атасы өлгөн аска тоосу кулаганга барабар, – дейт.

– Иниси өлгөн эмнеге барабар?

– Иниси өлгөн колундагы камчысын алдырганга барабар.

– Агасы өлгөн эмнеге барабар?

– Агасы өлгөн арыз-мунун айтаарга кишиси жокко барабар.

– Энеси өлгөн эмнеге барабар?

– Энеси өлгөн мелмилдеп жаткан көлү соолгонго барабар.

– Келини өлгөн эмнеге барабар?

– Келини өлгөн желеде байланган малын алдырганга барабар.

– Аялы өлгөн эмнеге барабар?

– Аялы өлгөн капкалуу шаары кулаганга барабар, – деп жооп берип: – Ак кокуй күн десе, аялым өлүп калган турбайбы, силер ушуну угузганга келген турбайсыңарбы, мурун эки жаздык жазданып жатчу элем, эми төрт жаздык жазданып жатат турбаймбы! деген экен.

Анда угузганы баргандардын бирөө: «Жээрен ава, төрт жаздык дегениңиз эмне?» – деп сурайт. Жээрен чечен кайра сөзүн улап: «Мурун аялым экөөбүз эки жаздык жазданып жатчу элек. Эми аялым өлгөндөн кийин, менин жашыма карап, мага күйөөсү өлгөн бир келин тиер. Ал нары жакты карап күйөөсүн ойлоп эки жаздык менен, мен бери карап аялымды ойлоп эки жаздык менен жатып, бардыгы төрт жаздык деген ушу» – деп жооп бериптир.

Бир нече кылымдарды карыткан кыргыз элинин ичинде кара кылды как жарган калыс, калпыс иштерден алыс, бечараларга бел, карыптарга караан болгон далай сонун бабаларыбыз жашап өткөн. Алардын атагы алыска эл оозу менен жайылып, өңүн эл көрбөсө да, сөзү кыйырга тарап, ысымын бири-бирине сыймык менен атап келишкен.

Кыргыздын айрыкча философиялык багыттагы дүйнө таанымы өтө күчтүү айтылып, элдик оозеки чыгарманын бир түрү, бүгүнкү күндө да күчтүү мааниде сакталып калгандарынын бири – «алым сабак, айтым кеп» деп аталат. Илгери кыргыздар алым-сабак менен жаш муундарга суроо берип, алардын ойлоо сезимин сынашчу. Ким жакшы, таамай жана туура жооп берсе, андай балдарды акын, сынчы, жомокчу, санжырачы бабаларыбыз өздөрү менен кошо ата-энесинен сурап алып кетишип эл таанытып, жер көргөзүп, айлап-жылдап журтубузду аралатышчу. Жаңыдан өсүп келе жаткан жаш муун ошентип турмуш менен тарбияланып, аң-сезими, акыл-эси өнүгүп, кийин чоңойгон ал муун кайра кийинки жаштарды ушинтип тарбиялаар эле. Кыргыз элибиздин нарктуулугунун бир багыты мына ушунда болгон.

Эмесе, ошол эзелтен калган кыргыз элинин «алым-сабак, айтым кебинин» кээ бир эпизоддорун окурмандарга чечмелеп кетели.

– Тирүү жандын айласы ким?

Энеси ким?

Каны кайсы?

Жаны кайсы?

– Тирүү жандын атасы – Күн.

Энеси – Жер.

Каны – суу.

Жаны – Аба.

Асыл болсоң күндөй бол,
Ааламга жарык нур берген.
Жакшы болсоң жердей бол,
Жакшы болсоң жердей бол,
Баарын чыдап көтөргөн.
Таза болсоң суудай бол,
Баарын жууп кетирген.
Улукман болсоң желдей бол,
Ушунча жанга дем берген.
Баланы жоктон бар кылган,

Ата-эне да ушундай.
Күн болуп нур берет,
Жер болуп эмчек эмизет.
Суу болуп кан жүргүзөт,
Аба болуп жан киргизет.

– Жер сиңип кеткен жети атаң, ал эмне?

Жерди жемире баскан чал Буура, ал эмне?

– Жер сиңип кеткен жети ата – жети атабыз эмеспи.

Жерди жемире баскан чал Буура, түпкү атабыз эмеспи.

– Асман менен Жердин ортосу канчалык?

Калп менен чындын ортосу канчалык?

– Асман менен Жердин ортосу каш менен кабактын ортосундай.

Каш көтөрүп өйдө карасаң – Асман.

Кабак ылдый түшүрүп карасаң – Жер.

Калп менен чындын ортосу төрт эли.

Кулак менен уксаң – калп, көз менен көрсөң – чын.

– Бул дүйнөдө оордун оору эмне?

Жеңилдин жеңили кайсы?

Жакындын жакыны кайсы?

– Бул дүйнөдө оордун оору жокчулук.

Жеңилдин жеңили – мамиле.

Жакындын жакыны – жар болот.

– Үч арсыз, беш кайып, булар эмнелер?

– Үч арсыз: уйку, күлкү, тамак. Буларда ар жок.

Беш кайып: насип кайып, кырсык кайып, дидар кайып, нике кайып, ажал кайып

– Жети жетим кайсылар?

– Чөп чыкпаган жер жетим,

Тыңшалбаган сөз жетим.

Багылбаган мал жетим.
Кемпири жок чал жетим.
Бойго жетип эр албаган кыз жетим.
Элинен кеткен эр жетим.
Башчысы жок эл жетим.

* * *

– Кордук деген эмне?
Муңдук деген эмне?
Зардык деген эмне?
– Кордук деген – оору.
Муңдук деген – өлүм.
Зардык деген – жокчулук.

* * *

– Адамдын нече түрү бар?
– Адамдын төрт түрү бар:
Билгенин билбеген адам,
Билгенин билген адам,
Билбегенин билбеген адам,
Билбегенин билген адам.

* * *

– Адамда канча түрдүү кулак болот?
– Адамда үч түрлүү кулак болот:

Таш кулак – мындай адамга сөз кирбейт, канча кайталасан да түшүнбөйт, кулагы катуу болот.

Акма кулак – мындай адамга канча сөз айтсаң да бир кулагынан кирип, экинчисинен чыгып кетет, айткан сөздөрдүн жарымын эстеп, жарымын унутуп калат.

Куйма кулак – мындай адам айтылгандардын баарын угуп эстеп калат. Чарын иргеп калып, нукура сөзүн пайдаланат. Мындай адамдарга айтылган сөздөр талаада калбайт, эмгегин жанат. Ыраак жакка сөз айттырсаң, атагыңды алыска чыгарат.

Байыркы ата-бабаларыбыздан бери сакталып келген чечендердин ар кандай айтыштарында «Эмне жок?» жана «Эмне улук?» деген суроолоруна төмөнкүчө жооп берип келишкен:

– Эмне жок?

– Өгүздө сүт жок,
Мүйүздө кыт жок,
Мөңгүдө жыт жок,
Жыланда бут жок,
Жылкыда өт жок,
Ташта тамыр жок,
Ташбакада арым жок,
Куланда жал жок,
Ак кууда кал жок,
Аюуда кашка жок,
Токто ачка жок,
Желде түр жок,
Жумурткада кыр жок,
Балыкта үн жок...

– Эмне улук?

– Адам улук, жан улук,
Бардык заттан нан улук,
Жан-жаныбар бүт улук,
Жарык улук, от улук,
Ордо күткөн журт улук,
Төбөсү ачык көр улук,
Ай-ааламды кыдырып,
Кезип турган жер улук,
Топондо баарын агызып,
Тазалап турган сел улук,
Төбөндү көккө жеткирген,
Туу чокулуу бел улук,
Асырап багып чоңойткон,
Баарысынан ата-эне улук.

* * *

- Ар адамдын өмүрлүк досу ким болот?
Өмүрлүк өжөр душманы ким болот?
– Ар адамдын өмүрлүк досу – сабыр, душманы – ачуу.

* * *

- Ат кумары не болот?
Эр кумары не болот?
– Ат кумарын сурасаң
Арпа менен туз болот.
Эр кумарын сурасаң,
Алман жайган, кыраан куш,
Кара көз сулуу кыз болот.

* * *

- Барды мээнет чырмаса не болот?
Ырысты мээнет чырмаса не болот?
– Барды мээнет чырмаса,
Алды-алдынан чачылат.
Ырысты мээнет чырмаса,
Бири-бирине асылат.

Кыргыздын философиялык күчтүү багытта айтылып келген «алым-сабак, айтым кеп» деген багытта айтылып келген тыш же суроо ирээтинде муундан муунга айтылып келген өнөрлөрүнүн уландысы катары айрым элементтерди ал тургай ушул убакка чейин эл арасында кездештирүүгө болот. Мисалга, кийин эле союз учурунда өмүрүнүн акырын өткөргөн, Ысык-Көл районунун Кожояр айылынын саяк уруусунун тургуну, орус уулу Сарыча деген аксакал 110 жашка чейин өмүр сүргөн. Ошол Сарыча деген аксакал көз жумаардын алдында балдарын, неберелерин, чөбүрөлөрүн чогултуп суроо берет. «От жаш, жылан жаш, ок жаш, кылыч жаш, элик жаш, аркандалган ат жаш, желек жаш, серке жаш, тоголгон жумуртка жаш деген эмне жооп бергилечи?» – дейт. Ал жерде турган балдары, неберелери өз алдыларынан бири-бирине суроо узатышып, эч

кимиси жооп таба албай, атабыз карыганда алжып калдыбы деген ойдо өз алдыларынан ойлошуп, эч кимиси бул суроого жооп бере алган эмес.

Ошондо атасы кайрадан ар бир суроого жоопту төмөнкүдөй чечмелейт:

- от жаш дегеним, он жашар бала оюнга тойбойт.
Жылан жаш дегеним, жыйырма жашында адам баласы жыландай сойлоп, каалаган жерге кирип кетет.
Ок жаш дегеним, адам баласы отуз жашында октой атырылып, ыкчам болот.
Кылыч жаш дегеним, адам кыркка чыкканда кылычтай кесеп жашоосун өткөрөт, өзү кылычтай өткүр болот.
Элик жаш дегеним, адам элүү жашында эл аралап, журт башкарат.

Аркандалган ат жаш дегеним, адам алтымыш жашында алыска чыга албай, алыс барса кошуналарына чейин эле барып үйдөн чыкпай калат.

Желек жаш дегеним, адам жетимиш жашында үйдөн чыкпай, үйүнө желектей сайылып, бүт үй-бүлөгө көз баш болот.

Серке жаш дегеним, адам сексен жашында баштаак серкедей болуп, эл-журтуна баш-көз болот, кеңешин айтат.

Тоголгон жумуртка жаш» дегеним, адам баласы токсонго чыкса чыгат, чыкпаса жок, жашоосу бир күнү бул жашоодо болсо, бир күн тигил жакта, – деп жооп берген экен. Демек, бул Сарыча аксакалыбыз 110 жашка чыкса дагы акылы тунук бойдон кеткен, акылынан айныган эмес. Кээ бир адамдарыбыз өз жашоолорунда карыганда акылынан бир аз тайып, кээ бири көп сүйлөп калат. Ал эми Сарыча аксакалыбыз байыркы замандардагы тил чечен деген Жээрэн чечен атабыздай акылдары тетик боюнча бул жашоо менен коштошкон. Анын акылдуу сөздөрү ушул убакка чейин кийинки муундарына жашоо сабагы болуп калды.

ХІХ БАП

БОЗ ҮЙ ЖАНА АТ ЖАБДЫКТАР

Боз үй жабдыктары

Боз үй көчмөн элдердин турак жайы. Боз үй, негизинен, түндүк, уук, кереге, туурдук жабдыктарынан турат. Боз үй тарыхта түздүктө жашагандарга сүйрөмө, тоолуктарга жүктөмө түрү кеңири таралган. Жүктөмө боз үй кыргыз элинин жашоо шартына ылайыкталган, ал революцияга чейин кыргыз элинин негизги турак жайы болгон. Боз үйдүн эң мыктысы өргөө, өргөөгө чыгдан тартылбайт, от жагылбайт. Боз үйдүн жасалышы, тигилиши, ички жасалгалары чечилиши анын узакка сакталышына өбөлгө болот. Боз үй, негизинен, жыгач жасалгалары, өрө кийиз (туурдуктар), өрмөк боо, аркан боолордон турат.

Жыгачына – түндүк, уук. Кереге, босого-таяк, каалга жана түндүк көтөргөн бакан кирет.

Тартууга – үзүк, туурдук, түндүк жабуу, эшик жабуу, түндүк жабуу боосу, жел боо, канат боо, үзүк боо, туурдук боо, кырчоо, эшик боо, уук тизгич, кереге чалгыч жана ички өрмөк боолор кирет.

Чийге – канат чий, чыгдан, эшик, чыны кап, ашкана кирет.

Керегеге – түндүк чамгарагына эчки тал, кара тал, сары тал, турпан тал, ошондой эле теректин бака терек, көчөт терек, ак терек өңдүү түрлөрү кирет. Уук, кереге, түндүк, босого таяк карагай, ичке балаты – алай арчасы жана кайындан жасалат. Боз үйдүн жыгачтары кыш маалында боюна суу жүгүрө элек маалда кыйылып, шамал тийбеген көлөкө жерге чөп менен жаап кургатылат. Андан кийин жаз маалында атайы чуңкурча жасалып үйдүн заңына суу куюлуп, ошол жерге талдарды бир айдан ашык мөөнөт менен кармайт. Кийин нымдалган кезинде уук, кереге, түндүк жыгачтарын матаганда майда жарака кетпейт.

Боз үйдүн жыгачын матоо – боз үйдүн жыгачын жасап алуудагы негизги процесс. Матоодогу негизги ыкма – кызытуу. Кызытуунун эки түрдүү ыкмасы бар. Койдун таза сары кыгын кырдап төгүп, ал тегиз кызып чыккандан кийин жаңы кыкты нымдап үстүнө дагы төгөт. Чоктонгон отко жетпестен бери жагы ысыйт, аны **кок** деп атайт. Ага талды сойлотот. Буу сыртка чыгып кетпес үчүн күрөктүн сырты менен кыктын үстүн таптап турат. 15–20 минутада жыгач ойдогудай жашыйт. Экинчиси – жылкы менен кой, эчкинин кыгын аралаштырып, узата төгүп, суу сээп таптап койсо 2 күндөн кийин жыгач өзү эле кызыйт. Ага сойлотулган тал 2 саатта, кургак тал 4 саатта матоого жарайт. Андан кийин талды уста сол капталына салып, кучкач ээрдин кошунундай эки ачакей тес деп аталуучу жөнөкөй станокко аштап, салмак менен басканда тал каалагандай ийилет. Уук учун, кереге көздөрүн көзөөчү курал **үшкү** деп аталат. Саптуу, эки жагы миздүү тарткы деп аталган курал менен уук, керегенин билегине сай түшүрүлөт.

Түндүк – боз үйдүн төбөсүндөгү жарык кирүүчү жана түтүн чыгуучу тегерек жыгачы. Түндүк алкак, чамгарак жана чегир же бастырмадан турат. Уук, кереге жасоого караганда түндүк ийүүнүн түйшүгү чоң. Анткени каражыгач катуу келип, ийилиши өтө кыйынчылыкты туудурат. Көпчүлүк усталар жыгачтын оңой ийилишине карап кайындан жасашат. Көпчүлүк усталар адегенде жыгачты аарчып бутактарын тегиздеп, бир жума көөмп жана жыгачтын түрүнө, жоондугуна жараша корго жашытышат, азыр бууга кармап, сууга кайнатышат. Жыгач жашыган соң, аны ийүү үчүн жерге жарым айлана кылып кагылган казыктардын арасына кынаптап, орнотуп кургатат (жатак алдырат). Бир нече күндөн кийин казыктардан чыгарса, жарым айлана (жаа) калыбын сактап калат. Түндүк үчүн эки жаа жасалат. Жасалган эки жааны аштап, темир шакекче, экиден төрт бурама менен карматат. Мурда аны шири менен, кийин бөрктөп бекитет. Ошентип, түндүк тегерек формага келтирилет. Ал **түндүктүн алкагы** деп аталат. Анын чоңдугуна жараша үйдүн кеңдиги түзүлөт. Азыр жашыган жыгачты чоң темир дөңгөлөктөргө бекитип кургатат. Алкак даяр болгондо

дөңгөлөктөн чыгарып, ага талдан чамгарак салат. Анан алкактын сыртынан ичин көздөй канча баш уук болсо, ошончо көз ысытылган шии же кол бурчу менен көзөлөт. Уук айланма болбос үчүн көздөрүн төрт бурчтуу кылып көзөйт. Түндүк шамалга айланбай, бири-бирине тирешип кыймылдабас үчүн беш көзү оңго, бешөө солго бурай көзөлөт. Түндүк көзөнөгүнүн аралыгы 4 смден болот. Түндүк көздөрүнөн ууктун учу чыкпас үчүн бөрктүү төбөлөмө койсо да болот. Түндүктүн чамгарагы үчтөн алты же сегиз болуп маталат. Алардын кайчылашкан жерине бөрктүү мык кагат. Чамгарактын узундугу 120–150 см, жоондугу 7–8 см, ийилгендеги бийиктиги 30–50 см болот. Акырында чамгарактын төрт жерине төрт чегир же бастырма бастырылат. Алкактын жана чамгарактын ички бетине кооздук үчүн түрлөнтүп, оюм-чийим салат. Алкактын аштап бекиткен жерине жел боолорду өткөзүү үчүн эки тогоо тагылат.

Уук – түндүк менен керегени бекитүүчү чабак жыгачтар. Уук көбүнчө талдын түзүнөн тандалып жасалат. Уук жасалчу талды бүрдөй электе кыйып, аарчып баш-аягын тегиздейт. Кереге байлануучу жоон жагынын 50 смдей бөлүгүн жонуп, тегиздеп, алакан (билек) салынат. Анын эни 3,5 см. Ага үч-төрт сай (кобул) тартат да, алаканды тезге салып ичин көздөй бир аз ийип матайт. Матаардын алдында кыкка, корго салып жапытып алат. Ийилген учунан 4–5 см аралыкта көзөп, ага уук боо өткөрөт. Түндүккө сайылуучу ичке жагы төрт кыр түрүндө учталат. Акырында жошолойт. Учталган учу менен билектин ортосу жумуру боюнча калат. Жумуру бөлүгү менен кобулдун кошулган жерине көрчөгө түшүрүлөт. Негизги ууктан башка төрт эшик уук болот. Алар негизги ууктан 15–20 смге кыска болот. Анткени баш босого керегеден 15–20 см узун келип, эшик ууктар ага бекитилет. Ууктун узундугу болжол менен 2,5–3,0 метр болот диаметри 2,5–3,0 см болот. Кереге башынын санына жараша бир боз үйгө 40–100 уук керек.

Кереге – боз үйдүн уук бекитилүүчү таяныч жыгач жасалгасы. Диаметри 2,5–3,5 см, узундугу 230–300 см, баш аягы бирдей жумуру (56–60 даана) саканактардан (таякчалардан) жасалат. Эчки тал, сары талдын кабыгы аарчылып, көлөкөгө

кургатылат. Таякчаларды жашытып, теске салып, 15–20 см баш жагын сыртына, орто жерин ичине каратып ийип матайт. Саканактардын ар бир 14–18 см аралыкта бири-бири менен кайчылаштыра көзөлөт, ага көк өткөрүлүп, эки жагы түйүп бекитилет. Көктүн ордуна мык менен чегелеп бекитсе да болот. Керегенин көктөлүп бириккен жери **темгек** деп аталат. Кереге жайылганда саканактардын кайчылашуусунан пайда болгон төрт жагы бирдей көзчөлөрдүн чоңураагы **жел көз**, кичирээги **тор көз** деп аталат. Жел көз керегеде 12–15ке, тор көз керегеде 15–18ге чейин темгек болот. Кереге оңой жазылып, жыйылыш үчүн ар бир төрт темгектен кийин бирден (көзөлбөй, көктөлбөй) «азат» калтырылат. Керегенин баштары боз үйдүн чоңдугуна жараша болот. Керегелер көктөлүп бүткөндөн кийин, баштарын санап канатка болот. Боз үйдө кереге төрттөн он эки канатка чейин жетет. Керегенин ар бир канатынын узуну боюнча 18–20 көздүү, бийиктиги боюнча 6–10 көздүү болот. Кереге канатка бөлүнгөндө эки жактарында кыска саканактар калат. Алар **«жетим»** же **«сыңар»** саканак деп аталат. Боз үйдү тиккенде ошол саканактар бир бирине жатып, дал келген жери канат боо менен орой чалып байланат. Жыйылган керегенин бийиктиги эки метрдей, эни 75 смдей болот. Жазганда жапыздап, эни 2–2,5 мге жетет. Керегенин уук байланчу жогорку ачакейлери – **керегенин башы**, төмөнкү бөлүгү **керегенин аягы** деп аталат. Керегени мурда жошо менен боёсо, азыр сыр менен сырдашат. Керегенин жайылышынан боз үйдүн көлөмү менен көркү аныкталат.

Босого. Боз үйдүн эшигинин эки жан жагында жазылыгы 8–15 см, калыңдыгы 4–6 см, бийиктиги кереге боюндай эки босого таягы болот. Алардын төмөнкү учу аяк же босогонун четиндеги төрт чарчы көзөнөгүнө, жогорку учу баш босогонун тешигине ашталат. Аяк босого менен баш босогонун узундугу 1 м чамалуу, калыңдыгы 6–8 см, эни босого таяк менен бирдей. Баш босогонун так ортосунун үстүрөөк жагында эшик боо байланчу көзөнөгү болот. Боз үйдүн эшиги материалына жараша сыртына кийиз капталган чий эшик, каалга же эргилчек жасалат. Булардын ичинен чий эшик кеңири тараган. Эшик

ачылып жабылганда, эшиктин этегиндеги чий тез сынып кетпегидей анын беш катарын көк менен ороп согот. Эшикти согуп ортолоп келгенде, дагы 5–6 көк оролгон чий согулат. Ал **белсөө** деп аталат. Анын үстүнөн кабатталып дагы чий согулат, баш босогого жеткенде түндүккө чейинкисин чырмап согот. Ал эшиктин **көнчөгү** деп аталат. Көнчөктү түндүккө тастар жип менен байлайт. Баш босогодон жер босогого чейинки бөлүгүнө ийрек салынган эшик тыш капталат. Чий эшиктин тышын кийиз менен кабаттап, көбөлөп шырып коёт. Эшик тыштын эки жанына ичке сызма боо тагып, чий эшик боолору менен байланат, сырт жагынан боз үйдүн кырчоосуна туташ «тастар» боо тагылат.

Эшик чийге чыгдан, **«канат чий»** жана башкалар чий буюмдарына таандык көркөм көчөттөрдү түшүрсө да болот.

Боз үйгө ичин көздөй эки жакка ачылма эки кичинекей каалга жасаса да болот. Алардын баш-аяккы четтериндеги узундугу 5–6 см келген ашык – машыктын милдетин аткаруучу жумуру казыкчалары баш босого менен аяк босогонун ич жагынан эки четиндеги жазылыгы 4–6 см, узундугу 8–12 см келген курбучадагы тегерек тешиктерге киргизилет. Босого оймо-чийме менен кооздолуп, түрдүү түстөгү боёк, жошо менен боёлот. Каалгасы жок үйгө эргилчек жасалат. Анын узундугу 110–120 см, жоонураак эки таякчага, аралыгын 15–20 смден коюп, 6–7 таякчаны туурасынан аштайт. Аны оң жактагы босогого үч жеринен байлап бекитет. Сыртынан кийиз эшик жабылат.

Бакан. Ача бакан, түндүк бакан – үй тиричилигинде айрыкча боз үйдү тигүүдө колдонулуучу жоондугу билектей, узундугу 3–5 м, бир учу ачакей, экинчи учу мукур учталган жыгач. Ал боз үйдүн түндүгүн көтөрүүгө, үзүктү, түндүк жабууну, эшик чийди салууга, эшик боону түндүктөн өткөрүүгө, жаанда от жакканда түндүк жабуунун бир бурчун тирөөгө, кар жааганда үйдүн үстүндөгү карды ичинен түрткүлөп түшүрүүгө, шамалда бел баканды туура коюп ууктарды тирөөгө, кийиз жасаганда, чий согууга, өрмөк өрүүгө ж.б. жумуштарга колдонулат.

Өрө кийиз. Үзүк – боз үйдүн ууктарынын үстүнөн жабылуучу калың кийиз. Боз үйдө алдыңкы жана арткы үзүк бо-

лот. Ал тең капталдуу трапеция формасында жасалат. Үзүк койдун күзгү жүнүнөн уютулат, мындай кийиз тез кирип, бышык болот. Үзүктөрдүн аягынын узундугу болжол менен 750–850 см, башыныкы 190–210 см, ортосунуку 250–300 см. Суу тийгенде түйрүлбөс үчүн үзүктүн чети кыл жүндөн атайы эшилген жээк менен жээктелет. Үзүктүн этегине кооздук үчүн эни 15–20 см ак жана кызыл кийизден оюу түшүрүп, чачы тагылат. Ал **төтөгө** деп аталат. Үзүктүн 4 жерине **«куш тырмак»**, **«аюу таман»** ж.б. чоң оюуларды жабыштырып, үзүктүн эки жанына эни 10–15 см кызыл жана ак кийизден оюу түшүрүп, ал үзүктүн **жан оюусу** деп аталат же жээкти кызыл жана ак жүндөн жээктейт. Эни 20 смдей ак кийиз менен кызыл кийиздин оюму милтеленип, үзүккө бекитилген этеги тегерете чачыланат. Ал **«кылдырооч»** деп аталат. Үзүктүн капталдарына үчтөн алты боо тагып, үзүктү уук, керегелерге байлап бекитет. Боз үйгө туурдук каланып бүткөндөн соң, адегенде алдыңкы үзүк, андан кийин арткысы жабылат.

Туурдук – боз үйдүн кереге жабуусу. Кийизи үзүктөн жукараак болот. Туурасы 2–2,5 мдей, узундугу 4,5–5,5 мдей үйгө 4–5, 7–9 канат үйгө 6–7 туурдук жабылат. Туурдуктун жээги кара менен ак, кээде кызыл жана ак жиптер оң-сол эшилип, жээктелет. Койдун жүнүнөн жасалган жээк суу тийгенде кирип, туурдуктун жээги бырышып калгандыктан, айрым жерлерде топоздун жүнүнөн эшилген жип менен жээктелет. Туурдуктун терме боолору кадалган эки башкы бурчу уукка бекитилет. Капталдарына эшилген боо кадалат. Боолордун учун кооздоп чачылса да болот. Туурдуктардын сырткы этегин, эни 30–40 смдей кызыл жана ак кийизди оймолор кооздойт. Түштүктө (Алайда) туурдуктун башына оюлган кийизди **«тутуу баш»** деп улап тигет. Бул жабык баш сыяктуу эле боз үйгө көрк берет.

Түндүк жабуу – боз үйдүн түндүгүн жабуучу кийизди калыңыраак кийизден, түндүктүн чоңдугуна жараша төрт бурч (болжол менен 2х2 метрдей) кесип, үзүк туурдук сыяктуу, жээктелет. Анын төрт бурчуна тагылган төрт боонун үчөө кырчоого байланып, эшик жактагы тастар жиби бош коюлат, ал аркылуу түндүк ачылып, жабылып турат. Түндүк жабуу ти-

релгенде тешилбес үчүн тастар жип кадалган бурчунун ич жагына тумарча кийиз катталып тигилет.

Чий. Сабагы түз, жылмакай, катуусу колдонулат. Чий август айынын экинчи жарымында бышат. Аны өтө катырбай, жумшак кезинде белге салып жулуп, боолоп, көлөкөдө кургатат. Согоор алдында анын кабыгын аарчып, баш-аягын тегиздейт, бул **акталган чий** деп аталат. Чийди ак бойдон же оюу салып чырмап, эки түрдүү согот. Чийден: канат чий, чыгдан, эшик, чыны кап, казан капкак, азыр терезе жапкыч, сумка ж.б. көптөгөн кооз буюмдар жасалат. Чийди согоордо бышык болсун үчүн **«кара ооздойт»** (чыбыктайт). Ал үчүн ар бир чийдин баш-аягынан 15 см кара жүн же жип менен бекем ороп (Чүй, Талас өрөөндөрүндө), көбүнчө жоонураак бош ийрилген кара же күрөң жүн жип менен адегенде солдон оңго, анын үстүнөн экинчи жолу оңдон солго карай арасын ачык оройт. Ороп бүткөндө чий тордолгон сыяктуу болуп учтары сынбайт.

Ошол эле канат чийден жасалган чыгдандардын эки жагын деп **«кара ооздош»** үчүн 10–12 чийди экиден бир жуп кармап, кара жүн же жип менен башынан аягына чейин оройт.

Чийди чырмоо үчүн алардын акталып, баш-аягы тегизделип, **«кара ооздолуп»** бүткөндөрүн бирден жерге тизип (беш-алты жуп чийден бөлөгүн), жоон темене, ичке шибеге менен чийге салынуучу оймонун контурун чегип түшүрөт. Андан кийин көк, кызыл түскө боёлуп, ичке келептеп түйдөктөлгөн жүн менен чегилген контур башкача ар бир чийди ороп чыгат. Бардыгы оролуп даяр болгондон кийин, ошол чийди тизип алып, четинен сого баштайт. Чийди эң жөнөкөй колдон жасалган **«станокто»** согушат. Ал **«станок»** төмөнкүдөй: эки мамыча 1,5 метрдей аралыкта орнотулуп, үстүнө 1 метрдей бийиктикте туура жыгач бекитилет, 10–12 жеринен аралыгын 12–14 смден муунакталат. Ошондо жип жылышпайт, чыйратылган жоон жүн жиптин эки учуна таш байланып, туура жыгачтагы муунактардын үстүнө ортосунан арта салынып коюлат.

Адегенде **«кара ооздолгон»** 5–6 жуп чийдин ар бирин бирден станоктун үстүнө туура коюп, таш байланган жиптерден

кийин чийди онун солго, солун оңго өткөрөт. Чий бир сыйра жип менен буулуп бүткөндөн кийин анын үстүнө экинчи жуп, анан үчүнчү, төртүнчү, бешинчиси коюлуп буула берет. Ошол беш-алты жуп чий буулуп бүткөн соң чийдин капталындагы **«кара оозу»** бүтөт. Андан ары **«кара оозунун»** үстүнө чырмалган чийлерден бирден коюп бууп отуруп, согуп бүтөөрдө дагы беш жуп **«кара ооздолгон»** жуп чийлерди бууп ошону менен чий же чыгдан согулуп бүтөт. Чийдин баш-аягынан жип шыпырылып чыгып кетпес үчүн ийрек бастырат же чийдин бир аз дөңгөсүн калтырып бекитет. Боз үйгө калоочу чырмалган чийдин жазылыгы 6–8 метр, бийиктиги 135–140 см болот. Чий токулуучу жипти кой-эчкинин жүнүн аралаштырып ийрип, сол чыйратат. Чырмалган чийди, негизинен, боз үйдүн тегерегине калайт, эшигин жана чыгдан жасайт. Эшик жасалуучу чийди көк менен соксо бышык болуп көпкө чыдайт.

Чыгдан, ашкана чий – боз үйдүн эпчи жак бөлүгүн токуу үчүн чийден жасалган калканч. Анын ичинде идиш-аяк коюлуп, тамак-аш сакталат. Аны чий соккондой эле согот. Ал канат чийден кичирээк, узуну 1,5–3,0 метр, бийиктиги 120–150 см болот.

Чыгдан чий чырмалбай актай жана чырмалып жасалат. Чырмалган чыгдан, канат чийден ага түшүрүлгөн оймосу менен айырмаланат. Ага **«омуртка»**, **«сынган мүйүз»**, **«таңдай»** ж.б. оймо түшүрүлөт.

Чыгдандын баш-аягы, эки капталы бир сөөмдөн (10–15 см) кийиз, тукаба, кээде таар жөнөкөй калың кездеме менен көбөөлөнөт. Баш жагындагы көбөөгө сайма сайып чачы тагат. Чачыга мончок өткөзсө да болот. Капталына 3төн 6 боо тагат. Алар уук менен керегеге байланат. Азыр чыгданды ак чийден согуп, өзүнчө чийбаркытка **«болгар крести»** менен сайма сайып, аны чийдин бетине жабыштыра тигип, чекелерине көбөөлөп башына фабрикада жасалган жибек чачылаларды башкы көбөгө улай тигишет, мындай чыгдан кооз болгону менен чырмалган чыгданга жетпейт.

Андан башка боз үйдүн боо-чуусуна жабык башбоо, саканак таңгыч, уук тизгич боолору кирет.

АТ ЖАБДЫКТАРЫ

Ат жабдыктарга керектүү буюмдар жана шаймандар – ээр, жүгөн, нокто, ат жабуу, камчы, үзөңгү, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, желдик, тердик, ичмек, каптырга, канжыга, көрпөчө.

Ээр – ат жабдыктарынын негизгиси. Үзөңгү, куюшкан, айрым учурда көмөлдүрүк тагылып, атка басмайыл менен тартылат; ат минген кишиге отургуч милдетин аткарат. Ээрдин негизги бөлүгү: алдыңкы жана арткы кашы, каптал жыгачтары же каптыргасы, чарасы же карсаңы (отуруучу жери).

Ээр карагай, тал, терек, кайындан бай теше менен сомдолуп, керки менен чабылат. Курч бычак, ийди менен жонуп, түрпү менен жымсалдалат.

Ээр чабылышына карай оймо (туюк), аштама, курама (пайгер, чаптама) ээрге айырмаланат. Оймо ээр жумуру дөңгөчтөн (узундугу болжол менен 60 смдей чүркөдөн чабылат). Материалы жарылбагандай 2–3 жыл көлөкөдө как кургатылат. Кайың ээр жыгач кыйылары менен сомдолот. Алгач дөңгөчтүн негизин тегиздеп, бир жак башынан 31 см, артынан 37 см. ченеп туруп, калган ашыктары алынып, ортосу оюлат. Каш жагы 14 см, арты 11 см тереңдикте оюлат. Үстүнкү бети байтеше, орто жери аталгы керки менен жыгачтын каршысынан чабылат. Каш өзүнчө жасап орнотулат же кошо чапса да болот. Ээрдин эки капталы – үзөңгү илээр жери дөнүрөөк болушу керек. Чарасынын калыңдыгы 1 см, эни 37 см; алдыңкы актысынын калыңдыгы 1 см, эни 4–5 см; арткы актысынын калыңдыгы 1,5 см, эни 15 см, ээрдин эни (жаздыгы) 40 см, каштын бийиктиги 25 см, чаранын жаздыктан бийиктиги 15 см болот. Чабылып бүткөндө бычак, түрпө менен жылмаланат. Аштама ээр эки каптал, каш жана чарадан турат. Алар өзүнчө башкача чабылып, бири-бири менен желимделе куралат. Чарасы уюл, кашы катуу жыгачтан тандалат. Адегенде эки босого чыгарылып, ал желимдеп чаптап ага тарамыш коюлат. Ээрдин чарасы менен эки каптыргасы өзүнчө бириктирилип, ага эки босого карматылат. Арткы шинасы жана кашы акырында орнотулат.

Бөлүктөрдү аштап бириктирүүдө бодонун, айрыкча жылкынын жибек тарамышы керектелет.

Ыңырчак – арча ж.б. жыгачтан чабылып, эки каптал (узундугу 40, туурасы 20 см.) каш жана арткы бөлүктөн турат. Ал бөлүктөр атайын көзөнөктөрү аркылуу ичке тилинген кайыш менен кыналта байланып бириктирилет. Ыңырчакты токууда кадимкидей эле көмөлдүрүк, ал эми куюшкан ордуна шалаң колдонулат. Өзү ээрде жүрө албаган кичинекей бала (3–5 жашар бала) үчүн жасалган ээр **айырмач** деп аталат. Анын кашы менен арты бирдей болуп, кайчылаш ашташтырылат. Ээрдикинен 10–15 см бийик болот. Бала ооп же ыргып кетпес үчүн айырмачтын капталдарына туурасынан жалпак жыгачтар бекитилип алар баланын эти оорубагандай кысып турат. Үстүнө көпчүк салынат. Үзөңгү ордуна тебүү үчүн кийиз же кайыштан кооздолуп жасалган темингиси болот. Ыңырчак ээр көбүнчө өгүздөрдү токуп минүүдө колдонулат.

Көмөлдүрүк – токулган ээр артка жылып кетпес үчүн аттын омуросунан алынуучу өрүлгөн же капталып кайылган кайыш. Бир учу ээрдин аттанар жагындагы чагаракка, башка учу экинчи жактагы тогоого бекитилип, көмөлдүрүктүн олоң тили, жүрөкчөсү, учундагы кош сүзмөсү чагарактар аркылуу туташат. Капталдары кайыштан чачыланып, үстү күмүш, жез, темир, колодон жасалган купа, чор, солондор ж.б. менен асемделип кооздолот.

Куюшкан – туюк жагы аттын куйрук астына келип, эки бөлөк жагы соорудан кайчылашып, учу ээрдин арткы чагарактарына же куткунуна бекитилүүчү өрмө же катталып кайылма кайыш. Эңкейиште ээрди аттын мойнуна жылмыштырбайт. Куюшкандын үстү жагы темир, жез, күмүш сүзмө, купа, солондор менен асемделет. Азыркы куюшкандын 6 жүзмөсү эки чагарак аркылуу бекийт. Жүзмө – учу илмекей, сүйрүрөөк келген томпок шөкөт. Куюшкандын эки сооруга түшүп, тогоосуна кирип-чыгып турган кайышка эки жеринен чабыла турган сүйрү шөкөтү **солондор** деп аталат.

Канжыга – ат үстүндө ар кандай нерсени байлоо же бөктөрүү үчүн ээрдин эки жак капталынан арткы четине бекитилген чагаракка же көзөнөккө чаян түйүлгөн ичке кош ка-

йыш. Ал кайыштан тилинип, кез-кези менен майланып турат. Ар биринен узундугу жарым метрдей.

Үзөңгү – ээрдин эки капталындагы атайын көзөнөктөргө үзөңгү боонун (эни 2–2,5 см тогоолуу кайыш) жардамы менен тагылат. Ал унаага минерде же түшкөндө бутка таканчык болуп, кишинин ээрге омоктуу отурушуна шарт түзөт. Болот, жез, коло куймаларынан жасалат.

Ичмек – кийизден жалаңкат жасалып, аттын терин сиңирип, жоор болуудан сактайт. Тердиктин таза турушуна шарт түзөт.

Тердик – ээрдин каптал жыгачтарынын аттын жонуна түшүүчү басымын жеңилдетүүгө ылайыкталып, жоордон сактайт. Ичи кийизден жасалып, сыртына булгаары капталат. Тердик аял жана эркек ээрге арналышынан айырмаланып, аялдардыкы кооздолуп кыргактары саймаланган баркыт же манат менен күбөөлөнүп, 140–150х50–60 см, эркектердики 90–100х50–55 см өлчөмүндө жасалат.

Желдик (каптырга). Желдик ээрдин эки капталына кынала өлчөнүп (четтери ээрден 1,5–2,5 см чыгып турат), бир нече катталып, катуу шырылган кийизден жасалат. Сырты булгаары менен капталат. Бири-бирине кайыш менен кошоктолуп, ээрден башка болот.

Басмайыл ички жана сырткы болуп бөлүнөт. Кайыштан кыйык жана өрмө аркылуу бүткөрүлүп, токулганы бекитүү үчүн аттын белинен тартылат. Басмайылдын бир учуна тагылган жез, коло, темир, күмүш ж.б. тогоосу экинчи учундагы так ошондой тогоосуна байланган ичке кайыш боо аркылуу тартылат. Сырткы басмайылга көрпөчө бастыргыч кошо тагылат. Көрүнөө жерлери ар түрдүү асемделип кооздолот.

Корпочо – үч катталып ээрге салынуучу төшөк. Ичине жүн же кебез салынып, чийбаркыт ж.б. кездеме менен капталып, жээги кыноуланып жасалат. Аялдар үчүн кээде көрпөчө ордуна жууркан же төшөк колдонулат. Балдар ээринен (айырмач, кичине ээр) көбүнчө көпчүк салынат. Ал ичине жүн, кебез, кыл, коога (жекен) салынып, кездеме менен тышталып шырылып жасалат. Атты ийкемдүү башкарыш үчүн жүгөн жана нокто колдонулат.

Жүгөн аттын башына катылат. Анын өрмө жана кайыма (кайыш) түрү болот. Өрмө жүгөн ичке тал-тал тигилген кайыштардан 5,7,13 өрүм болуп кайыма жүгөн 4 см. тилинген эки кат кайыштан четтери ичке көк, тарамыш же кайыш менен кайылып жасалат. Өрмө жүгөн эркек минген атка катылат. Кайыш жүгөндүн оңтой жана урунтук жерлери күмүш, жез купалар менен кооздолот. Жүгөн жаак, тумшук (алкым), сагалдырык, сагак байлооч, шили көкүл тарткыч, суулук, ооздуктан турат. Суулуктун эки тогоосуна тизгиндин эки учу бекитилип, аттанаар жак тогоосуна кайыш же кыл чылбыр байланат. Кежигеси тогоо менен биригип, аттын башына өлчөмө карата узартылып жана кыскартылып турат. Тизгин кайыштан эни 1,5–2 см, узундугу 220–250 см тилинип жасалат.

Нокто да жүгөндөй эле жасалат. Анын ооздугу болбойт. Сагагына чылбыр тагылат. Чылбырдын узундугу 1,5–2,5 м болот. Кылдан эшилип, ошондой эле тилке кайыштан да жасалат. Атты байлаш үчүн жана жетелөө үчүн колдонулат.

Камчы жасалышына карата өрмө жана тикме деп бөлүнөт. Бүлдүргө сап, баш, алакан, чачы, өзөк, өрүм түшкөндөн турат. Сабы адатта табылгы, ыргай, четин, жылгын, долоно, кайың, ошондой эле эликтин шыйрагынан жасалат. Саптын кармоочу жагы көзөлүп, ага өткөрүлгөн 25 см ичке кайыш бүлдүргө делет. Бүлдүргө билекке же аты жокко илинет. Камчынын алаканын бекиткенде, камчыланганда камчы саптын башы жарылбасын жана кооз болсун үчүн, ага жез түтүкчөнү кынап кийгизип койсо да болот. Өзөк кайыш менен өрүмдүн башталышындагы көктүн учуна улаштырыла бекитилген калың булгаары алакан делип, ал өрүмдү сапка бекитет. Өрүм менен алакандын бириккен жери жиксиз болсун үчүн жука кара булгаары менен капталып, өрүм жагы чачыланып кооздолот. Өрмө камчы жуп санда, мисалы, 4–16 тарам ичке тилинип, сыдыргыга салынган көктөн өрүлөт. Өрүмдүн ортосуна салынган калың кайыш **өзөк** деп аталат. Өрүм бүткөндө жазылып кетпес үчүн көктүн учтары өзөккө бекитилет. Ал **түшкүн** деп аталат. Камчынын жоондугу анын узундугуна жараша болот. Камчынын **чоң камчы**, **кичине** же **бала камчы**, **уй мурун камчы**, **жылан боор**, **кооз** же **кыз камчы** деген түрлөрү бар.

XX БАП

ЭЛДИК ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

Кыргыздарда жаратылыш жана табигат ыйык

Кыргыз эли эң байыртан Теңирчиликке ишенип, аны ишеним катары тутунуп келген. **Теңирчилик** дин катары китепке жазылган эмес жана ар бир адамга милдеттүү түрдө үйрөтүлүп калыптанган эмес. Ал кайыптан келген, нурдан түшкөн, улуу, түгөнбөс, теңдешсиз аяндардын тобу. Бул ар замандарда, ар кандай окуяларда биздин көзүбүзгө көрүнө турган табигаттын түрдүү кубулуш көрүнүштөрү болуп эсептелет. Кыргыз элинин ой жүгүртүүсү улуу болуп, бийлик кылуу, байлык күтүү дегенди билген эмес. Ойлонсо эле ата-тегин, салтын, ырымын, мурунку баскан жолун сураганды муундан муунга калтырган элбиз. Кыргыз эли кор болгон сайын козголгон, азайган сайын кулпурган, улуттун туу жол багытын (идеологиясын) көкөлөтүп, жерде тозок көбөйгөндө көккө карай көтөрүлгөн жомокторду жараткан, табигаттын көрүнбөгөн сырларын таамай көргөн, шамалдыгын, ылдамдыгын, суунун тазалыгын, оттун ысыгын, күндүн жылуулугун, таштын катуулугун, арчанын эң узак жашай турган сырын билген, табигат менен жаратылыштын сырдуу дүйнөсүнүн тили менен сүйлөшө билген касиеттүү эл.

Кыргыз эли – Теңирден берилген сырдуу сыноолорун таразадай теңдеп, ага алдын-ала олуялык менен көрөгөчтүк мамиле кылган. Жакшылык нерселерди жарчы катары сүйлөп, жаман сөздү оозуна албай, жакшы атты угузуп, жашоодо тозоктун боёгун өчүрүп, аны жомоктоштуруп жакшылыкка буруп, адамзатты улутка бөлбөй бардык элге тегиз, улуу-кичүү, жаман-жакшыны тең алып, ар улутту ээрчисе ата-бабалары-

нын наркынан тайырын, Жер-Ааламдын тең салмактуулугун, эки дүйнөнүн ортосундагы оош-кыйышты, тегиздик эрежесин баш-аягына чейин билип турган кудуреттүү бийик эл.

Кыргыз элинин өзгөчөлүгү – төрт түлүк малдын түрүн бийик тоолуу адам чыдагыс шартка башын коюп багып келгенинде. Ал эми бийик тоолуу жерлерде табигаттын ар кандай сырдуу дүйнөлөрү адам көзүнө көрүнөөрү ар бирибизге белгилүү. Канчалык бийик жашасаң, касиеттүү болосуң. Анткени сен Теңирге жакындайсың, ал сени дайыма колдоп турат. Жаратылыштын ар кандай кырсыктары жакындаса, кыргыз элин ала албайт, кайра сактайт. Анткени биз бийик жерде жашайбыз, табигаттын ар кандай тозокторунун колу жетпейт. Кыргыздардын жылдыздарда орду бар дегени – кылымдын сырын, арбай талабын, замандын көрүнбөгөн купуя кубулуштарын көзөй көргөндүгүндө, келечекти кесе сүйлөп айтып бергендигинде.

Кыргыз өзөгү – түбөлүк жаңылыктардын ээси. Доор алмашуу мезгилиндеги көктөн келген табигый эл кеңешчиси, табигатты сактоо үчүн Көкө Теңирдин энчилген жер ээси – кыргыз эли. Кыргыз мансапка максат кылган эмес, эгер мансапка максат кылса, ал жерге турган эмес, Теңирим аркылуу жок болунган.

Кыргыз бийлейм десе, билбеген эч нерсе жок, бардыгынын чегин, ордун жана эмне болоорун билет. Жер-Ааламдын оту, огу, нуру, жаны, түсү, күчү болот. Ошонун бардыгынын сырын билген касиеттүү, каалаган жерге барса оңой жашап кеткен, ошол эл менен тил табышкан, алардын элинин да сырын ачкан, ал тургай аларды да башкара билген касиеттүү эл.

Кыргыз эли жөнсүз иш кылбайт, ашык сүйлөбөйт, жан кирген сөздүн каймагын сүйлөйт, келечекти айтат. Башка улуттан айырмачылыгы – анын бир сырдуу пейили, табигатты сүйлөткөнү, Аалам мыйзамын билгени, табият менен адамзатты тескегени. Кыргыз улуу жашоого карай өнүгөт, ою көктө, сөзү табиятта. Манас атанын атын койгондой, кыргыздын атын Көкө Теңир койгон.

Кыргыздын менталитети деген эмне? Кыргыздын менталитети – элдин канындагы, сөөгүндөгү эне сүтүнүн жана

ата-энелик, улуулук тарбиялануу өзгөчөлүктөрү. Элдин менталитетинин өзгөчөлүктөрү: каада-салттары, нарк-насилдери жана үрп-адаттары, тарыхы биригип келип улуттун идеологиясын түзөт. Эл өз менталитетин таанып, өз идеологиясын иштеп чыгып, ийкемдүү Конституциясы түзүлсө – улуттук тил күн санап күчүнө кирет, кыш кетип жай келгендей дүркүрөп өзгөрүлө баштайт. Аян берип түш көргөндөй, төлгө, белги берген сырдуу касиеттер кыргыздын идеологиясынын бир бөлүгү болуш керек. Бул башкалар үчүн күлкүлүү болушу мүмкүн, бирок кыргыз үчүн башка жол жок. Эгер Манастан баштасак, Жакып менен Чыйырды бала тилеп чоң мазарга барып, кабылан күркүрөп добуш берип, Манас Чыйырдынын боюна бүтүп жатса, кийин Манаска ат коё албай жатканда кайыптан дубана пайда болуп атын Манас деп койсо, Манас төрөлгөнгө чейин эле кытай-калмак бал китептен Манас төрөлөт экен деп бүт кыргыз аялдарынын ичин жардырса, Саякбай атабыз күпүлдөп: «Айың менен Күнүндүн бир өзүнөн бүткөндөй, боору күрөң кара жер, жердигинен түткөндөй» – деп жатса, Манастын колдоочулары, үстүндө алп кара куш, эки кабылан, астында ажыдаар ышкырып турса – кыргыз эли бул кайып иштерди, кайып дүйнөлөрдү кантип жокко чыгарабыз. Ушул жогоруда аталган ырым-жырымдарды, каада-салт, нарк-насилдерди, үрп-адаттарды ыйык тутуу үчүн ар бир адамдын мекенчил сезими күчтүү өнүгүш керек. Ал эми адамдык сезим күчтүү өнүгүш үчүн адам өз турмуш жашоосун табигатка шайкеш кылып жашап жана ар бир табигат менен кездешкен жашоо турмуштарына аяр мамиле кылып, кечиримдүү, сабырдуу, карапайым болсо, эч кимди кор тутпаса, турмуштун түрдүү сыноосуна каниет кылса, ыраазы болсо, ар түрдүү иштерди көкүрөккө ишенип, кеңешип бардык нерселерге калыс иш кылса, кайгырбай көңүлдүү жүрсө, улуу сөздөрдөн угуп касиеттүү сырлардан кабардар болсо, Теңирчиликти ишеним тутса, ар бир өзүнүн кыймылын дайыма таразалап жүрсө, бардык адамдарга бирдей мамиле кылып колдон келген жардамдарын бири-биринен аябаса, мына ошондо ар бир адамдын сезими күчтүү болот.

Мурунку ата-бабаларыбыз: «Кыргыз жаратылышы кор болсо, кыргыз дегеле оңолбойт» – деп айтып келишкен. Мындан улам, жакынкы жылдардагы кыргыз элин башкарган адамдарыбыз жерлерибизди коңшу мамлекеттерге сатып келгендиктен, жаратылышыбыз кор болуп, элибиз оңолбогону ошондон болсо керек деп аргасыздан ойлоносун. Андыктан, элибизди башкара турган адам кыргызчылык менен гана башкарышы зарыл, буга чейин канча жолу башка мамлекеттердин моделине салып башкарып келебиз деп аракет жасашты, бирок убакыт көрсөткөндөй, андай башкаруулардан эч майнап чыкпады, убакыт өткөн сайын эл дагы кабыл албады.

Кыргыздар кылымдар бою укумдан-тукумга өтүп келген асыл сөздөрдү, ойго жоомарт, мааниси өтө терең сөздөрдү айтып, ар бир ата-эне өзүнүн балдарына тестиер кезинде эле ар кандай ырым-жырымдарды үйрөткөн. Кыргыздын ырым-жырымдары айрым бир адамдын эмгеги болуп эсептелбестен, жалпы элдик оозеки чыгарманын бир түрү болуп, муундан муунга маани-маңызын жоготпой ушул күнгө чейин сакталып келген улуттун идеологиясынын негизги маңызы. Ырым-жырымдардын ар бир түрү атадан балага оозеки айтылып, эгер ал ырым-жырымдарды, жөрөлгөлөрдү балдар жасабаса, андай учурларда жашоодогу тоскоолдуктар, же башка терс себептерди мурунку өткөн тарыхый окуяларга байланыштырып, балдарына түшүнүктүү кылып айтып үйрөтүшкөн. «Табигат кырсыкканда, эч ким токтото албайт» дегендей, кыргыз эли Теңирчиликти ыйык тутуп: отко, күнгө, сууга, ай-жылдыздарга ж.б. табигаттын бардык түрлөрүнө аяр мамиле кылып, алардын сырын билип келишкен. Ошол себептен, дагы да болсо ушул убакка чейин биз отту ыйык тутуп, оттон пайда болгон күлдү материянын бир бөлүгү катары карап, ар кандай дарыларды жасаган убактарда үлүштүк кошулма катары кошоубуз. Андан сырткары, адам денесин кесип алган мезгилде да жаратына күлдү сээп таңып жана насыбай жасаган учурларда да оттун күлү кошо колдонула тургандыгы көп кездешет. Оттун күлү очоктон чыккандан кийин шамал аркылуу учуп, ар кандай жан-жаныбарлар аркылуу ыпылас жердин бир бөлүгү бо-

луп жарала баштап, убакыт өткөндө ал тургай жер семирткич катары колдонулат.

Азыр элибиздин көпчүлүгү ислам динин кабыл алышса дагы, ушул мурунку ата-бабаларыбыздан бери колдонулуп келе жаткан кээ бир Теңирчиликтин ишенимин жогору тутуп, аны иш жүзүнө ашырып келет. Мисалга, машина сатып алсаң, ичин аластап, рулуна, дөңгөлөгүнө сары май сүйкөйсүң, ал эми үй сатып алганда, «мурунку үй ээсинин ар кандай тескери жабышкак нерселери кетсин» деген ойдо ар бир бөлмөсүнүн бурчтарынан бери аласталат. Үйдү аластоо дайыма төркү үйдөн баштап, оң жакты көздөй аласталып, улам чыга бериш бөлмөлөрү бүткөндөн кийин оозгу бөлмө менен сыртка аласталып чыгат.

Кыргыз эли жаратылыштын кандай жеринде жашашса дагы, агып жаткан сууга эч убакта ыпылас нерсени төкпөйт. Сууга түкүрбөйт, заара ушатпайт. Ала-Тоолук кыргыздарга караганда, алтайлык кыргыздар жаратылыш менен табигатка аябай аяр мамиле кылышкандыктан жана мурунку ата-бабаларыбыздын Теңирчиликке болгон ишеними ал жакта күчтүү сакталып калган. Эгер сиз эл оозуна алынган адам болсонуз, же сизди ар кандай ушак жана көрө албастык басса, анда ал адам тогуз жолу (тогуз күн) шар аккан буркан суу (дайра) жээгине илгерки кыргыздардын бир сутка маалынчалык (болжол менен 43–45 мүнөт) убакыт суунун өйдөнкү агымын карабай, ылдый кеткен суу агымы тарапка карап отуруусу зарыл, ошондо адам баласынын жаман нерселери өзүнөн өзү тазаланат.

Эми кыргыздын кээ бир ырым-жырымдары боюнча Теңирчилик ишенимин ыйык тутуп келген, жаратылыш менен табигаттын элементтерин колдонуудагы айрым мисалдарына токтолуп кетейин.

Адам баласы Жерди, Күндү, отту, сууну ыйык тутуп келген, ошондуктан мурунтан баштап ата-бабаларыбыз таң атаарда турушуп, Күн тоодон жаңыдан чыга баштаганда Күндү бир чай кайнамчалык карап туруусу зарыл, себеп дегенде адам баласы Күндөн энергия алат, ал энергия менен адам баласы

толук бир күн кыймыл-аракетте болот. Ал эми тескерисинче, кечинде кызарып батаарда адам баласы Күндү карабаш керек, себеби энергиясын Күн өзү менен кошо алып кетет. Медицинанын тили менен айтканда жайында күнгө күйгөн адам кышкысын грипп болуп оорубайт, себеп дегенде Күндүн нурунун таасири менен адам «Е» витаминди өз денесине сиңирип алат.

Агып жаткан сууну эртең менен жана кечинде чака менен суунун агымы боюнча сузуп алуу керек, ал эми түштө сууну чака менен суунун агымына каршы сузуп алуубуз зарыл, себеп дегенде Күндүн энергиясы эртең менен кечинде алыс болгондуктан начар таасирин тийгизет, ал эми түштө болсо Күн энергиясы күчтүү тиет. Ошондуктан байыркы ата-бабаларыбыз мындай касиеттердин бардыгын баамдап коюшкан.

Алыс жолго сапарга чыккан адамдын башы арча менен түтөтүлүп, түтөтүлгөн арчаны саат жебесинин айлануусу боюнча үч жолу айлантып, кийин ал адам алыскы сапардан аман-эсен кайра келгенде, үйгө кирээрде кайра «сапардан биротоло аман-эсен келди» деген ниетте жаргылчак боюнча (саат жебесине тескери) дагы үч жолу айлантат. Ушундай эле ыкма менен ооруканадан чыгып келген адамдын башынан үйгө кирээрде босогонун жанынан суу куюлган чыныны башынан үч жолу жаргылчак боюнча айлантып, ал адамды чыныдагы сууга үч жолу түкүртүп, сууну кишинин буту баспаган жерге төгүү зарыл, андан кийин чыныны улаганын жанына көмкөрүп, үч күнгө чейин колдонбош керек. Эгер кокустан чыны саат жебеси боюнча айлантылып калса, ооруканадан чыгып келген адам кайра ооруканага кыска мөөнөттүн ичинде жатып калышы мүмкүн. Ал эми чыныдагы суу кокустан адамдар баскан жерге төгүлүп калса, анда ал адам таза айыкпай калат. Ушундай эле ырым-жырымдардын бири болуп адам баласы узак убакка чейин алыска иштегени же жашаганы кетсе, же бир жерде кармалып кайра келген учурларда колдонулат. Ошондой эле алыска узак убакка чейин барып иштеп келген адам кайра өз

жерине келгенде ошол туулган жеринин энергиясын алыш үчүн өзүнүн огородуна чалкасынан бир чай кайнамча жатып, андан кийин оң ийини аркылуу сол тарапка үч жолу, кайра сол ийини аркылуу оң тарапка үч жолу айланып, андан кийин өйдө туруусу зарыл, ошондон кийин ал адам өз киндик кан тамган жеринин энергиясын денесине сиңирип алат. Ал адамдын өмүрү узарат.

Окурмандардын арасында, ырым-жырым кылган учурда жаргылчак боюнча кайсы убакта айлантат, ал эми кайсы убакта тескери айлантат деген суроо туулушу мүмкүн. Бул мындайча чечмеленет, адам баласы ыраак сапарга аттанаар убакта, же кандайдыр бир иштердин жаңы башталыш убактыларында, же жаңы турмуш курган учурларда, аластоо кол кыймылынын жаргылчактын айланышына каршы, «иш жаңыдан башталды» деген ниетте тескери айландырылат. Ал эми ушул аталган иш аракеттердин жыйындысы катары бүткөн учурларда, «иш ийгиликтүү бүттү» деген ниетте аластоо кыймылы жаргылчак боюнча айландырылат. Ошондуктан, жаргылчакты айлантып арпа же буудайды талкан же тегирменден ун кылып тартканда, экинчи ал дан өсүмдүктөрүнөн дан чыкпайт, денеси талкаланды деген билдирилип, андан тамактын түрлөрү гана даярдалат деген мааниде жаргылчак кыймылы саат жебесинин кыймылына тескери айлантылат.

Алтайлык кыргыздардын айтуусунда, «силер, ала-тоолук кыргыздар, түлөө жасаган убактарда жерди казып кемеге кылып, от жагып казан асат экенсиңер. Антүүгө болбойт, түлөөгө болгон ишенимиңер аткарылбайт» дешет. «Себеби Жер – Жер эне болуп саналат. Анын денесин казып, от жагып ысытып жатасыңар, түлөөңөр кабыл болбойт» дешет. «Анда эмне кылыш керек?» – десем: «От жагыла турган жерге жука таштан калап туруп, таштын үстүнө тулгага казан асып от жагышыңар зарыл» деп жооп беришкен. Дагы бир нерсе, алтайлык кыргыздар көпүрө аркылуу суунун үстүнөн өтөөрдө «дененди атап жатабыз» деген ниетте Теңирге кайрылып, сууга сыйынып өтүшөт. Талааларда, токойлордо, тоолуу кооз жерлерде адамдар эс алганы барышканда, эс алып бүткөндөн кийин ал жер-

лерде эч убакта ар кандай таштанды калдыктарын таштабай, ыпыластык кылбай тазалап салышат.

Биз аластоо үчүн пайдаланып жүргөн арча тууралуу, ата-бабалардан бизге «арчаны кыйбагыла», «бутагын сындарбагыла» деген насаат калган. Ал эми аластоо үчүн аны алганда, арчанын учунан гана сындыруу зарыл. Кыргыз эли жаратылыш менен табигаттын сырын жакшы билгендиктен, жер жүзүндө арчанын эң узак жашы болжол менен 35 кылымдан 40 кылымга чейин өсөөрүн билишкен. Арча жылына 1 ммге чейин гана узарат, он жылда 1 смге чейин гана өсөт, ал эми бир кылымда болгону 10 смге чейин узарып, бир майда бутакча пайда болот деп, арчанын ушундай жай өсөөрүн советтик медицина жана биология окумуштуулары аныктап чыгышкан. Бул өсүмдүктүн дүйнө жүзүндө 71 түрү бар. Ошонун 70 пайызы Алтай менен Ала-Тоодо өсөт. Арчанын жалпы түрлөрү: **карагай арча, жапалак арча, жибек арча, өрүк арча** деген аттар менен белгилүү. Ошондуктан союз учурунда, 1955-жылы биолог жана медицина окумуштуулары Москвада дүйнөлүк илимий симпозиум өткөрүшүп, ал симпозиумдун негизинде биздин Ноокат районунун азыркы «**Кыргыз-Ата**» деген айыл өкмөтүнө арча өстүрүү боюнча чарба ачышканга себепкер болушкан. Себеп дегенде бул жогоруда аталган арчалардын төрт түрлөрүнөн 71 майда түрлөрү Алтай менен Ала-Тоодо өсөт.

Байыркы замандан бери ата-бабаларыбыз колдонуп келе жаткан ырым-жырымдардын бири – «**беймаал убакта уктаба, оорукчал болуп каласың**» дегени. Ал тургай тошөктө жаткан оорулуу адамдарды «**күн батканы жатат, өйдө болуп отур**» дешээр эле. Күн баткандан кийин негизи адам баласы ыраак жолго да чыкпайт, жолуң болбойт деп кийинки муундарга кулагына күмүш сырга кылып келишкен. Себеп дегенде, кечкисин ар кандай көзгө көрүнбөгөн жагымсыз нерселер пайда болуп, адам баласын курчап турат. Мындай кубулуштар табигаттын белгисиз, аныкталбаган, көрүнбөгөн сырлары деп, ата-бабаларыбыз баамдап келишкен. Ошондуктан кечкисин күн батаар маалда бардык канаттуулар кайсы жерге коноорун биле алышпай чыркырап учушуп калышкан себеби да ушудур.

Ошондой эле, кечкисин күн баткандан кийин кыргыз баласы мал сойгон эмес. Караңгыда кыз бала сууга барбайт, караңгыда кошунандан ак сураба, караңгыда наристе баланы сууга кирипте, баланын кир суусун караңгыда сыртка төкпө, караңгыда үй шыпырба душманыңды көбөйтүп аласың, наристе баланын кийимин караңгыда сыртка илбе, түндөсү түш жорубайт, түн ичинде тырмак албайт ж.б. ушул сыяктуу ырым-жырымдар жогоруда айтылган нерселерге таандык болуп келсе керек.

Ырым-жырымдарды жөнөкөй адамдардан тартып эл башкарган бий, болуш, хан, кагандарыбыз да ыйык тутуп, өз жашоолорунда иштеринин алга жылышына карата колдонуп келишкен. Буга бир мисал, Мавереннахр империясынын Улуу эмири Аксак Темир (Темирлан) өз империя иштеринин алга жылышын ырымдап, башкаруу принцибинде атайы 12 типтеги башкаруу мыйзамдарын ойлоп тапкан, андан сырткары армиясынын он башын 10 кишиден эмес, 12 киши курамынан түзгөн. Ошондуктан ар бир жүз башы 100 кишиден эмес, 120дан, миң башы 1000 кишиден эмес 1200 кишиден, ал эми армиясы 120000 кишиден турган. Аксак Темирдин мындай ырымдаганынын себеби – ааламдын бүтүндүгү 12 нерседен турат: ар бир жыл 12 айдан, 12 жылда бир келе турган адамдын мүчөлүк жылы, майда жаныбарлардын 12 жилиги, асмандагы жылдыздардын астрологиялык 12 аты, чыгыш кыргыз календарынын 12 жаныбар менен аталышы, күндүн 12 сааты, түндүн 12 сааты бир сутканы түзөт деп, мына ушулардын бардыгын ааламдын бир бүтүндүгү катары эсептеп, ыйык тутуп, ырымдап иш жасаган. Ошондуктан бул Аксак Темирдин армиясы анын көзү өткүчө эч жеңилген жок деп аргасыздан ишенесин.

Ал эми кыргыздардын көзү өткөндөргө үн чыгаруу салты 16 кылым мурун пайда болуп, бүтүнкү күнгө чейин өз күчүн жоготпой келет. V кылымда Эдил баатыр (грек диалектикасында Аттила деп жазылып калган, себеби улуу-кичүүгө, бай-жардыга, жаман-жакшыга бирдей мамиле кылган үчүн «Адилет хан» деген кошумча аты болгон) атабыз 453-жылында Түндүк Италиядан өз жерине жеңиш менен кайтып келе

жатканда, гректер бир Илдеона деген сулуу кызды токолдукка тартуулашат. Гректер «түн ичинде суусап суусун сураганда, ушул винону бересиң» дешип, уу вошулган винону беришет. Атайы кыз тартуулаган элден шек санабаган Эдил баатыр винону тартып жиберет. Эртеси башы айланып, ооруй баштайт. Бирок гректер Эдил баатырды винону ичээри менен өлөт деп ойлошкон. Антип дароо көз жумбаганынын себеби – кыргыздын баатырлары жаштайынан уу коргошундун түбүн ичишип, денесин көндүрүп коюшканы баарыбызга маалым.

Эдил баатыр эртеси өзүнүн аскер башчысы Төлөк мырзаны чакыртып (анын кошумча аты **Ыңырчак** болгон, себеби салмагын ат көтөрө албагандыктан, шүдүңгүт өгүз минип жүргөн): «Менин көңүлүм айланып жатат, тезирээк элге жетели, өз жеримен топурак буюрсун дейт да, сөзүн улантат – эгер жолдон көз жумсам, элиме керээз сөзүмдү айта бар, мен согушуп элдин баарын жеңдим, жеңилүү эмне экенин билген жокмун, артымдан өзүмдөй бир да баатыр даярдаган эмес экенин. Элдин миң баатыры болуп, бир төбөлү болсо – ал элдин ырысы, эгер элдин бир баатыры болуп, миң төбөлү болсо – ал элдин шору. Эми элимдин мындан ары миң баатыры эмес, бир да баатыры жок, эми элимдин келечеги кандай болор экен» – деп, эл үчүн баатыр даярдабаганына өзүн жеңилеп өкүттө калган экен.

Бардык тарых булактарында Эдил баатырды Римде өлгөн дешет, бул туура эмес. Эдил баатыр өз мекени болгон кыпчак талаасына келе жатып, Закавказье тоолорунда көз жумган. Ошондо Төлөк мырза (Ыңырчак) Эдил баатырдын акыркы сөзүн кыргыз элине айтып келгенде уккан элдин баары өкүрүп, өксүп ыйлашкан. Ошол күндөн ушул күнгө чейин улам заманга жараша кыргыздын өкүрүк салты өзгөрүлүп отуруп, дээрлик 1547 жыл кыргыз элинде адамдар көз жумса, аялдар боз үйдүн ичинде, эркектер сыртында жоктошуп ыйлаган салт болуп калыптанып калган.

Кыргыздын ырым-жырымдарына дагы бир мисал. Илгери байдын бир жалгыз оорулуу баласы болгон экен. Бай бир күнү үйүнө конок чакыртып калат. Келген коноктор бир топ

убакыт отуруп, эт бышып колго суу куюлаарда, «элден бата алсам айыгып кетээрмин» деген ой менен байдын уулу кулдуу колунан суу менен дагараны ала коюп, конокторго тегерете суу куюп чыгат. Бүткөндөн кийин: «Аттиң ай, бир да киши менин өмүрүмө байланыштуу бирөө да жакшы сөз айтпай койбодубу» – деп сыртка чыгып кан кусуп, бир топ убакыт откон соң көз жумган экен. Ошол окуядан кийин кыргыз элинде колго суу куйгандан кийин «өмүрлүү бол» деп алкап айтуу элде салт болуп калган.

Ошондуктан улуттун менталитетине, жашоо-турмушка болгон көз карашына, мүнөз адатына жараша улуу Кудай ыйгарып тартуулаган улуттук каада-салтынын, үрп-адаттарынын, ырым-жырымдарынын өз тарыхый окуялары бар. Дал ушул эреже, жол-жоболор ошол элди бир багытка салып, Аалам менен жаратылыштын, адам менен Кудайдын биримдигин сактап, жол көрсөтүп, тарбиялап, муундан муунга өтүп, элдин элдигин, улуттун улуулугун жана байыркылыгын сактап калат.

Тарыхта нечендеген улуттар улуттук каада-салтынын, үрп-адатынын эреже, жол-жоболорун унутушуп, же кайдыгерленишип, башка элдерди туурап жашай баштаганда ал эл чайпала баштайт же жок болот. Жашоонун эң жөнөкөй чен өлчөмдөрүнөн чыгып, бул дүйнөдөгү көр дүйнөгө, бузукулукка, атак-даңкка азгырылып кетишип, табияттын мыйзамдарын бузушуп, жерге, отко, сууга, тоого, ташка, жан-жаныбарларга, улуу Кудайга болгон мамилелерин унутуп, чектен чыгып кеткенде, өзүлөрүнүн каада-салттарын, жол жоболорун кайсы бир элдин диний экспансиясында бастырып жибергенде жер титирөө, сел, кургакчылык, оору-сыркоо, уруш-согуш менен жок болуп кетүү же башка улуттарга ассимиляциялануу тагдырына туш келе баштайт. Акыркы кылымдарда кыргыз эли башка элдин кол астында жашап, кээ бир ырым-жырымдарыбызга тыюу салынып, жок болуп кетти. Ал тургай эгемендүүлүктү алаарга чейин биз, кыргыз эли, «Жашасын улуу орус эли» деген кыйкырык-ураандын астында жашоо-бузду улантып келдик.

Кыргыздар улуу Манастын деми менен улуттук каада-салттын жана үрп-адаттын эреже, жол-жоболорун колдонуп, пайдаланышып, бүгүнкү күнгө чейин жашап келишти. Кыргыздар диндер пайда боло электе эле каада-салттын эрежелерин ооздон оозго, муундан муунга өткөрүшүп, табиятка, улуу Кудай Теңирге кандай мамиле кылышты билип келишкен. Бүгүнкү күндөгү кээ бир жерлерде суу кайтоолор, жер титирөөлөр, күндүн өтө ысыксы же сууктуу катуу болушу – бул жер планетасындагы адамдардын кен байлыктарды ыксыз казып алуусунан, жарыша куралдануусунан, завод-фабрикалардын уулуу заттарды көбөйтүп болуп чыгарышынан, жер тардык кылгансып, обурлары ачылып, космоско ракеталардын тынбай жарыша учура беришинен, кичинекей Жерди сактоонун ордуна кыйратуучу иш аракеттерди жасашынан жана улуттардын көптүгүнө же согуштук курал-жарактарынын күчтүүлүгүнө ишенип, өзүлөрүнүн көз карашы менен алганда башка өлкөлөрдү «майда», «алсыз» деп эсептешип, аскердик, экономикалык, диний көз караштар менен көз каранды кылууга умтулушуп, бардык элдер санына же илимий-техникалык прогресс боюнча алдыга кеткендигине же артта калгандыгына карабай бирдей экендигине жараша мамиле жасай турган кудурети күчтүү Кудайды унутуп калышкандыгында болуп эсептелет. Кеп, Жер планетасы каймактагандан баштап, бир нечелеген улуу жана күчтүү мамлекеттер кыйрап жок болуп, ошол өлкөлөрдө жашаган элдер тукум курут болуп кеткендигине маани беришпегендигинде болуп турат.

Диний эреже, жол-жоболорго караганда, алардан жаны алда канча улуу кыргыз өзүнүн улуттук каада-салтынын жана үрп-адатынын эреже, жол-жоболорун пайдаланып байыртан бери жоголбой, жоюлбай жашап келди. Кечээ күнү эле пайда болуп, кыргызга ар кандай жолдор менен келип кирген жана өз эрежелерин таңуулаган будда, кришна, христиан, ислам ж.б. диндер жөнүндө сын жок, бирок жогоруда айтылгандай, кыргыздар аларсыз деле жашап келгендигин жашыруу, айтпай коюу маңкуртчулук болуп эсептелээрин эске алганыбыз оң.

Эми жогоруда келтирилген айрым гана ырым-жырымдардын күндөлүк адам баласынын жашоосундагы кээ бир мисалдарынын аткарылыштары жана аны жасабай койсо эмне болот деген суроого гана жооп келтирилди. Ар бир ырым-жырым «эмнеге, эмне үчүн?» деген суроолорго жооп берет. Бардык ырым-жырымдарга жооп берип китепке жазуу мүмкүн эмес, алардын өз тарыхый окуялары жана Теңирчиликке байланыштуу Жер, От, Суу, Күн жана табигат менен жаратылышка байланыштуу көп себептери бар. Ал эми төмөндө жалпы ырым-жырымдардын айрымдарын тизмелей кетели.

Агып жаткан сууга түкүрбө, какырба, заара ушатпа. Адамга бычак кесебе, мылтык каратпа, анты болот.

Акты «куу» дейт, ак жылкыны «боз ат» дейт.

Аккан сууга таштанды ыргытпа, күл төкпө.

Ак саткан кишинин үйүнө кут келбейт.

Алган чачыңды тепсендиге таштаба, бак-дарактын түбүнө көөмп кой.

Алыс сапарга чыгаарда нандын четинен ооз тийип сактагып кой – жолдуу болуп кайтасың, сени насип күтөт.

Алыскы сапардан кайткан адамдын башынан үч жолу сууну тегеретип, түкүртүп, идиштеги сууну сыртка төгүп, идишти көмкөрүп, үч күнгө чейин идишти колдонбо.

Ардактуу адамдын алдында озунба, кадырлуу адам көзүнчө каткырба.

Астыңдан мышык чыкса баш кийиминди бир айлантип кой.

Атың аксаса баланын заарасы менен бутун жуу.

Аял заты мандаш токунуп отурбайт.

Аялың боюнда болгондо кумарсыз жаша, болочок бала сепкилдүү болуп калышы ыктымал.

Балага жаңы кийим кийгизгенде бетинен өөп кой.

Баланын кир суусун караңгыда сыртка төкпө.

Баланын таманын өппөйт.

Балаңды өтө катуу эркелетип жакшы көрбө, мээримин өтүп кетсе баланын келечеги бактысыз болуп калат.

Баш кийиминди сатпа.

Баш кийиминди тегеретпе.

Бейитти колуң менен көргөзбө.

Бейиттен топурак алып ыргытпа, орулуу болуп каласың.

Бейиттин жанына келгенде күлбө.

Беймаал убакта уктаба.

Беймаал убакта жолго чыкпайт.

Беймаал убакта күл төкпө, таштанды чыгарба.

Беймаал убакта ооруюну сурап барба, бала көрбө.

Бересенин аласасын кыстаба.

Бешикке бөлөнгөн баланы чаң жерге койбо.

Бешикти өбөктөбө.

Бешикти бирөөгө колдонууга бербе.
Бешикти колдонбосоң ороп, бийик жерге илип кой.
Бешикти эки киши көтөрбөйт.
Бешикти кур терметпе.
Бирөөгө жаман ойлобо.
Бирөөгө сын такпа, өз башыңа келет.
Бирөөнүн кайгысына, жаманчылыгына кубанба.
Бирөөнүн мүчөсүнө сын айтпа.
Бир үйдө эки адам удаа тырмак албайт.
Бирөөгө тамакты, чайды оң колуң менен сун.
Бирөөдөн кечирим сурасаң мойнуңа курунду илип, ийил-
лип, чөк түшүп сура.
Босогодо туруп бересе бербе.
Босогону баспа, ал жерге турба.
Босогону кулачтаба, кармап алып тартылба.
Боюнда бар аял капка отурбайт.
Боюңду карыштаба.
Бут кийиминди өйдө койбо.
Буюм таап алсаң үч жолу үн чыгар, эгер ээси чыкпаса се-
ники.

Бычакты дасторкон үстүндө адамга сунсаң сабын каратып
сун.

Бычакты нанга аарчыба.

Бычакты тик койбо.

Бычак курчутуп жатканда жаман сөз сүйлөбө, башка адам
менен маек курба.

Бышкан ашты таштаба, жолуң болбойт.

Дан толтурулган капка отурба.

Дааратканын оозун күн чыгышты каратпа.

Даараткананы шамал тарапка тургузба.

Далы жесең уч жагын сындырып кой.

Даражаң чоң болсо да улуу адамдан мурун төргө өтпө.

Дасторкондо сунулган колду уялтпа.

Дасторконду тетири салба.

Дасторконду аттаба.

Досундун үйүнөн тырмак алба, касыңдын үйүнөн чач алба.

Жаагыңды таянба.

Жайдак атка кыз бала минбейт.

Жайнамазды, супараны тепсебейт.

Жакшы адамыңа ит бербе.

Жакын адамыңа суу чачпа, мамилең сууп калат.

Жакын адамың менен жолго бассан, кокус жолдон дарак же башка нерселер кезиксе, эки бөлүнүп баспа.

Жалпы колдонгон сүлгү менен наристе баланы аарчыба.

Жаман түш көрсөң таң эртең менен аккан сууга айт, суу менен кетсин.

Жаманчылыкка өкүрүп барсаң, бөйрөгүңдү таянып үн чыгар.

Жаманчылыкка баратканда же кайтканда, жолдон жакын адамдарыңдын үйүнө учурашканы кирбе.

Жаңы төрөлгөн баланын кыркын чыгарбай чачын, тырмагын албайт, баланы көрбөйт.

Жаңы сойгон малдын этин ооз тийбей туруп, канын итке бербейт.

Жарым жолдон кайтпай жүр.

Жатаарда кыбыланы тээп жатпа.

Жаш бала желбегей жамынбайт.

Жаш балага көз тийбес үчүн мойнуна тумар, кыз бала болсо колуна шуру так.

Жаш баланын салмагын айтып мактанба.

Жер таянып отурба. Жолго кир сууну төкпө, тебелендиге кирдин суусун чачпа.

Жолго чыгаарда: «Бисмиллахи рахмаани рахим, Алла Таала жолго жолдош, жанга жамаат, ишке демөөр бер, жакшыга жанаштыр, жамандан адаштыр» – деп айтып чык.

Жолго чыксаң таң эрте, же күндүзү чык.

Жолдо баратканда жаман сөз сүйлөбө.

Жолду жаман дебейт, начар дейт.

Жуунгандан кийин колуңду силкпе.

Жыйылган жүккө өбөктөбө, жатпа.

Кабат үйгө чыгып баратсаң, аялзаттын артында, түшүп келатсаң астында бол.

Каза болгон адамды бейитке койгондо ороп барган кийизди жети күн, жети түн сыртка жайып коёт.

Казанды колдонгондон кийин чалкасынан койбо.

Камчыны эшиктин башына илбе.

Караңгыда кошунаңдан ак сураба.

Караңгыда кыз бала сууга барбайт.

Караңгыда күзгүгө көрүнбө, чач таранба, жылдыз санаба.

Караңгыда үй шыпырба, душманыңды көбөйтөсүң.

Кар жилик жесең, чакпа.

Капталдан качырып сөз сүйлөбө.

Келинди отко киргизгенде бир кашык сары май жедир.

Кир сууну колдонбо.

Киши менен бетме-бет сүйлөшсөң жакын турба.

Кишиге артыңды салба.
Колго сууга куйган адамды «өмүрлүү бол» деп алка.
Колдонгон тулганы тик коюш керек.
Колунду артыңа алып баспа.
Колунду тамчы сууга жууба.
Кошунаңа сүт сатпа.
Көсөө менен мал кайтарбайт.
Күл төккөн жерге даарат ушатпа, бала-чаканы ойнотпо.
Күнгө карап заара кылба.
Күүгүмдөн кийин тырмак албайт, жолго чыкпайт.
Кыз бала ээрге учкашпайт.
Кыбыланы карап даарат ушатпа.
Мазарга барсаң жакшы тилек менен бар, бирөөгө жаман тилек менен барба.
Мазарга эки тилек менен барбайт.
Мазардын жанында даарат ушатпайт.
Майлык менен бут сүртпө.
Майлык менен адамды чаппа.
Малды теппе, башка чаппа.

Маркум болгон адамдарды жамандаба.
Минген атыңды башка чаппа.
Минген атыңдын жалына бут чыгарба.
Мууздамалган малдын маңдайына турба.
Мурун кычышса — эт, кол кычышса — акча, бут кычышса — жол.
Мүрзө аралап өткөндө келме келтир, күндүзү куран окуп өт.
Мылтыкты аттаба.
Мылтыкка ок салып сактаба.
Нанды дасторконго көмкөрөсүнөн койбо.
Намаз шамда жатпа.
Нанды тегерете сындырбайт, тең бөлүп сындырат.
Наристе баланы күзгүгө көргөзбө.
Наристе бала тилин көргөзсө, үйгө конок келет.
Наристенин кийимин түнкүсүн сыртка калтырба.
Негизи эң жакын адамдын өлгөнүн угузганда эч убакта «өлдү» деп айтпайт, катуу ооруп жатат деп, же болбосо башка жолдор менен угузуу зарыл.
Олпокту баспа, баскылыкка койбо, үстүнө жатпа.
Ооз кесир сүйлөбө.

Оозуңа тыйын салба.

Оокат жеп бүткөндө өзүңдөн улуудан мурда кол аарчыба.

Оорулууну көрүп барсаң, өлүм тууралуу кеп кылба, ден соолугунду айтып мактанба.

Отко суу куюп өчүрбө.

Отту бутуң менен ичкерилебе.

Отту теппе, отко түкүрбө, шамалды сөкпө.

Очокко суу сеппе.

Өз жылкыңды сойдурсаң, чийки кезинде казысынан ооз тий, малыңдын башы сакталат.

Өзүң жашаган үйдүн дубалын эч убакта бутуң менен теппе.

Өлүккө барганда ушак сүйлөбө, бирөөнү жамандаба.

Пияздын кабыгын отко салба.

Саламдашпай сөз баштаба.

Сенексин, мунжусуң деп айтпа.

Супараны жерге койбо, улагага илбе.

Сүйлөшүп жаткан адамыңды кемсинтпе.

Сүйлөшүп жаткан адамыңа сөөмөй кесебе.

Сүйлөшүп жаткан эки кишинин ортосунан өтпө.

Сынык күзгүнү, жарака идишти колдонбо.

Сынык күзгүгө көрүнбө.

Талаага түнөсөң кыл арканды айланта таштап кой.

Тамак ичкенден кийин өзүңдөн улуудан мурун туруп кетпе.

Тамакка сын такпа, жаман жасалыптыр дебе.

Тамактанаарда оболу нан ооз тий.

Тамакты дасторконсуз ичпе.

Таң азандан турсаң, ырыскындан куру калбайсың.

Таң атаарда же беймаал убакта жолго чыкпа.

Темирге заара кылба.

Тердикти, ичмекти үйгө койбо.

Тишиңе темир затын тиштебе.

Тили чыга элек баланы жакын туугандарына алып барса, мал же кымбат баалуу нерсе ыроолош керек.

Тулганы теппе.

Тумакты башка жазданба.

Түн ичинде мал сойбо.

Түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт.

Түндөсү түш жорубайт.

Тырмагыңды алсаң отко салба.

Уктап жаткан наристенин жаздыгынын астына бычак жаз-
дап кой.

Уктап жаткан наристени өппө.

Улагага отурба, баш кийим илбе.

Улагадан бирөө менен сүйлөшпө, келген кишини үйгө
киргиз же өзүң сыртка чык.

Улуу кишиден сөз талашпа.

Улуу кишиге даражаң чоң болсо да кекээр сүйлөбө, төргө
өтпө.

Улуу кишини урматтап, кичүүнү ызаттап жүр.

Улуу адамдан мурун сөз баштаба.

Үйдүн дубалын теппе, ырыскың кем болот.

Үйдүн чатырына уктаба.

Үйүңө мейман келсе, колуна жылуу суу куй.

Чайдын чамасын булганыч жерге төкпө.

Чалкаңан жатып алып тамак жебе.

Чоң жолдо жаткан буюмду, ташты алып, четке койсоң
соопко каласың.

Чөмүч менен итке аш куйба, кишини чаппа.

Чыканактап жатпа.

Чыныны теппейт, казанды калдыратпайт.

Шымды башка жазданбайт.

Шыпырынды жерге отурбайт.

Шыпырынды менен күлдү кошо чыгарба, өлүм менен той
бир күндө келет.

Шыпыргы менен чаппа.

Шыпыргыны тик койбо.

Ымыркай – периште. Ал өтө назик келгендиктен, бир эле
катуу суктанып карап коюу же бир жаман сөз таштап коюу
анын ооруп калуусуна жетиштик кылат. Ошондуктан кыркын
чыгарбай баланы эч кимге көргөзбөйт.

Ымыркайдын көзү өткөнүн ар дайым тергеп айтышат. Ми-
салы, «чарчап калды», «учуп кетти» деп.

Эгер таманга, колтукка без чочуса, эгиз төрөгөн аялга үч
жолу ачкарын эмдетип койсоң болот.

Эки адам учурашканда алгач кичүүсү кол сунат.

Эркек адамдын кийиминин үстүнөн аттабайт.

Эркек менен аял көрүшкөндө эркек киши биринчи болуп
учурашат.

Эртең менен ойгонгондо жакшы тилек ойлоп жүр.

Эртең менен эрте турганда, нан ооз тийбей тырмак албайт.

Эртең менен эрте турганда, тоодон чыккан күндү көз уял-
гыча карап тур, Күндөн энергия аласың.

Эски кийимди башка нерсеге керектөө кылсаң жакасын айрып кал.

Эшикке чыкканда босогону басып сыртка чыкпай жүр.

Ээн талаага түнөсөн, айлананды эски бычак менен чийип кой. (Дат баскан бычак болсо андан жакшы болот.)

Элдик ырым-жырымдар миң бутактан турса ошонун бир бутагы дүйнөдөгү жалпы элге маалым болгон дүйнөлүк мистикалык окшоштуктар болуп саналат. Мындай окшоштуктарды адам баласы байкабай келет. Биз жашап жаткан дүйнөдө бир нерсе, тарыхый окуялар кокусунан боло бербейт. Мисалга, Манас кытайды эки жолу чапкан, кийин Чынгызхан дагы кытайды эки жолу чапкан. Жакып менен Якуб пайгамбардын да жашоодо көп окшоштуктары бар. Мындай тарыхый окшоштуктарды мисалга келтирсек өзүнчө бир нече китептерди жазсак болот. Бардык тарыхый окшоштуктар мыйзамченемдүү тарыхый окуя болуп саналат, б.а., «Кудайдын буйругусуз кумурсканын буту сынбайт» деген кеп. Мындай мыйзамченемдүүлүккө баарыбыз эле көңүл бура бербейбиз. Бирок төмөнкү тарыхый салыштырууну окуурмандардын көңүлүнө бургум келет. Бул салыштырууларды окуп көрүп мистикабы, же жөн эле дал келүүбү, же чын эле Жогорку күчтөрдүн жардамы менен атайы негизделген ишпи? Балким, маңдайына жазылган тагдырдан алыс кете албайсың деген сөз ушул болуп жүрбөсүн, же бул сандардын дал келүү магиялык сырыбы? Анда эмесе дүйнөгө аттын кашкасындай таанымал болгон инсандардын тагдырына эң байыркы жана ортокылымдардагы окшоштуктарды мисал келтирбей, жакынкы эле тарыхый окуялардын мистикалык окшоштуктарына дал келүүлөрү болгон Наполеон менен Гитлерди мисалга келтире кетейин. Наполеон менен Гитлердин мистикалык окшоштуктары менен айырмалары 129 жыл болгон.

Наполеон 1760-жылы, Гитлер 1889-жылы туулган, айырмасы 129 жыл. Наполеон бийликке 1804-жылы, Гит-

лер бийликке 1933-келген, айырмасы 129 жыл. Наполеон Венага 1812-жылы, Гитлер Венага 1941-жыл кол салган, айырмасы 129 жыл. Наполеон орус падышачылыгындагы согушта 1816-жылы утулган, Гитлер СССРден 1945-жылы жеңилген, айырмасы 129 жыл. Бул эки дүйнөнү дүңгүрөткөн инсандар экөө тең 44 жаштарында бийликке келишкен, 52 жаштарында бири Россияга, бири СССРге кол салышкан, 56 жаштарында согуштан жеңилишкен. Эми Гитлер 1889-жылдан туулгандан бери туутуура 2018-жылы 129 жыл болот, ошондо дүйнөгө дагы бир келечекте белгилүү согушчан адам туулушу күтүлүүдө. Ал адам 44 жаш курагында 2062-жылы бийликке келет, 56 жашында 2074-жылы Орусияга кол салып, ал мамлекеттен жеңилет.

XXI БАП

ТҮШ ЖОРУУ

Ар бир адамдын тарбияланышына, өсүп жетилишине, коомдо өзүн кандай алып жүрүп, адамдарга кандай мамиле жасашына, табигат менен жаратылышка кылган жеке мамилесине жараша Кудайдын буйругу менен жана ал адамдын курчап турган периштелеринин жардамы менен келечекте боло турган окуялары тууралуу алдын-ала түш аркылуу аян берилет. Түштө бардык боло турган нерселер көрүнөт. Бир гана биз ошол сырдуу кубулуштарга алдын-ала туура мамиле кылганды билишибиз керек. Түш – Арбай жана жогорку күчтөрдүн адамзатты тарбиялоодогу жогорку мектеби. Түш сыяктуу, Ааламдагы бардык кубулуштар дагы чечилет. Түштөгү сырлар – адамзаттын көмүскөдөгү болочок белгилери. Бул белгилерди чечмелөө үчүн кыраакы байкоону, жогорку күчтөрдүн касиеттерин билүүнү, табигат менен жаратылыштын сырларын туура чечмелөө талап кылынат. Ошондуктан, ар бир түш көргөн адам көргөн түшүнө жараша алдын-ала табигаттын сырдуу дүйнөсү менен сүйлөшө билгенди, кээ бир жаман туттугууларга каршы иш-аракеттерди билүүсү зарыл. Эгер адам баласы андай жолдорду алдын-ала билбесе, сөзсүз, өз турмушунда жашоодо боло турган окуяга тушугат, ал болочок окуядан качууга да мүмкүн эмес. Түш көрүү адам баласынын болочокто күтө турган Аалам менен байланышкан өзүнчө сырдуу дүйнөнүн көрүнүштөр жыйындысы болуп эсептелет. Ошондуктан ар бир кыргыз бул сырдуу дүйнө менен алдын-ала туура мамиле жасашты билүү зарыл, бул кыргыз баласына кыргызчылыкты түшүнүү жана ал сырдуу дүйнө менен туура мамиле кылуу дегендик. Эмесе, түштөрдүн чечмеленишин, алдын-ала эмне болоорун айрым мисалдар менен келтирип кетейин.

Аары – душмандарыңыз көбөйүп, ушак сөз артыңыздан ээрчийт.

Абройлуу чоң адамдар (чоң кызматтагылар түшкө кирсе) – Көкө Теңир, Кайып күчтөр сизди колдойт.

Автомобиль – ичинде отурсаңыз, кур кыялдын кучагындасыз. Айдасаңыз, көздөгөн максатка тартынбай киришиниз.

Ажо – көрсөнүз күтүлбөгөн жерден акчалуу болосуз, сүйлөшсөнүз кызматка көтөрүлөсүз.

Ажыдаар – бул түш сиз үчүн ийгилик, эгер өлтүрсөн байлыгыңа байлык кошулат.

Азан – түшүнүзгө азан чакырылган үн угулса, сизге жакшы жаңылык келет.

Ай – асманда тунук болсо максатың ишке ашат, булуттуу Ай болсо ортодо бут тоскондор бар.

Айдап бара жаткан машинаңдын токтобошу же тормозунун кармабашы – илимде жетишпегендик. Изденүү жолунузду табышыңыз зарыл.

Ак аюу – ишиниздин ийгилиги.

Ак түс – Кудай жолундагы ак иштер.

Ак кар, жамгыр жааса – жандүйнөңдүн жаңыланышы. Кыламык кар жааса – бул сасык тумоо. Калың жааса – киреше, алдыда ийгилик.

Ак кийим – турмушунуздун жаңылануусу, ишиниздин жакшы жакка багытталуусу күтүлөт.

Ак кой – жаңы замандын башталышы.

Ак көйнөк – тоскоолдуктарды жеңгениң, кыздарга кирсе турмушка чыгат, жакшы жөрөлгөлөр болот.

Акча – касиет, жандүйнөнүн жетишкендиги. Таап алсаңыз – жолунуз болбойт, санасаңыз – зыян тартасыз, уурдасаңыз ишинизге душмандар бут тосот.

Ала кийим – баштаган ишиниздин кемчилиги бар дегендик.

Алма – алманын жакшысы, соодандын ийгилиги. Чирик алма – алдыдагы тоскоолдук.

Алтын – түйшүк, санаа, бир нерсеге убара болуу, чыгаша болуу.

Анар – түшүнүзгө кирсе содада жакшы ийгиликтер күтүлөт, ал эми ар түрдүү анар кайгы.

Арак – түшкө кирсе үй-бүлөдө чыр чатак, ичсең ишинде шагын сынып уят болосуң.

Арбак, мазар, мүрзө – эки дүйнөнүн биригиши, сунуштапшырма.

Аркан, жип, кендир – улуулукка кеткен элдик ак жол иштер.

Аркар, кийик, кайберендер – руханий жаңылануу, сыйкырдуу жаңы күчтөр сизди күтөт.

Ат – түшүндө ат минсең дөөлөттүү болосуң, жайдак атка минсең жашоодогу кемчиликтер.

Ата-энең – жакшы жашоо, өлүп калса узун өмүр, кыйналып жатса азап-кайгы.

Ат же эшекке жайдак минүү – баштаган ишиндин аягына чыгыш үчүн аябай катуу эмгектенишинди талап кылат.

Атыр – жакын арада жакын адамыңыздан белек аласыз, себинсеңиз – таанышасыз, жаш кыздар турмушка чыгышы мүмкүн. Сатып алсаңыз – жашооңузда өзгөрүү болот.

Ачка калуу – сарсанаадан кутуласыз, ишиниз оңоло баштайт.

Ачкыч – таап алсаңыз жумушка орношосуз, жоготсонуз ишинизден кетесиз.

Ачкыч, кулпу – өз тагдырыңыздын чечилиши өз колунузда (ачылса – келечек тагдырыңыздын туура чечилиши, ачылбаса, туура эмес жолго түшүшү).

Ачуулансаң – турмушта сизди оор сыноолор күтөт, жакын досторуңан ажырайсыз.

Аш, сүт төгүлсө – кырсыгуу, жетишпестик, ишиндеги кемчиликтер.

Ашуу ашсаңыз – ишиниздин ийгилиги, буга чейинки кыйынчылыктардан кутулганыңыз.

Аюу – ишинизде ийгилик. Кармашсаңыз – ишинизде чоң тоскоолдук, бийлеп жаткан аюуну көрсөңүз – акчалуу болосуз, этин жесеңиз – жакындарыңыз үйлөнөт, атсаңыз – коркунучтан арыласыз.

Аяз – сизге суук кабар келет.

Аял кийимин кийип алсаң – жер өзөгү, дээр туюмуңуздун өсүшү.

Аял – периштелер сизди колдойт, боюнда болсо – жашоо оңолот, эркек кийимчен аял болсо – махабат чогуна түшөсүз, топтошкон аял – өкүнүч, аялды өпсөң – акчалуу болосуз, кара чач аял – ушак, узун чачтуу аял – ден соолук, бейтааныш аял – тааныш күтөсүз, бала көтөргөн аял – ынтымак, сары чачтуу аял – сүйгөнүңүзгө жетпей каласыз, шайкелең аял – шаттык жашоо, паранжы жамынган аял – жакыныңызды ажал күтөт.

Бажа – түшүндө бажанды көрсөң кызың турмушка чыгат же балаң үйлөнөт.

Базар – соода кылсаңыз, келечек жашоого жолуңуз ачылат.

Бала – наристе кирсе, сасык тумоо. Тестиер бала – кыйналып иштөө. Өз балаң – чоң кубаныч.

Бака – жалгыз көрсөң, бактысыз сүйүүгө туш болосуң, үйүңдөн көрсөң, ойлогон оюң ишке ашат.

Бал аары – ааламдык күчтөр сизди жалгайт.

Балдар түшкө кирсе – жашооңдо ийгилик, ишинде кызмат даражаң көтөрүлөт. Эгер балдар ооруп-сыркоолосо – башка түйшүк түшөт, балдарың катуу ооруп же каза тапса – сизди кырсык тооруйт.

Балкон – сүйүшкөндөр үчүн ажырашуу, көңүлсүз жолугушуу, кайгыруу.

Балык кармасаң – илим жолуна түшөсүз. Көптөн бери алам деп жүргөн буюмунузду коркпой ала бериңиз. Ойдо жок жерден акчалуу болосуз. Майда балык – оору, чоң балык – маанилүү маселени чечесиз.

Балта – ойлогон оюң ишке ашат, тааныштарың балта менен иштеп жатса көңүлүң ток болгон жашоо, кыздын түшүнө балта кирсе жигити бай адам болот. Сынган же дат баскан балта акчандан айрыласың же ооруга чалдыгасың.

Банк – тынч жашоо, акча алсаңыз – жетишкендик, акча которсонуз – ишиниздин үзүрү.

Баткак – ден соолуктун алсырашы, алдын-ала сактануу керек.

Баш кийим – жакында үйлөнөсүң, жоготсоң алдыда тос-коолдуктар күтүлөт.

Бий – түшүндө бийлесен, жоготууга учурайсың.

Билерик – сый-урмат, жакында пайдалуу иштер күтөт.

Билет – театрға же киного билет алсаң ой максатыңа жетпей жүргөнүң, жоготуп жиберсең – туура эмес жасаган иштерин үчүн жооп бересиң.

Бирөө менен кармашуу же атышуу – жакындарыңыздан айрылуу күтөт, топтошкон душман – жакын арада чоң татаал иштерди аткарууга туура келет.

Бир туугандар – жакын арада көңүл иренжиткен сөз угасыз. Эгер бир туугандарың өлүп калса – душмандарың азаят.

Бит – түштө көрсөң байыйсың, жоро-жолдошторуң менен ынтымак күчөйт.

Блокнот – сатып алсаң буга чейин башаламан жашооң калыптанат, эгер бир нерсе жазып жатсаң жакында керектүү информация аласың.

Боз үй – түшкө кирсе кыз узатып, келин алуу белгиси.

Бойдо болуу – турмушундун оңолушу.

Бойдун узарышы, дененин өсүшү – кайып сыйкырдуу күчтөр сизди колдойт.

Бороон-чапкындын арасында калуу – жакын теңтушунуздан айрыласыз, үйдө чыр-чатак болушу күтүлөт.

Бош идиштер – турмушта жетишпестиктер.

Бөдөнө – тоо бөдөнөсүн көрсөң кайгы-азаптан кутулаласың.

Бөксө бөтөлкө – сизге жамандык издегендер жеңип чыгышы мүмкүн, каршы аракеттерди көп иштеш керек.

Бөрү – түшүнө кирсе үйлөнөсүң, кыздын түшүнө кирсе турмушка чыгат, өлтүрсөң ишин оңоло баштайт.

Бука – сизге көрө албастардын жамандыгы. Эгер бука сүзсө – бирөөлөрдөн алган акчага сак болуңуз, алдатып жиберишиниз мүмкүн.

Булак – илим жолуна түшүү, бакыт-дөөлөт, ишинизде ийгилик, үй-бүлөңүздө бейпилдик.

Булут – ак булут жашооңдогу ийгиликтер, кара булут ишиндеги тоскоолдуктар, күн ачылып кетсе көздөгөн максатың ишке ашат.

Бут кийим – накта өз жолуңузду тапканыңыз.

Бут сынса – кызматтан төмөндөйсүз, шишип кетсе – алдануу, бутуңуздун кир болушу – турмушунузда адашкандык.

Буту-колдун сынышы – турмушунузда чоң кырсыгуу, кемчилдик.

Буудай – жайкалып өскөн буудай кыйынчылык менен табылган малың көбөйөт, эгер айдап сепсең жашоодо арзанчылык башталат.

Бүркүт, тоо – чоң касиет, оомат, бийлик. Уясына жем ташыган бүркүт – байлык, бүркүттү атсаңыз – жакындарыңыздан айрылуу, бүркүт кол салса – аркы-берки таарынычтар, туурда отурган бүркүттү көрсөңүз – бир жерден уят болосуз.

Бычак – сатып алсаңыз, конокко барасыз. Таап алсаңыз – балалуу болосуз, жоготсоңуз – кырсык тооруйт.

Бышкан тамак – ишиниздин ийгилиги.

Велосипед – минип өргө көтөрүлсөңүз, ишке орношосуз. Эгер ылдый кетсеңиз, кызмат абалыңыздан ылдыйлайсыз.

Газета – окуп отурсаң сиз жөнүндө ушактар, ал эми жөн эле көрсөң кырсык тооруйт.

Гүл – ааламдык жандүйнө, периштелер, кур кыял жумуштар.

Гитара, мандолина – кокустан гитара таап алсаңыз, жакынкы кечеде көңүлүңүзгө жаккан адамга жолугасыз. Эски гитара – сүйүүдөн көңүл калуу. Эгер гитара аялдардын түшүнө кирсе – сүйүүсүнөн ажырашы мүмкүн.

Даараткана – киреше байлык, дөөлөттүү болосуң.

Дан эгиндер, буудай, жүгөрү, буурчак, күрүч – ырыскы, оомат, киреше.

Дарак – бүрдөп турса, жашооңузда жакшылык, куурап калганы – жакырчылык, азап-тозок.

Дарак кыюу, кыркуу – бир ишти изилдегендик.

Дарбаза – эгер бек болсо, кайраттуу, эрктүү болушунуз керек, ачык болсо бакубат жашооңуз.

Дары – түшүндө ичсең айыгасың, элге таратсаң эл үчүн кызмат кылганың.

Дарыкана – ден соолугуңан кабатыр болбо.

Дарыя – көрсөң эл башкаруучуларга жолугасың, кир дарыя элге дити жаман эл башкаруучу, таза тунук дарыя – элге мамилеси жакшы эл башкаруучу.

Дарт – өзүң ооруп жатсаң туугандарың менен чатакташасың, кыздын түшүнө айыкпас дарт кирсе, турмушта карадалы болуп өтөт.

Дасторкон – ырыс-кешик, байлык.

Дептер, калем сап – илим жагынан түшүнүгүңдү өстүр.

Доктур – ден соолугуңузга этият болушуңуз зарыл, эгер кан алып анализ алып жатса, анда сизди бир шумпай алдап кетет.

Дос – түшүңө кирсе жашооңдо рахат аласың.

Доңгөч – түшүңө кирсе чыр-чатак, таратып жатсаң үй-бүлөдө чыр-чатак, отун даярдап жатсаң үй курасың, дарыяда агып жатканын көрсөң-кыйынчылыкты жеңгениң.

Дубал – көрсөң жашоодогу дөөлөтүң, куласа кырсык тооруйт.

Думана – көрсөң жакын арбактар сенден үмүт кылганы, куран окут.

Душка түшсөң – жандүйнөң тазалангандык.

Душман – түшүңдө жеңсең, анда ишин оңоло баштайт.

Дүкөн – ичинде товары аз болсо, турмушунда жаңылыштык кетиресиң, эгер товар жыкжыйма болсо барган жеринден олжолуу кайтасың.

Дүрбү – илимге багыт алуу.

Жаа – атсаң азаптан кутуласың, жаа жебеси – турмуштагы азап-тозоктон кутулганың.

Жаан – өткүн болсо, жаман бир нерседен акталасың, нөшөрдөп төккөн жаан – келечекте ийгилик, ал эми өзүң жаанда калсаң – сыркоо.

Жайлоо – түшкө кирсе жакында эс алуу жайына барасыз. Сүйгөнүң менен жүрсөң жакында үйлөнөсүң.

Жакын адамыңдын өлүп калышы – жандүйнөнүн кайра жаралышы, көз караштардын жаңыланышы.

Жалбырак – жашыл болсо, сүйүүдөн азап чегүү, саргайганы – ден соолугуңузду абайлаңыз.

Жалтырак түс – Чоң Аалам касиети, Күн керемети, энергияга жетишүүңүз.

Жаныбар – кайсы түрү болбосун, баары бир жакшылык.

Жаңгак – бышпаган жашыл жаңгак болсо, сүйгөнүңө жетпей каласың, даана бышкан жаңгак – сарсанаадан арыласың.

Жаңы кийим – ишинизде жаңылануу, ийгилик күтөт.

Жапайы айбандар – таанышың сага жамандык ойлойт, зыян тартып калышың мүмкүн.

Жарык Ай көрүнсө, асман тунук болсо – ишиниздин оңолгону.

Жаш наристенин кийими – балалуу болуу.

Жаш келин – жаңылыштык. Өпсөңүз – жолуңуз ачылат. Негизи аял түшкө кирсе – оомат.

Жаш көчөттөрдү отургузуу – элди окутуу, тарбиялоо.

Жашыл түс – жандүйнөңдүн өсүшү, жетишкендик.

Желим – сыноо, тарбиялоо иштери күтөт.

Желмогуз – түрү суук коркунучтуу желмогузга жолуксаң – митаам адамдарга алданасың.

Жер – жетишпестик, аалам – жетишкендик, жер титиресе – бийликте турган адамдын сизге супсак мамилеси.

Жип – алыскы жолго чыгасың, **ак жип** – жашоодо өз ордунду тапканың.

Жол – жаңы иш баштайсың, ийгиликтер аз болот.

Жоолук – бирөөнү сүйүп каласың, **бет аарчы** – уруш-талаш.

Жөргөмүш, келемиш, чычкан, бүргө, ийне, шибеге – ишинизде кемчилдик, кырсыгуу, тоскоолдук.

Жумуртка сатып алсаң – жолдошуңуз кызганчаак, сындырып алсаң – кылган ишинен майнап чыкпайт.

Жуунуу – сууга түшүп жуунсаң, биротоло түйшүк сенден алыстайт.

Жүзүм – мөмөсү менен болсо, балдарыңыз тың чыгат, эгер мөмөсү жок болсо алдануу.

Жүк – көрсөң ишин оңолот, көтөрсөң ишиндин ийгилиги болот.

Жүрөк – катуу соксо ишиндеги кайдыгерликтин азабын тартасың.

Жүн – байлык, сатып алсаң туура жолдосуң, жүндөн кийим токутсаң үйүндөгү бакубат жашоо.

Жыгач – табигый таза жол, калыптандыргыч күчтөр.

Жыйылган жууркан – кыздар болсо турмушка чыгат, эркек адамдар болсо келин алып той беришет.

Жылан – жердеги ыйык күчтөр, тирүү сойлоп кетсе – аялдардан душман күтөсүз, эгер өлтүрсөңүз – үйдөгү оор азаптан кутуласыз.

Жылаңач наристе – бакыт, жылаңач киши – жашоодон жолуңуз болот, түрү суук жылаңач адам – махабатта уят болуу, өзүңүз жылаңач болсоңуз – акчадан айрыласыз.

Жылаң аяк жүрүү – байлык, токчулук, молчулук.

Жылдыз – ачык балбылдап күйгөн жылдыз – сүйүүдөн бактылуу болуу. Асман толо жылдыз – зор бакыт, учкан жылдыз – күтүүсүз бакыт, кара булут аралаш көрүнгөн жылдыз – кимдир бирөө сизге жамандык издеп жатат.

Жылкы – жарышып бара жаткан күлүктөрдү көрүү – турмуштагы ачык жол. Өлгөн атты көрсөң – мээнетин көбөйт, атка минсең – колдогонун бар, ат качса, карматпаса – азапка малынасың, үйүр жылкы – мартабаң көтөрүлөт, такаланып жаткан жылкы – ишин оңолот, тай, кулун – күчүңө күч кошулат.

Жырткыч жаныбарлар – жөлөмө сыйкырдуу күчтөр сизди колдойт.

Жыртык кийим – жашоондо, коомдо одоносуздук сизди күтөт.

Жыттуу чөп – акыйкат илим.

Заң-заара, ит, курт – дөөлөт, байлык, ишиниздин жогорулашы.

Идиштин сынышы, очоктун бузулушу – жолдун торолушу, чоң жетишпестик күтөт.

Ийик – келечекте жакшы жашоо, тышын көрсөң кыйынчылыкты жеңе билүү.

Ийин – жашоодо туура эмес жүрүм-турумдар, тентуштар арасында басынуу.

Ийне – эл арасында талашка түшүп, бир нерседен айыбың ачылат. Колунду сайып алсаң – сүйгөнүң менен ажырашасың.

Илек-илек – короондон көрсөң бактылуу адамсың. Учуп бара жатканын көрсөң – жакында карындашыңызга же кызыңызга жуучулар келет.

Илим – илимде из калтырган адамдар кирсе, ишинде жаңы ачылыштар болот.

Имарат – өтө бийиктиги – ишиниздин ийгилиги. Ичине кирсеңиз – жашооңуз оңолот. Кыйрап бара жатса, жашоодогу кыйынчылыкты жеңесиң.

Ит – капса, сиз жөнүндө жөнү жок ушактар тараганы, улуганы кырсык күтүлөт.

Ичимдик – ачуусу – жашоодогу жаман көрүнүштөр. Татуусу – үй-бүлөдөгү ынтымак.

Ич кийим – кызматтан төмөндөө, шкафтан таза кийим көрүү – байлык. Кир ич кийимдер үй-бүлөдө чыр-чатактар, сатып алсаң башка баш кошулат.

Кагаз – ак болсо, ишиниз өз жайында, кара кагаз – жакында суук кабар угузулат.

Казан – жакында жакшы адамга туш болуп, баш кошосуз.

Кайнене – түшкө кирсе үйдөгү чыр-чатактарды унутуп, тил табышуу.

Кайчы – кырсык сизди айланып өтөт, бир нерсени кыксаңыз – киреше кирет, эгер курчутсаңыз – уруш-талаш.

Кайык – түшсөңүз, алыс жакта жакшы курулган шаарга барасыз.

Кал, мең – кал болсо өзүңүздө түйшүк болот, мең болсо – чоң түйшүк.

Каман – касташкан адамыңыз сизге жамандык кылат.

Камыр – ачыбаганы, жасалган ишинизге көп мээнет талап кылынат, ачыган камыр – ичкиликтен алыс болушуңуз керек, колунуз камыр болуп калса – атак-даңкка ээ болосуз.

Кан – алыска жол жүрүү, туугандарыңыздын сизге туура эмес ой-пикири.

Канат – жерден бийик учуп бассаңыз – акылдын жетилгени, дененин өскөнү.

Канаттуу куштар – периштелер.

Кан, ириң, жаш агуу – тазалануу, калыптануу.

Канжар – душмандарыңыз көп, душманыңыздын канжарын сууруп алсаңыз – жашоодогу душмандарга каршы иш баштайсыз.

Карагат – өсүп турса – алдыда жакшы жашоо, үзүп алсаң – санаа, бышкан карагаттар – үмүт-тилектер ишке ашуу.

Кар, жамгыр жааса – Кудайдын мээриминин түшкөнү, турмушунузда жакшы иштер болот.

Кара булут каптаса – чоң эскертүү, сизди жагымсыз нерселер күтөт, душмандарыңыздын көбөйгөндүгү.

Кара кийим – элге белгисиз багыт, турмушунузда жагымсыз нерсе күтөт.

Кара түс – туура эмес жолдор, жер мыйзамындагы караңгы иштер.

Качуу – кимдир бирөөдөн качсаңыз, акчалуу болосуз. Жыгылсаңыз – эл алдында уят болосуз. Өзүңүз жалгыз качсаңыз кызматыңыз оңолот.

Каш – карасы ден соолук. **Каш** жок болсо акылың жайында эмес.

Кашка ат минсеңиз – эл арасына таанымал болосуз.

Кашык – ийгилик сизди күтүп турат. Кашык менен тамак ичсеңиз – самаган буюмуңузга жетпей калганыңыз.

Килем – пайдалуу иштер. Үстү менен бассаңыз – кызмат абалыңыз оңолот.

Кир жууса, жуунса – тазалануу, жоопкерчилик, касиет менен элди тейлөө.

Китеп – сатып алсаңыз – чыгармачылык жетишкендикте болосуз. Эгер таап алсаңыз – сизден жаңы эмгек жаралат.

Коён – периштелер колдойт, зор кубаныч, балалуу болосуз. Эгер коёнду атсаңыз – абайлаңыз, балдарыңыз ооруп калышы мүмкүн.

Кой – көп болсо, үй-бүлөдө ынтымак. Өлгөн кой – жаман белги.

Койдун жүнү – байлык, сатып алсаңыз – туура жолдосуз, жүндөн токулган кийим – үйгө бекем тартип керек, жүнүн кыркаңыз – максатыңызга жетесиз.

Кол кап – касиеттүү кара жумуштун башталышы.

Кол салуу – бирөөлөр кол салса байыйсыз, эгер сиз кол салсаңыз – абийириңизди коомчулукта сактаңыз.

Комуз – кол ойнотсоңуз, ишенчээксиз. Кайгылуу үнүн уксаңыз – ишинизде илгерилөө болот. Сынган комуз – сырчоо, ал эми сүйүшкөндөр үчүн ажырашуу.

Коон – оору, ар кандай максатсыз ойлор. Жесеңиз – өкүттө каласыз.

Коргошун – периштелердин колдогону.

Конок – түшкө кирсе жашоодо этият болуу керек, өзүңүз конок болсоңуз жакында көп акчадан кол жууйсуз.

Короз, тоок – жарлык, элчиликте иштөө.

Көгүчкөн – алыстан жакшы кат-кабар келет. Көгүчкөндүн уясы – жер жүзүндө тынчтык, ак көгүчкөн – мол түшүм, теңтуштарыңыз менен жакшы мамиле. Жалгыз көгүчкөндүн мундуу күңкүлдөгөнү – жаман белги.

Көз – карасы, анткор досторуңуздан сак болушуңуз зарыл, жумулса – жакшы кабар, бакырайган көз – байлык, бакыт, көз айнекчен адам – узун өмүр.

Көз айнек – жакындарыңыз шылдыңдап алдап кетет.

Көк кийим – Көк Теңирдин касиети сизди жалгайт, колдойт.

Көк түс – Теңир жолундагы иштер.

Көл – үй-бүлөдөгү ынтымак, көлдөгү толкун – жашоодогу тоскоолдук, балык кармап алсаңыз – ажаан аялга туш болосуз.

Көмүр – эмгегиниздин үзүрү, күйгөн көмүр – сүйгөн махабатка чөмүлөсүз.

Көпөлөк – учуп жүрсө ийгиликтер, кыз балага алыстан сүйүү келет.

Көпүрөдөн өтүү же өтпөй калуу – ишиниздеги сыноолор.

Көчкү көчүү, жер көчүү – эл башына алаамат болуу күтүп турат.

Кумурска – күжүрмөн иш күтөт, байлык чогулта баштайсыз. Уюгун бузсаңыз санаа пайда болот.

Кулпу – эшикти кулпу менен ачсаңыз – ишиңиз алга жылат, сындырып ачсаңыз-ишиңиздин жыйынтыгы жоктугу, бек болуп ачылбаса – майнапсыз иш.

Куралчандар кубаласа – жолунду тап, алдын-ала эскертүү.

Курт – байлык, аруу тилектер.

Куш – бийликке умтулуу. Аялдар көрсө – телегейи тегиз эркекке жолугат, жарадар куш – балдарыңыз жөнүндө жаман кабар угасыз, куш кармасаңыз – жолуңуз ачылат, куш сүйлөсө – куру кыялга берилбеңиз.

Куурчак – даңкың элге чыга баштайт, мүчөсү кем куурчак – үй-бүлөгө кырсык алып келет, сүйлөгөн куурчак – балаң үчүн кубанасың.

Күзгү – өзүңдү түз жолго багыттоо.

Күйөө – жаш кыздын түшүнө кирсе, жагымдуу жолугушуу. Келин көрсө – кайгылуу ойго чөмүлүү. Эгер күйөөңүз башкага үйлөнсө, тынчсызданганыңыз бекер, жашооңор жайында.

Күл – оонап атсаңыз, кайгырасыз, машинадан авария болушуңуз күтүлөт. Күлдү чыгарсаңыз – алыскы душмандардан кутулуп, ишиңиз оңолот.

Күлкү, жылмаюу – жакшы жашоого жол ачылганы.

Күрөк, кетмен чабуу – элге кызмат кылуу, элдин жүгүн көтөрүү.

Күрөш – жеңсеңиз, оор иштерден кутулганыңыз.

Күрөк – ылайым түшүнүзгө кирбесин, шоруңуз көп болот.

Күрөшүп бироону жеңсең – ишиңиздеги каршылаштарды жеңгениңиз.

Күрүч – чың ден соолук, жесеңиз узун ден соолук, бассаңыз – оорудан айыгасыз.

Кыз – жашоодогу ырахат. Сулуу кыз – акчаңыздан айрыласыз, өпсөңүз – ойдо жок кубаныч, жаш кыз – азгырык, ыйлап жатса – сизди алдап кетет.

Кылыч – атагыңыз чыгат, таап алсаңыз – перзенттүү болосуз же мыкты жолдошко жолугасыз, сындырсаңыз – баркыңыз кетет, кылыч менен чабышсаңыз – душман күтөсүз.

Кымыз – жашоодогу жакшы ырахат, эс алууга алыска барасыз.

Кыргыз үй – табигый улуу жашоо, чоң колдоо, коштоо.

Кырман – жалпы элдеги токчулук, эч нерседен кемибейсиз.

Лупа, дүрбү, турнабай – Чоң аалам күчтөрү, Теңирдин касиети.

Май, сары май, каймак ж.б. майлардын түрлөрү – касиет жолдойт.

Маймыл – билинбеген душмандар сизге тор жая баштаганы, эгер маймыл бактын башында отурганын көрсөңүз уятка калып шылдың болосуз.

Мал – жөлөмө күчтөр сизди колдойт, малды саап жатсаңыз укмуштуудай байлык күтөт.

Мал – майда жандык – кошумча күчтөрдүн, бодо мал кирсе – чоң күчтөрдүн колдоосуна ээ болосуз.

Малдын кургай элек богу – чоң иштердин бүтпөй калганы.

Маркум – каза болгон адамдарыңызды көрсөңүз – кырсык тооруйт.

Мергенчилик – аң ууласаңыз жашоодо кыйынчылык болуп араң дегенде досторуңузга жолугасыз.

Мечит – түшүндө көрсөңүз-укмуштуудай сонун окуялар болуп өтөт. Мечиттин курулушуна катышсаң ишинди ийгилик коштойт.

Милиционер – түшкө кирсе жашоондо терс көрүнүштөр күтүлүүдө, өзүң милиционер болсоңуз элге жардамыңыз тиет.

Минген атыңыз баспаса – эл арасында кадыр-баркыңыздын түшө баштаганы.

Мончо – башка бирөө жуунуп жатса – жакшылыктын белгиси, өзүңүз жуунуп жатсаңыз – ден соолугуңуз жакшы, көңүлдүү жашоо.

Мунара – сиздеги асыл максаттар. Эгер чыксаңыз – журт сыйлаган адам болосуз, кокустан түшсөңүз – ишиниздеги жагымсыз тоскоолдуктар.

Муз – илим багытындагы иштериңиздин токтоп калышы, өз жолуңуз сизди күтүп калгандыгы, сиздин аракет иштериңиз керек.

Мүрзө – жагымсыз окуялар.

Мушташ – жаман, күтүлбөгөн иштерди жасайсыз, жолдошторуңуз ал ишке жардам берет.

Мышык – жакшылыктын белгиси эмес, эгер кууп жиберсеңиз же өлтүрсөңүз – балээден арыласыз, мыёологонун уксаңыз – бирөөлөр сиздин ишеничиңизге кирип алып, алдаганы жүрөт.

Намаз – ишиниз илгерилейт, жамандыктан алыс болосуз.

Нан – ырыскы, дөөлөт, байлык, чоң киреше.

Нан бышыруу – ырыскыга жетишүү, ийгилик.

Наристе – турмушунда жаңыча көз караш пайда болот, тагдырың өзгөрүлүүнү күтөт.

Наристе бала чычып үйдү булгаса – үйдүн ээсин дөөлөттүү иштер, байлык, киреше күтөт.

Нике – кыйылганын түштө көрсө, анда ооруга чалдыгат.

Нокто, жүгөн – эреже, тартипти сактоо.

Нур – түстүү нур көрсөңүз – элди таң калтырган даанышман болосуз. Бул жөнүндө эч кимге айтыштын кажети жок, бул – куттун белгиси.

Огородго мал кирсе, эгинди мал тебелесе – турмуш жашооңузда кемчилдиктер күтөт.

Он ыпта – Аалам касиети, сол ыпта – жер касиети.

Ооз – оозду түштө көрсө, чоң акын, же жазуучу чыгат.

Оорукана – кырсыгуу, чачылуу, обу жок акча каржаттары жок кылуу.

Очокто от күйсө – жандүйнөнүн өсүшү, руханий жаңылануу.

Орулган чөп – ишиниздеги көп кемчилик иштер.

От – жаксаңыз, махабаттын белгиси, алоолонгон от – эбегейсиз зор кубаныч, түтөгөн от – сизди түшүнбөгөндөр көп, мештеги от – перзенттүү болуу, асмандан жанган от – азаптарды башыңыздан өткөрөсүз, алыстагы оттор – тойлор, сыйлашуу.

Отуруш – досторуңуз менен отурсаңыз, жакшылыктын белгиси, эгер жакпаган адамдар менен отурсаңыз – жамандык сизди тооруп жатат.

Очок – турмуштагы киреше, бузулса – ажырашуу, эртерээк кетирилген кемчилигиңизди ондоого киришиниз.

Өгүз сүзсө, ит капса – жолуңуздан адашканыңыз.

Өлгөн адамдар, баатырлар кийимдерин, согуш куралдарын берүүсү – касиет жалгап коштогондук.

Өлүк көрсөңүз – өмүрүңүз узун болот.

Өрүк – жесеңиз байлыгыңызга байлык кошулат, ачуу болсо ооруга чалдыгуу, ширин болсо байлыгыңыз көбөйөт.

Пальто – боюңузга чак келбесе – катуу коркосуз, чак келсе – зоболонуз көтөрүлөт, жоготсонуз – түйшүккө кабыл болосуз.

Папирос – тартсаңыз, жашоодо укмуштуудай кыйналасыз.

Пахта – жаңы баш байлаган пахта иштеги ийгилик, соодагердин түшүнө кирсе, товарлардын баасы жакында өзгөрүлөт.

Периштелер – көрсөңүз, жандүйнөнөр өзгөрүлүп, жашооңуз дагы өзгөрүлүп кетиши мүмкүн, түшүңүз өзгөрүлүп кетсе, жакындарыңыздан жардам алышыңыз мүмкүн.

Пияз – коомчулуктан, кимдир бирөөдөн жагымсыз сөз угуп калышыңыз мүмкүн. Абайлап сүйлөп жүрүңүз.

Поезд – ишинизде көп кыйынчылыктар болуп, өз алдыңызча кете албай кыйналасыз.

Портрет, сүрөтүңүздү тарттырсаңыз – атак-даңкка ээ болуу.

Саан уй – Чоң Ааламдын бир күчтөрү колдойт.

Саат – убакытты туура пайдаланышыңыз керек, ар тарапка чарпылбаңыз.

Сабактан же жумуштан кечигүү – акыйкат нерседен артта калуу, жандүйнөңдүн жаңыланышын талап кылуу.

Сакал – өскөнүн көрсөңүз даражалуу болосуз.
Самын – жуунсаңыз жаңы достор менен таанышасыз, алар ийгилик алып келет.

Сагызган – жаман кабар белгиси.

Сары май – жесең ден соолугуңузду абайлаңыз. Кимдир бирөө алса – ал дартка чалдыгат.

Сары түс – дээр-туюмуңуздун өсүшү.

Саякат – сапарыңыз каалаган жерге ийгиликтүү болот, ой-максатыңыз орундалат. Теңтуштарыңыз менен саякатка чыксаңыз – жашоодо көп өзгөрүүлөр болот. Тоо-таш, какыраган чөлдө болсоңуз – сизди алдыда турмуштук кыйналуулар күтөт.

Сел – сизди чоң кырсык тооруп турат.

Селде – түшкө кирсе – даражаң көтөрүлөт. Башыңдан алсаң кембагал болосуң.

Семирүү – түшүнүздө семирип кетсеңиз, жашооңуз оңолгону.

Сот – түшкө кирсе алдыда боло турган жашоодон сактанышыңыз зарыл.

Сууга агуу – турмушуңузда жетишпестик, материалдык жактан чоң жоготуу. Суудан аман-эсен чыксаңыз – убактылуу азаптан тез аранын ичинде чыгасыз, жакын жолдошуңузду суудан алып чыксаңыз – анын сизге жардамы тиет, кыздын түшүндө жакын адамы сууга чөксө – сүйгөнүнөн ажырайт.

Сууга сүзүү – илимге багыт алуу.

Сүт – жакшылыктын жышааны, ичсеңиз – мол түшүм аласыз.

Сынык идиш – кемчиликтер, иштеги жетишсиздиктер.

Табак жана тамак – тамак ичип жатсаңыз ишиңиз жайында, аялзатынын түшүнө кирсе жашоодогу ийгиликтер.

Така – касиет, ыйык милдет. Сынып калса – жоготууга учурайсыз, аял киши көрсө – эл алдында уят болуп калышы мүмкүн.

Тамга – түшкө кирсе жаңы таанышыңыздан сак болууңуз керек, эгер жазсаңыз сиз жаңы иштерге кабыласыз.

Тарак – максатыңызга жетесиз, ишиңиз ордунда болот.

Тар кийим кийип алсаңыз – жолуңузду таппагандык.

Таттуу тамактар – ийгилик, оомат, жакшы күндөр, ийгилик күтүлөт.

Таш, аска-зоо – Теңир касиеттери.

Таш бака – кайып пирлер жалгайт.

Темир жол – алдын-ала эскертүү, жасап жаткан ишиңизде ниети бузук адамдар сыздатып коюшу мүмкүн, эгер жаш кыздын түшүнө кирсе – конокко барып сый-урматтын үстүндө болот. Поездге түшсөң – көп иштерди аткарууга туура келет.

Темир – эски темир кирешесиз жыйынтык, жаңы темир ишиңиздеги илгерилөөлөр, темирден бир нерсе жасап жатсаңыз сизди байлык күтөт.

Терезе, эшик – ааламдагы чоң касиет жалгаганы.

Теректер – жашыл терек жакшы жышаан, жаш кыз сүйлөшкөн жигити менен турса махабаттан жолу болгону.

Тикен, чалкан – жетишпестик, кырсыгуу.

Тиш – жасалма тишти, алтын тишти өзүңдөн көрсөңүз – жалган сүйүүгө учурайсыз. Тишиңизди жулдурсаңыз – өзүңүзгө жакпаган адамдан кутуласыз, пломба салдырсаңыз – ишиңизди ирээтке келтиресиз, тиш түшүп калса – үй-бүлөдө оор жоготуу, начар тиштер – оору, илдет. Тишиңизди тазалатсаңыз – башкалар үчүн иштейсиз, тиш салдырсаңыз – опурталдуу иштерге барасыз, андыктан, абайлаңыз, тиштин ооруганы – чыр-чатак иштер.

Тозок – түшүнө кирсе жашооңузда жаман жагымдар күтүлүүдө, абайлаңыз.

Тойдо чоң устукан алсаң – чоң касиет, элге башчылык кылуу.

Токой – алыстан көрсөң кайгы-муң. Аралап жүрсөңүз бакубат жашоо. Чытырман токой ишиңизде аксоо. Токойдон отун алсаңыз оокаттуу болосуз.

Толтура бөтөлкө – келечекте сизди жакшы иштер күтөт.

Тон – кийсеңиз акылдуу аялга жолугасыз, тонунуз жырткы болсо кайгы-капа, тонунузду бирөө кийип алса кысыкка учурайсыз.

Тоо-зоого чыгуу, бийиктикке чыгуу – келечекте сиздин жашоо шартыңыздын же кызмат абалыңыздын жаңылануусу күтүүдө.

Тоо, таш, зоо – Теңирдин касиети, бийик рух.

Тоок жумуртка тууса – ишинизде өркүндөп-өсүү.

Тоолор – чыгып бара жатсаңыз, байлык менен бийликке тез арада жетесиз, эгер тоого чыгып бара жатканда тоскоолдуктар күтсө – анда максатыңыз ишке ашпайт.

Топурак, кык – улуу жол, касиет жалгаганы.

Топчу – жаш кыздын түшүнө кирсе, каалаган ой-максаты ишке ашат.

Топчунун үзүлүшү – аягына чыга элек иш багыты.

Тоо – ишинизде кыйынчылыктар, минсеңиз ишиниздин жакшы жыйынтыгы.

Туз – азап, тозок, жетишпестик, кемчиликтер.

Туман – асман ачык болуп туман жок болсо жашоонунда өкүнүч, айланаңызды туман каптаса жашоодо кыйналып жүргөн адамсыз, жакшы аракеттенип жашоого үмүт кылсаңыз ал кыйналыштан арыласыз.

Тумар – көрүү жакшылыктан кабар аласыз. Ден соолугунуз айыгып оңолосуз.

Туу – өз өлкөсүнүн туусун көрсө, согуштагы жеңиш. Башка өлкөнүн туусун көрсө – турмушунуздун келечегин абайлашыңыз зарыл. Эгер кыз балага туу кирсе – аскерге кызмат кылган адам менен таанышат.

Тунук суу – жаңыланасыз, сизди жакшы жолдор күтүп турат.

Түйүн-таңылчак – бүтпөгөн маанилүү иштер.

Түлкү – эгер кармасаңыз, теңтушунуздун калпын билесиз. Качса – амалкөй аял мээңизди айландырат, атып же капканга кармап алсаңыз – балакеттен кутуласыз.

Түрмө – алдыдагы кыйынчылыктар белгиси, түрмөгө түшсөнүз жашоодо алдыда боло турган кыйынчылыктар.

Түтүн – эгер сизди каптаса, душманыңыз сизге жамандык ойлогону. Эгер түтүн сизден тескери кетип жатса – анда ар кандай ушак сөздөрдөн арылганыңыз.

Түшүнүздө учуп бассаңыз – дениңиздин өсүшүнүн токтоло электиги.

Ун – жакшы жөрөлгө, элде токчулук, эгер кийимиңиз ун болуп калса лидерлик жумушка ээ болосуз.

Урушуу, тилдешүү – ааламдык күчтөр менен кармашуу.

Уста – устачылык кылсаңыз үйгө киреше кирет.

Устара – устара менен сакал алсаң – ишинизге сын-сыпат менен кароо, эгер электробритва менен алсаңыз абайлап иш жасоо керек.

Ууга чыгуу, тор салуу, жер-жемиш терүү – касиет тутунуу, изденүү.

Учак – ойду сарсанаа басат, досторунуздан ажырайсыз. Учкучу болсоң кызмат абалыңыз оңолот. Катасторфага учурасаңыз – оор жоготууга учурайсыз, бирок аягы ийгиликке айланат.

Уя – чымчыктын уясын көрсөнүз, сүйүнө бериңиз, пайдалуу иштерге кабыл болосуз. Кыз бала көрсө, башка жакка көчөт. Бош уя көрсөнүз – достордон айрылуу, иште тоскоолдуктар, уяда жумуртка болсо – ишинизде ийгилик, балапан болсо – байсалдуу сапар.

Үзөңгү – өсүү, рух, бир нерсеге аракет кылуу.

Үй буюмдарынын жетишсиздиги – жолдошунуздун кемчилик сапаттары.

Үйгө кирүү, жаңы там салуу – чоң жетишкендик күтөт.

Үйдүн ичи чачылса – башаламандык, жыйналса – иштеги ийгилик.

Үй, мал, кийим өрттөнсө – өсүү, бийик рухка жетишүү, ийгилик.

Үйдүн урашы – турмуштун бузулушу.

Үйлөнсө, аял турмушка чыкса – өсүү, касиет жалгаганы.
Үн – уксаңыз, кимдир бирөө менен элдешесиз, өкүрүк, бакырыктарды уксаңыз – жаман кабар. Ый уксаңыз – жакшы санаалашыңызга жаман тилиңиз тийип калышы мүмкүн.

Чаар ат минсеңиз – элге таанымал болуп, аброюңуз көтөрүлгөнү.

Чагылган – Теңир сизди терс күчтөр менен жазалайт.

Чака – толтура куюлган чака келечекте зор бакыт, жакшы теңтуштар. Бош чака ачкачылык, түшүмдүн үзүрү жок болот. Кыз бала чака көтөрсө – үй-бүлөнүн түйшүгү мойнуна жүктөлөт.

Чал – тынч жашоо бейпилдик. Ак сакал карыяны көрсөңүз жашоодо эч ким болбойсуз.

Чатыр – табигый жашоо, туура жол.

Чач кыркылса, тиш түшсө – келечек турмуш жолундун адашуусу. Эркек кишинин чачы түшсө – колу ачыктыгынан зыян тартып ооруга чалдыгат. Денеңизди түк басса, бузук иштер аралап жүрөт. Чачыңыз жок болсо – жашоодо кыйнала-сыз.

Чач өссө, тиш чыкса – жолуңуздун ачылганы, ишиңиздин оңолгону.

Чаян – айлана-чөйрөндө душмандарыңыз көп.

Чемодан – жалгыздыктын азабын тартуу, көп чемодан көтөрсөңүз эч ким билбеген кайгы-муң, эгер чемодандын ичине дыкаттык менен буюм нерселерди салсаңыз – ишиңиздин оңолгону.

Чеп – максатыңызга жетесиз, тосулган чеп – кырсык.

Чоң кийим кийип алсаңыз – ишиңиз оңолуп, касиеттин жалгаганы.

Чоң чапан, пальто – ишиңизде чоң жоопкерчилик күтөт, абайлап иштешиңизди талап кылат.

Чоң эне менен чоң ата – жакын адамдарыңыздын кеңеши менен ишиңизде ийгиликке жетесиз.

Чолдогу кербен топту көрүү – айлаңыз кеткенде жакшы санаалаштарыңыз сизге жардам берет.

Чөп, шибер, тулаң – эң сонун түш! Коммерсанттарды соодада ийгилиги күтөт, чыгармачыл адамдарды ийгилик күтөт, атагы алыска чыгат, кыз-жигиттер көрсө – махабат.

Чөп, чар – сарсанаа, убайым чегүү, сасык тумоо.

Чыла, баткак – оор заман, оор турмуш жол.

Чыны – жакын арада шаан-шөкөт, той күтөт, сындырып алсаңыз – кырсык, чыны менен шарап ичсеңиз – ийгиликтердин кучагында каласыз.

Шаар – көп маалыматтарды топтоп иш билгиңиз артат, кичине шаар – акылы пас адам менен кездешесиз. Шаар көрсөң курсагың ток, кайгы жок, келечеги кең адамсыз.

Шайтан – көрүү душмандарыңыз өтө коркунучтуу оюн баштаганы.

Шакек сатып алып, тиш салдырсаңыз – касиеттүү күчтөрдүн жалгаганы, кыздар шакек алса – турмушка чыгат, келин сатып алса – башына баш кошулат.

Шамал, куюн – Ааламдык сыйкырдуу күчтөр сизди жалгайт, кимдир бирөөлөр ушак таратат, үй-бүлөдө чыр болушу мүмкүн.

Шарап – ичсеңиз, тескери жолго түшкөнүңүз, элди алдайсыз, тапкан дүнүйөңүз чыгашага учурайт.

Шорпо – ичсеңиз бир эмгекке аябай чоң күч жумшайсыз. Ишиңиздин ийгилиги болот.

Шымы жок же жылаңач болсоңуз – абийирсиздик күтөт. Шым түшкө кирсе, бирөөлөрдүн азгырыгы менен жаман ишке барасыз, шымыңызды тескери кийип алсаңыз – махабаттын отуна күйөсүз, сатып алсаңыз – шорунуз көп болуп, бир нерсеге убара тартасыз.

Шыпыргы – жаңы шыпыргы болсо, ишиңиз оңолот, токчулук. Башка бирөө үй шыпырып жатса – ишиңиздеги көп жоготуу. Аял шыпыргы сатып алса – жаңы жолдош күтөт, аял шыпыргы жоготсо – ал аял ажаан, тилдүү экендигин билгизет.

Шумпай, шылуун – өз ишинизде көп кемчиликтер, ошонун кээрин тартып зыянга учурайсыз. Өзүңүз бироону алдап жатсаңыз – көп жакын жолдоштордон ажыраганыңыз.

Шуру – аял кишинин түшүнө кирсе – кыздуу болот, кыз кишиге кирсе – жаңы жигит менен таанышат, эркектерге кирсе – жакында чоң тойго барат.

Ый, күлкү, кайгы – иштин жылышы, өсүү.

Ылай суу – сизди туура эмес жол күтүп турат.

Ырдоо, бийлоо – элге кызмат кыласыз, жалпылыктын колдоосуна алынасыз.

Эгин жакшы бынса – ийгилик, туура жол күтөт.

Элек – түшкө кирсе жакындарыңыз үйлөнөт, электи бироого берсеңиз жакындарыңыз жакында ажырашат.

Элечек – кийген аялды көрсөңүз дөөлөттүү болосуз.

Элик – түшкө кирсе достуктун белгиси, барпаландып жатып бактындан айрылып калба. Бакма элик катуу сүйүнүч күтөт. Эликтин куранын көрсөңүз жакын арада чоң өкүнүч күтөт. Эликтин этин алсаңыз үйүңүзгө сиз күтпөгөн коноктор келет.

Эне – түшүңүзгө кирсе жакында турмуш курасыз. Үнүн уксаңыз кыйынчылыктар азаят. Энең үйүңө келсе бүтпөгөн иштер ийгиликтүү аяктайт.

Энесоо – түшүңүздө бироолордү энесесеңиз жакшылыктын белгиси, ал эми карылар үчүн мындай түш жагымсыз нерселер, абайлаш керек.

Эркелетүү – түшүңдө бироолор эркелетип жатса, сизге жакындар аркылуу жамандык изденип жатат. Ал эми сиз бироолордү эркелетип жатсаңыз сиз жасаган жакшылык кайра өз башыңызга таяк болуп тиет.

Эркек кийим кийип алсаң – Ааламдын энергиясынын жайгашуусу.

Эшек минип жолго чыксаңыз – турмуш жолуңуздун начарлашы, жашоо турмушуңуздун оордогону. Мындайда, «Кыдыр аке колдойт, үмүт-тилектер ишке ашат, бакубат турмуш башталат, оомийин» – деп, таң эрте дасторконго бата кылып коюңуз.

Эшник – ачып кирсеңиз, ушак жана эзелки душманыңыз, ал эми бала кездеги үйүңүздүн эшигин ачсаңыз – жашооңуз оңолот. Жаап жаап жатканда эшник ачсаңыз – аялдар жосунсуз жоруктарга барат, эркектер түз жолунан адашат.

Эн талаа – түшкө кирсе сизди бактылуу өмүр күтөт. Жалгыз эн талаада жүрсөңүз жасаган иш аракеттериңиз текке кетпейт. Көп адамдар менен жүрсөңүз турмуштагы кыйналуулардан биротоло кутуласыз.

Эр, аттын токуму – алыскы бир ишке багыт алгандыгын, талаага да жанайсың.

Эт – бышкан эт чоң пайдалуу иштер сизди күтүп жатат, бышкан эт жесеңиз өз маңдай териңиз менен дүнүйө табасыз. Чийки эт оору-сыркоо.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Бартольд В. В. Кыргыздар. 1927.
 Бартольд В. В. «Киргизы» Исторический очерк. 1938.
 Абулгазы хан. Тарих шежире түрк. 1891.
 Наука. Новосибирск. 1980.
 Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Фрунзе, 1985.
 Абдракманов Ы. Инв № 116. КЖФ.
 Моисеев В. А. Джунгарское ханства и киргизы XVII–XVIII вв.
 Абрамзон С. И. Народные предания как источник для изучения этнической истории кыргызов центрального Тянь-Шаня.
 Абрамзон С. И. Этническая история народов Азии. Москва, 1972.
 Асанов Т. Кыргыз-калмак тарыхый байланыштары.
 Злоткин И. Я. Жунгарское ханство.
 Бейшембиев С. Бөрү баатыр. Каракол, 2004.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 35–36-беттер. 7/2009.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 44–45-беттер. 8/2009.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 6–7 беттер. 12/2009.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 42–45-беттер. 13/2009.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 38–39-беттер. 15/2010.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 38–39-беттер. 16/2010.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 18–19-беттер. 18/2010.
 Оморов А. Аалам кыргыздары. Эл аралык коомдук адабий-көркөм журнал. 42–43-беттер. 19/2010.
 Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазма фондусу. инв. № 5193.
 Амбрамзон С. М. Киргизы и их этнографические и историко-культурные связи. Ленинград, 1971.

КИТЕПТИН ДЕМӨӨРЧҮСҮ, КООМДУК ЖАНА ЖЕКЕ ИШМЕР РУСТАМ МАМАНОВ ТУУРАЛУУ

Маманов Рустам Ырысбаевич
 08.09.1968-жылы Ош облусунун, Ноокат районундагы Көк-Жар айылында туулган.

1985–91-жылдары Ноокат районунун Көк-Жар совхозунда жумушчу,

1993–95-жылдары Көк-Жар айылдык агрофирмасында директордун биринчи орун басары,

1995–96-жылдары «Кооператор» фирмасынын директору,

1997–98-жылдары Бишкектеги АК БОЭЗ «Монолит» фирмасында директордун орун басары,

1998–2001-жылдары Бишкектеги «Алтын Темир» корпорациясынын президенти,

2001-жылы АО «Темир» мамлекеттик ишканада директордун орун басары болуп иштеген.

2000–2005-жылдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине депутат болуп шайланган.

2010-жылдын 7-апрелинен баштап, Ош облусунун жана Ош шаарынын координациялык кеңештин башчысы, ушул эле жылдын 10-июнунан баштап Ош облусунун коменданты болуп иштеген.

Массалык-маалымат каражаттары аркылуу элибизди руханий жана маданий жактан тарбиялоо багытта ЭлТР коомдук телеберүүсүнүн «Эл наркы» аттуу телекөрсөтүүсү боюнча бир нече жылдык мөөнөтүнө жана көптөгөн адабий жана тарыхый китептерге демөөрчү болгон.

«Кылымдарды карыткан кыргыздын кырк уруу санжырасы» деген жаңы идея менен Кыргыз патенттин 30-апрель 2012-жылынын № 1888 менен регистрациядан өткөрүп, бул ишти практикалык жактан каржылоого толугу менен дүйнөнүн 20 мамлекеттеринен тарыхый эстеликтерди архивдик булактарды чогултуунун негизинде жана китеп кылып жаздыруу боюнча 40 млн. сом. каржылоо милдетин толугу менен өз мойнуна алган.

Мамлекеттик сыйлыктары: Мамлекеттик 2-класстагы кеңешчи, Россия Федерациясынын Петр I атындагы орденин ээси, Россия Федерациясынын коопсуздук академиясынын профессору. Илим жана маданият багытындагы Мустафа Кемаль Ататүрк атындагы Эл аралык фонд кыргыз элинин тарыхын калыбына келтирүүдөгү эмгеги үчүн жана ар кандай массалык-маалымат каражаттарына финансылык демөөрчүлүгүн эске алып, алтын медаль менен сыйлаган.

Иштеген ишинде жетекчи катары дайыма иш багыттарын көзөмөлгө алып турган дисциплинардык жетекчи катары бааланат.

Кыргыздын алдыңкы интеллигенция жана ар кандай коомдук ишмер же жеке ишкерлер арасынан бирден бир кыргыз улуттук идеологиясынын калыптанышы боюнча идеологиялык жактан руханий жана маданият багытында өз каражатынын эсебинен көп багыттагы уюштуруу жана демөөрчүлүк иштерди алып барууда бирден бир инсан деп эсептейм.

Эгер республикабызда кыргыз эли титулдук улут катары өз элибиздин руханий жана маданият, ошондой эле улуттук идеологиянын өзөктүк багыты болгон каада-салт жана ар кандай жөрөлгөлөрдү жонгө салууда финансылык жактан жеке ишкер Рустам Мамановдой өз каражатынын эсебинен колдоо көргөзүп турса, анда элибиздин улуттук идеологиясы өзүнөн өзү калыбына келүүдө жакшы шарттар түзүлмөк, мамлекеттик идеология түптөлө башталмак.

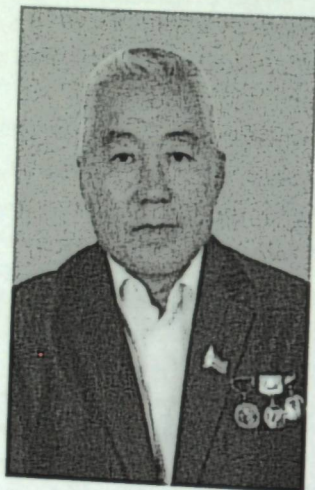
Элибизде «Кыргыз Эл Баатыры» деген наамды татыктуубу, татыксызбы алганга аракет кылган адамдар отө эле көп, сөзсүз түрдө баатыр болуш максат эмес, баатыр болуу эл

үчүн таза иштеп, эл байлыгын уурдабай, өз убагында напсисин тыйган жана эл үчүн өз каражаттарын он миллиондон элибиздин идеология багытын байытууда руханий жана духовный байлыгын байытууга мүмкүнчүлүк түзүп, ошол багытка жол ачкан адамды «Эл баатыры» деп атасак болот. Мындай жогоруда көрсөтүлгөндөй эрдиктерди элибизде ар бир эле жеке ишкерлер же болбосо капчыктуу байлардын колунан келе бербейт. Андай адамдардын ички руханий жана духовный байлыктары акча, бир гана материалдык байлыкты эңсеген көркөө адамдар болуп эсептелет.

Дүйнө акыркы жылдары ар кандай нерселерге тушугуп турган чагы, мына ушундай ааламдаштыруу саясатында эл арасында чогулуш жыйындарда, конференцияларда, форумдарда: «Ынтымактуу болуп жашайлы, биримдиктүү бололу» – деп айтып коюп кооз сүйлөп тарап кетиш оңой, себеп дегенде ал жыйындардын аткарылыш жыйынтыгы ар кандай масштабдагы акча каражаттарын талап кылаарын жакшы билебиз. Мына ушундай кыргыздын келечекте түптөлүшүнө чоң максат коюп, эбегейсиз масштабда иш пландарын аткарууга белсенген Рустам Мамановдун иш пландары келечекте элибиз үчүн соопчулук иштердин жыйынтыгы болуп эсептелет.

Акырында автор катары Рустам Мамановго кааларым үй-бүлөсү жана туугандары менен аман болсун, иштеген ишин дайыма Кудайым колдоп, убакыт өткөн сайын зоболосу көтөрүлө берсин! Эл үчүн буга чейин эч кимдин оюна келбеген жүктү белсенип өз мойнуна алган арабызда элибиздин баатыр адамы катары ден соолук берсин, ден соолугу Улуу Теңир-Тоонун арчасындай бекем болсун! – деп ага бир катар ийгиликтерди, үй-бүлөсүнүн аманчылыгын кааламакчымын!

АВТОР ТУУРАЛУУ

Оморов Асыкбек Мамбетакунович 21.07.1953-жылы Нарын облусунун Ат-Башы районунда туулган, кыргыз.

1960-70-жылдары «Ой-Терскен» орто мектебин ийгиликтүү бүтүргөн.

1970-71-жылдары Тянь-Шань курулуш-ремонт башкармалыгында жумушчу болуп иштеген.

1971-76-жылдары Фрунзедеги политехникалык институттун архитектуралык факультетин бүтүрүп, кесиби – инженер-куруучу.

1983-жылы Москвадагы Борбордук курулуш боюнча кесиптик институтундагы ведомстволор аралык жетекчилеринин билим өркүндөтүүчү алты айлык курсун толук бүтүргөн.

1985-жылы Новосибирскидеги геодезия, аэрофотосъемка жана картография инженерлер институтун бүтүрүп, кесиби инженер-геодезист.

1976-81-жылдарга чейин «Кыргызжолдолбоорлоо» институтунда инженердик-геология чалгындоо экспедициясында инженер-топографтан баштап, геологиялык экспедиция чалгындоо партиясынын начальнигине чейинки кызматтарда иштеген. Кийин инженердик чалгындоо иштеринде экспедициянын начальниги болуп Саха (Якутия), Монголия, Бурятия, Тува, Хакасия, Алтай аймактарында үзүрлүү эмгектенген.

1981-83-жылдары Фрунзе үй курулуш комбинатында инженердик-геодезия кызматында башкы инженер болуп иштеп,

«Аламедин», «Асанбай», «Фрунзе-1» жана Кара-Балта шаарларынын үй курулуш массивдерине активдүү катышкан.

1983-86-жылдарда Тянь-Шань МПМК-1дин башкы инженери болуп иштеп, Нарын шаарынын Москва көчөсүндөгү үй курулуш массивдери, «Нарын мамлекеттик банкы», «Нарын областтык балдар ооруканасы», Нарын шаарындагы «Индия тибиндеги долбоор үй курулуш массивдери», Ак-Талаа районундагы Баетов айылындагы «РК БКнын имараты» жана Фрунзедеги КП БКнын имараттарын курууга активдүү катышкан.

1986-88-жылдары Нарын областтык аткаруу комитетинде курулуш, транспорт, энергетика жана өндүрүш боюнча ага референти,

1988-90-жылдары Нарын областтык нефтебазасынын башкы директору,

1990-94-жылдары республикалык «Кыргызташ» өндүрүштүк бирикмесинде рудалык эмес тоо-кендери боюнча башкы директору,

1994-98-жылдары Тогуз-Торо районундагы «Макмалалтын» тоо-кен комбинатынын башкы директорунун биринчи орун басары,

1998-жылы КГУСТА университетинин инженердик-геодезия кафедрасында ага окутуучу,

1998-2000-жылдарга чейин Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик жер агенттигинде геодезия, картография башкармачылыктын начальнигинин орун басары болуп иштеген.

2000-2006-жылдарга чейин Бишкек курулуш мекемелеринде иштеп, Киев – Бейшеналиева көчөсүндөгү «Беш-Сары» соода түйүнү автомашиналарды токтотуучу жайы менен, Горький көчөсүндөгү Таш-Рабат соода комплекси, «Алтын казына» курулуш комплекстерин автордук долбоордо өзү курган.

2006-2010-жылдары алтын иштетүү жана чалгындоо боюнча «Бучук Голд Лимитед» ААКтын башкы директорунун орун басары,

2010–2012-жылдары «Көк Асаба» коомдук жана руханий газетасынын башкы редакторунун орун басары,

2012-жылы март айынан бери «Алтынтемир» корпорациясынын «Санжыра борбору» дирекциясынын директору болуп иштеп келет.

1978-жылдан 1983-жылдарга чейин республикадагы социалдык, өнөр жай жана жол курулуштарынын инженердик изилдөө долбоорлору боюнча төмөнкү объектилерге начальник экспедиция катары:

- Фрунзе–Торугарт–Кубакы ашуусу аркылуу 145–168 км автожолунун инженердик-геология, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Жумгал районундагы Арал айылынын Көкөмерен суусундагы автомобилдик көпүрөсүнүн инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Көк-Жаңгак шаарынын автомай куюучу бекетинин инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Ысык-Көл областындагы «Сары-Жаз» автожолунун инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Ат-Башы районундагы «Нан заводунун» инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Чаек айылындагы автобаза ишканасы үчүн 2–16 квартиранын инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине;
- Ош шаарынын Ак-Буура дайрасынын оң жак жээгиндеги аэропортко чейин троллейбус линиясынын инженердик-геологиялык, топографиялык чалгындоо долбоор иштерине катышкан.

Сыйлыктары: 1986-жылы «эмгектеги артыкчылыгы үчүн» Кыргызстан ЛКСМ БКнын медаль ээси. 2008-жылы «Чынгызхан» аттуу илимий-популярдуу чыгармасы илим

жана маданият багытындагы Эл аралык «Мустафа Кемаль Ататүрк атындагы фонду «XXI кылымдын Азиядагы тарых боюнча эң мыкты китеби» деп алтын медаль менен сыйлаган. 2011-жылы кыргыз элинин тарыхына кошкон салымы үчүн «Түгөлбай ата» алтын медалы менен сыйланган. 2012-Кыргыз Республикасынын Акыйкатчысынын (омбудсмени) чыгармалары акыйкат жазылганы үчүн «Акыйкат» төш белгиси менен сыйланган. Иштеги жетишкендиктери үчүн министерстволордун бир нече грамота жана дипломдорун алган.

1994-жылдан бери Түркиядагы «Гранит бормер» Эл аралык ассоциациясынын рудалык эмес кен байлыктары боюнча ассоциациянын мүчөсү.

1996-жылдан бери супер кроссворддорду түзүү боюнча Гиннес китебинин рекордсмени.

1990–2005-жылдарда: «Геодезия-топография терминдеринин орусча-кыргызча сөздүгү», «Сейсмика райондорундагы имараттарды курууга фундаменттин негизги өзгөчөлүгү», «Аэробика для ума», «Проверь себя», «Учурдун ууз сөздөрү» деген китептердин автору. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын авторлорунун бири.

2008-жылы «Чынгызхан», «Темирлан» (2010), «Осмон империясы жана бүгүнкү Түркия» (2011), «Алтай – Ала-Тоо: Айкөл Манастын түбөлүк жолу» (2011) аттуу илимий-популярдуу тарыхый чыгармалардын автору.

2008-жылдан бери Кыргыз Республикасынын Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү.

2008–2011-жылдары ар кандай коомдук-саясий газеталардан «Жылдын мыкты Жазуучусу» деген наамдарды алып келет.

2009-жылдардан бери Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссияда терминологиялык комиссиянын мүчөсү.

2010-жылы май айында илим жана маданият багытында Стамбул шаарында өткөрүлгөн Евросаммиттин катышуучусу, баалуу сыйлыктарды алган.

2010-жылы Кыргыз радиосунун Алтын фондусуна ондогон сааттык кыргыз улутунун унутулуп бара жаткан каада-салттары, нарк-насилдери, кыргыз оюуларынын окулуштары, ата-бабалар жыл санагы, улуттук байыркы салт катары жорго, күлүк, тайган, бүркүт, ылаачын, шумкар таптоолор боюнча жана улуттук оюндары ордо, упай оюн эрежелери, унутулуп бара жаткан эзелки кыргыз элинин мал багуудагы жашоо сырлары боюнча маалыматтарды калтырган.

2011-жылы октябрь айында Грециянын Жер ортолук деңизиндеги Родос аралында өткөрүлгөн Эл аралык «Диалог цивилизациясы» конгрессине катышып, сертификат алган.

2012-май айында Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде өткөрүлгөн «Өзгөрүлүп жаткан дүйнөдөгү жергиликтүү башкаруунун модернизациясы» деген темада Эл аралык конгрессте «Лидер жана көчмөн түрк тилдүү элдердин лидерлиги» деген темада лекция окуп сертификат алган.

Иш командировкасы жана туристтик путёвкалар менен КЭР, Индия, Пакистан, Иран, БАЭ, Сирия, Турция, Япония, Египед, Болгария, Греция, Венгрия, Италия, Испания, Португалия, Франция, Англия, Дания мамлекеттеринде болуп кыргыздар, гундар тууралуу баалуу тарыхый булактарды чогулткан.

Асыкбек Оморовдун аты Кыргыз Республикасынын Чоң Энциклопедиясынын белгилүү «Кыргыз элитасы», «Кыргызстан в лицах» деген китептерге 2007–2011-жылдарына кирген.

2010-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук Жазуучулар энциклопедиясына кирген.

2010-жылы «Алтай –Ала-Тоо: Айкөл Манастын түбөлүк жолу» долбоорун түзүп, Алтай Республикасына кыргыздын 40 чоросун жетектеп барып келген. Ушул эле долбоордун негизинде 2011-жылы февраль, март айларында Алтай Республикасынан 125 «кыдыр» (кедр) өмүр карагайын алып келип, элибизди ынтымак, биримдикке чакыруу максатта республикабыздын жети облусуна тиккен.

2012-жылы ушул эле «Алтай – Ала-Тоо: Айкөл Манастын түбөлүк жолу» долбоорунун негизинде «арбак ыраазы болмоюн тирүүлүктүн иши жүрбөйт» деген максатта жалпы

кыргыз элинин келечек максаты, ынтымак, биримдиги үчүн Москва облусунун Волокаламск трассасынын Дубосеково секторундагы Нилдила айыл өкмөтүндө орнотулган эстеликке экинчи дүйнөлүк согушта 1941-жылы курман болгон «28 Панфиловчулар» Советтер Союзунун Баатырларына арнап «Тянь-Шань карагайларынын» 28 көчөттөрүн 28-февралда тогуз кыргыздын мекенчил адамдары менен бирдикте тигип келген.

2012-жылы 30-майдан 1-июнга чейин Кыргыз – Түрк Манас университетинде «Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жаңылануусу» деген темада жети мамлекеттердин катышуусунда форумга катышып, лекция окуп сертификат алган.

2012-жылы 7-августтан 20-августка чейин Мажарстан (Венгрия) Республикасында «Мажарстан – Туран» аттуу Бүткүлдүйнөлүк түрк тилдүү элдердин өткөрүлгөн курултайына катышып, төрт мамлекеттен чакыруу алган.

СССР самбо күрөшү боюнча спорттун чебери. Үй-бүлөлүү, жолдошу Бобукеева Сулуучач менен Кылымдар, Элбарс, Алтай аттуу балдары бар.

Эскертүү: Урматуу окуурмандарым, эгер сиз китеп жонундо каалоонуздарды айтып билдиргиңиз келсе, же суроо-жообуңузда болсо төмөнкү телефонго чалыңыздар: 0 (772) 41-13-57. Сиздерди урматтоо менен АВТОР.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
<i>Орозобекова Ж. Асыкбек Оморовдун «Баба салты, тарых изи жана жөрөлгө» чыгармасы тууралуу</i>	6
I БӨЛҮМ. АТА-БАБАЛАРДЫН ТАРИХ БАРАКТАРЫ	
I БАП. XI кылымдын соңунда Византия империясына каршы согушкан кыргыз баатырларынын күмбөзүнө сапар.....	10
II БАП. Калмактардын чачырашы.....	23
III БАП. Енисей кыргыздары менен Жети-Суу кыргыздарынын XVII кылымдагы тарыхый байланыштары.....	40
IV БАП. Кыргыздар жашаган жерлер.....	46
V БАП. Кыргыздардын Улус мамлекети.....	55
VI БАП. Кыргыздын жери – бейиштин төрү.....	63
VII БАП. Бишкек шаарыбыздын сырдуу курулуштары экспрезиденттердин идеологияга болгон көз караштары.....	68
II БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ФОЛЬКЛОРДУК-ЭТНОГРАФИЯЛЫК МАДАНИЯТЫ	
VIII БАП. Кыргыз оюуларынын чечмелениши.....	78
IX БАП. Кыргыздардын кудалашуу салты.....	84
X БАП. Кыргыздардын аш берүү салты.....	91
XI БАП. Байыркы кыргыздардын Күн, Ай эсеби.....	102
XII БАП. Ата-бабалардан калган жыл санаты.....	106
XIII БАП. Кыргыздардын куш жана күлүк таптоо тарыхтары.....	114

XIV БАП. Жашоо пирлердин, жаныбар балдарынын, ыйык нерселердин аталыштары жана кыргызча узундук чен бирдиктери.....	136
XV БАП. Кырк муундан турган ата-тектин, муундун чечмелениши.....	140
XVI БАП. Кыргыздардын байыркы согуш ыкмасы жана ордо оюну.....	144
XVII БАП. Соңку кылмдардагы кыргыздардын жашоо шарттары.....	155
XVIII БАП. Айтыш өнөрлөрүнүн түрлөрү.....	161
XIX БАП. Боз үй жана ат жабдыктар.....	186
XX БАП. Элдик ырым-жырымдар.....	198
XXI БАП. Түш жоруу.....	224
Колдонулган адабияттар.....	248
Китептин демөөрчүсү, коомдук жана жеке ишмер Рустам Маманов тууралуу.....	249
Автор тууралуу.....	252

Илимий-тарыхый басылма

ОМОРОВ АСЫКБЕК

БАБА САЛТЫ, ТАРЫХ ИЗИ ЖАНА ЖӨРӨЛГӨ

Илимий-тарыхый иликтөөлөр

Бишкек, «Турар» басмасы

Кыргыз тилинде

Редакторлору *С. Кыдырмаева, Ж. Теңирбергенава*
Мукабасын көркөмдөгөн *Р. Төлөбеков*
Компьютерге даярдаган *Б. Укуев, Калыбек уулу Бектурган*
Компьютерге калыпка салгандар *Г. Горелкина, Р. Терибаева*

Басууга кол коюлду 27.05.2013-ж.
Кагаздын форматы 60×84^{1/16}.
Көлөмү 16,25 басма табак.
Заказ № 1065. Нускасы 1000 даана.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720030, Бишкек ш., М. Горький көчөсү, 1